

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ –
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Εκλογές στη Νότια Ευρώπη στα χρόνια της κρίσης (2009-2018): Μεταβολές
κομματικών συστημάτων και διαιρετικών τομών.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαγδαληνή Καραγκιόζογλου

AM 1116M019

Αθήνα, 2018

Τριμελής Επιτροπή

Γιάννης Βούλγαρης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων)

Στυλιανή Λαδή, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Χρυσάφης Ιορδάνογλου, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μαγδαληνή Καραγκιόζογλου, 2018

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Συντομογραφίες

ANEA	:Ανεξάρτητοι Έλληνες
ΔΗΜΑΡ	:Δημοκρατική Αριστερά
ΔΗΣΥ	:Δημοκρατική Συμπράταξη
ΔΝΤ	:Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
Ε.Ε	:Ευρωπαϊκή Επιτροπή
ΕΚΤ	:Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΚΙΔΗΣΟ	:Κίνημα Δημοκρατών Σοσιαλιστών
ΚΚΕ	:Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕ	:Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΛΑΕ	:Λαϊκή Ενότητα
ΛΑΟΣ	:Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός
ΝΔ	: Νέα Δημοκρατία
ΠΑΣΟΚ	: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΣΥΡΙΖΑ	: Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς - Ενωτικό Κοινωνικό Μέτωπο
ΑΝ	: Alleanza Nazionale
ΒΝΓ	: Bloque Nacionalista Galego
CC–NC–PNC	: Coalición Canaria- - Nationalist Canary Party
CD	: Centro Democratico
CDC	: Convergència Democràtica de Catalunya
CDS-PP	: Partido Popular
CDU	: Coligação Democrática Unitária
CIU	: Convergència i Unió
CP	: Civica Popolare
CSQEP	: Catalunya Sí Que Es Pot
CSR	: Conservatori e Social Riformatori
DC	: Democrazia Cristiana
DiL	: Democracia i Llibertat
DS	: Democratici di Sinistra
ERC–CatSí	: Esquerra Republicana de Catalunya–Catalunya Sí

ETA: Euskadi Ta Askatasuna
FAC: Foro Asturias
FdII: Fratelli d'Italia
FdL: Federazione dei Liberali
FI: Forza Italia
FiD: Fare per fermare il decline
FiD: Fare per Fermare il Declino
FLI: Futuro e Libertà per l'Italia
GBai: Geroa Bai
GS: Grande Sud
IBC: Italia- Bene Comune
ICV: Iniciativa per Catalunya Verds
IdV: Italia dei Valori - Di Pietro
IM: Il Megafono
IP: Intesa Popolare
IU: Izquierda Unida
L: Liberali
LC: Lista Crocetta
LD: La Destra
LN: Lega Nord
M5S: Movimento 5 Stelle
MDP: Movimento Democratico e Progressista)
MIR: Moderati in Rivoluzione
MpA: Movimento per le Autonomie),
MPT: Partido da Terra
NcI: Noi con l'Italia
PàF: Portugal à Frente
PAN: Pessoas-Animais-Natureza
PCI: Partito Comunista Italiano
PCP: Partido Comunista Portugues

PD: Partito Democratico
 PDL: Popolo della Libertà
 PDS: Partito Democratico della Sinistra
 PEV: Partido Ecologista "Os Verdes"
 PL: Partito del Lavoro
 PLI: Partito Liberale Italiano
 PNV: Partido Nacionalista Vasco
 PP: Partido Popular
 PP: Partito Pirata Italiano
 PRC: Partito della Rifondazione Comunista
 PRI: Partito Repubblicano Italiano
 PS: Partido Socialista
 PSD: Partido Social Democrata
 PSI: Partito Socialista Italiano
 PSOE: Partido Socialista Obrero Español
 RC: Rivoluzione Civile
 SC: Scelta Civica
 SC: Scelta Civica
 SEL: Sinistra Ecologia Libertà
 SI: Sinistra Italiana
 SVP: Partito PopolareSudtirolese),
 SVP: Südtiroler Volkspartei (Partito popolare sudtirolese)
 UDC: Unión de Centro Democrático
 UpT: Unione per il Trentino
 UPyD: Unión Progreso y Democracia
 BE: Bloco de Esquerda
 EPP: European People's Party
 IRS: Indipendència Repùbrica de Sardigna
 NATO: North Atlantic Treaty Organization
 PP: Partito Pensionati

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	10
Abstract	11
Εισαγωγή.....	12
1.Θεωρητικές και εμπειρικές αναλύσεις σχετικά με τις μεταβολές των διαιρετικών τομών.....	16
2.Ελλάδα.....	25
2. 1. Η αρχή του τέλους του δικομματισμού.....	25
2. 2. Οι εθνικές εκλογές του 2009 και το τέλος της αισιοδοξίας: Από την κυβέρνηση Παπανδρέου στην κυβέρνηση εθνικού σκοπού υπό τον Παπαδήμο.....	26
2. 3. Από τις «πλατείες» στην άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ.....	30
2. 4. Ο διπλός εκλογικός σεισμός του 2012 και η πρώτη κυβέρνηση συνασπισμού.....	32
2. 5. Οι ευρωεκλογές του 2014: Ο προάγγελος της επερχόμενης νίκης του ΣΥΡΙΖΑ.....	41
2.6. Οι εκλογές του Ιανουαρίου και Σεπτεμβρίου 2015: Ο ΣΥΡΙΖΑ συμπράττει με την λαϊκίστικη δεξιά στην εξουσία και το Δημοψήφισμα.....	43
2.7. Η μεταβολή των διαιρετικών τομών στην Ελλάδα στα χρόνια της κρίσης: Το πέρασμα από τον άξονα δεξιά-αριστερά στον άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο	51
3. Ισπανία.....	57
3.1. Το PSOE στην κυβέρνηση.....	57
3.2. Οι Indignados και οι εθνικές εκλογές του 2011.....	59
3.3. Οι ευρωεκλογές του 2014 και η άνοδος των Podemos και Ciudadanos.....	64
3.4. Οι εθνικές εκλογές του 2015: Ο δρόμος προς την ακυβερνησία.....	69
3.5. Οι εθνικές εκλογές του 2016.....	72
3.6. Η κρίση στην Καταλονία και το Δημοψήφισμα.....	76
3.7. Οι μεταβολές των διαιρετικών τομών.....	78
4. Πορτογαλία.....	83
4.1. Το PS στην εξουσία.....	83
4.2. Οι εθνικές εκλογές του 2009.....	84
4.3. Οι εθνικές εκλογές του 2011.....	87
4.4. Οι ευρωεκλογές του 2014.....	90
4.5. Κανένα περιθώριο για την ανάπτυξη του λαϊκισμού.....	92
4.6. Οι εκλογές του 2015 και η πρώτη κυβέρνηση των δυνάμεων της αριστεράς.....	94
4.7. Η μεταβολή των διαιρετικών τομών στην Πορτογαλία.....	97
5. Ιταλία.....	104

5.1. Ο Silvio Berlusconi στην εξουσία.....	104
5.2. Η τεχνοκρατική κυβέρνηση του Monti και οι εθνικές εκλογές του 2013.....	106
5.3. Η άνοδος του Κινήματος των Πέντε Αστέρων.....	111
5.4. Η κυβέρνηση του Enrico Letta και η άνοδος του Matteo Renzi στην εξουσία	113
5.5. Οι ευρωεκλογές του 2014.....	115
5.6. Η πτώση του Matteo Renzi και το Δημοψήφισμα.....	117
5.7. Οι εθνικές εκλογές του 2018.....	120
5.8. Οι μεταβολές των διαιρετικών τομών στην Ιταλία.....	122
6.Συμπεράσματα.....	126
Βιβλιογραφία-Πηγές.....	134

Πίνακες

Πίνακας 2.1 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών 2009 Ελλάδα.....	28
Πίνακας 2.2 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Μαΐου 2012 Ελλάδα.....	36
Πίνακας 2.3 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Ιουνίου 2012 Ελλάδα	39
Πίνακας 2.4 Αποτελέσματα Ευρωεκλογών 2014 Ελλάδα.....	42
Πίνακας 2.5 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Ιανουαρίου 2015 Ελλάδα.....	46
Πίνακας 2.6 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Σεπτεμβρίου 2015 Ελλάδα.....	50
Πίνακας 3.1 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Νοεμβρίου 2011 Ισπανία.....	62
Πίνακας 3.2 Αποτελέσματα ευρωεκλογών 2014 Ισπανία.....	67
Πίνακας 3.3 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Δεκεμβρίου 2015 Ισπανία	70
Πίνακας 3.4 Αποτελέσματα εκλογών Ιουνίου 2016 Ισπανία.....	74
Πίνακας 4.1 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Σεπτεμβρίου 2009 Πορτογαλία.....	85
Πίνακας 4.2 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Ιουνίου 2011 Πορτογαλία.....	88
Πίνακας 4.3 Αποτελέσματα ευρωεκλογών 2014 Πορτογαλία.....	91
Πίνακας 4.4 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Οκτωβρίου 2015 Πορτογαλία.....	95
Πίνακας 5.1 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Φεβρουαρίου 2013 Ιταλία - Chamber of Deputies.....	109
Πίνακας 5.2 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Φεβρουαρίου 2013 Ιταλία – Senate	110
Πίνακας 5.3 Αποτελέσματα ευρωεκλογών 2014 Ιταλία.....	116
Πίνακας 5.4 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Μαρτίου 2018 Ιταλία - Chamber of Deputies.....	121
Πίνακας 5.5 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Μαρτίου 2018 Ιταλία – Senate.....	122

Γραφήματα

Γράφημα 2.1 Ποσοστά δυσπιστίας των Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο.....	55
Γράφημα 2.2 Εκλογικές Αναμετρήσεις στην Ελλάδα 2009-2015.....	56
Γράφημα 3.1 Ποσοστά δυσπιστίας των Ισπανών απέναντι στην ΕΕ σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο.....	81
Γράφημα 3.2 Εκλογικές Αναμετρήσεις στην Ισπανία 2011-2016.....	82
Γράφημα 4.1 Ποσοστά δυσπιστίας των Πορτογάλων απέναντι στην ΕΕ σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο.....	102
Γράφημα 4.2 Εκλογικές Αναμετρήσεις στην Πορτογαλία 2009-2015.....	103
Γράφημα 5.1 Ποσοστά δυσπιστίας των Ιταλών απέναντι στην ΕΕ σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο.....	125
Γράφημα 5.2 Εκλογικές Αναμετρήσεις στην Ιταλία 2013-2018.....	126

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία θα αναλυθούν οι εκλογικές αναμετρήσεις που σημειώθηκαν στις χώρες του Νότου από το 2009 έως το 2018 και συγκεκριμένα στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ιταλία. Στην διάρκεια αυτών των χρόνων έλαβαν χώρα πολλές εκλογικές αναμετρήσεις, τα κομματικά συστήματα των χωρών αυτών γνώρισαν ισχυρές μεταβολές που σε πολλές περιπτώσεις οδήγησαν στην αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης. Επίσης σημειώθηκε σημαντική άνοδος των δεξιών και αριστερών λαϊκίστικων κομμάτων. Χρησιμοποιώντας στοιχεία από την υπάρχουσα βιβλιογραφία αλλά και από το ευρωβαρόμετρο, σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης είναι να ερευνήσει αν οι μεταβολές των κομματικών συστημάτων στις χώρες του Νότου οδήγησε και σε μεταβολές των διαιρετικών τομών και αν ναι, κατά πόσον οι μεταβολές αυτές ακολουθούν ένα γενικό πρότυπο ή αν σε κάθε χώρα το εθνικό πλαίσιο διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση των κοινωνικών διαιρέσεων. Παράλληλα θα επιχειρηθεί να απαντηθεί κατά πόσον η κρίση ήταν ο κυρίαρχος παράγοντας των κοινωνικών μεταβολών όπου συντελέστηκαν ή αν οι μεταβολές είναι αποτέλεσμα μακρόχρονων κοινωνικών μετασχηματισμών.

Λέξεις-κλειδιά: κομματικό σύστημα, διαιρετικές τομές, οικονομική κρίση, εκλογές, δικομματισμός, Ευρωβαρόμετρο, Νότια Ευρώπη, Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία

Abstract

This paper will be analyzed the elections held in the southern countries from 2009 to 2018, in particular in Greece, Spain, Portugal and Italy. During these times many electoral games were held, the party systems of these countries experienced strong changes that in many cases led to the inability to form a government. There has also been a significant rise in right-wing and left-wing populist parties. Using data from the existing literature and the Eurobarometer, the purpose of this study is to investigate whether the changes in party systems in the Southern countries have also led to changes in social cleavages, and if so, whether these changes follow a general pattern or if in each country the national context plays a decisive role in shaping social divisions. At the same time, it will be attempted to ascertain whether the crisis was the predominant factor of the social changes where it occurred or whether the changes are the result of long-lasting social transformations.

Key-words: party system, cleavages, economic crisis, elections, two-party system, Eurobarometer, South Europe, Greece, Spain, Portugal, Italy

Εισαγωγή

Μια πληθώρα εκλογικών αναμετρήσεων πραγματοποιήθηκε στις χώρες της Νότιας Ευρώπης και συγκεκριμένα στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ιταλία, από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, προκαλώντας αρκετές μεταβολές στο πολιτικό και κομματικό σύστημα των χωρών αυτών. Αρχικά τα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης (2010-11) παρουσιάζουν μια εικόνα «εκλογικής επιδημίας», με αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά εκλογικής συμπεριφοράς, όπως υψηλή αποχή και ψήφος διαμαρτυρίας, χαρακτηριστικά τα οποία σταδιακά παγιώνονται κατά την δεύτερη φάση της οικονομικής κρίσης (2012-2013). Στα επόμενα χρόνια η «εκλογική επιδημία» φαίνεται να έχει αποκτήσει τα χαρακτηριστικά «κυβερνητικής επιδημίας», καθώς όπως αποδεικνύουν τα δρώμενα στις χώρες του Νότου τα εθνικά κόμματα κλονίζονται και οι κυβερνήσεις είναι ασταθείς και εύθραυστες.¹

Επιπλέον και η άνοδος λαϊκίστικων κινημάτων και κομμάτων είχε ισχυρό αντίκτυπο στις χώρες του Νότου, καθώς οι ψηφοφόροι εγκατέλειψαν τα παραδοσιακά κόμματα και στράφηκαν προς εκείνα τα κόμματα που είχαν χαρακτήρα διαμαρτυρίας, προκαλώντας σημαντικές ανακατατάξεις στο εσωτερικό των χωρών τους. Ένα τμήμα της βιβλιογραφίας αναφέρει πως οι ψηφοφόροι στράφηκαν προς τα «challenge parties», ως αντίδραση στην οικονομική κρίση και τα μέτρα λιτότητας, ενώ ένα άλλο τμήμα της υπογραμμίζει πως η ροπή των ψηφοφόρων προς τα λαϊκίστικα κόμματα οφείλεται κυρίως σε πολιτισμικούς παράγοντες όπως η μετανάστευση, η εναντίωση στον κοσμοπολίτικο φιλελευθερισμό και την νεωτερικότητα, αλλά και η αντίδραση στην λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα παραδοσιακά κόμματα κατηγορήθηκαν πως αφοσιώθηκαν στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και πως απέκτησαν έναν χαρακτήρα διεθνούς ελίτ που επικεντρώνεται μόνο στα ευρωπαϊκά ζητήματα και την παγκοσμιοποίηση.

Ο μεγάλος αριθμός εκλογικών αναμετρήσεων λόγω της οικονομικής κρίσης, η υψηλή αποχή των ψηφοφόρων από τις εκλογικές αναμετρήσεις και η άνοδος του λαϊκισμού στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ιταλία οδήγησαν σε μεγάλες μετατοπίσεις και ανακατατάξεις στα κομματικά τους συστήματα. Στην

¹ Anna Bosco and Susannah Verney, «From Electoral Epidemic to Government Epidemic: The Next Level of the Crisis in Southern Europe», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Μάρτιος 2017, σ. 383-406, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2017.1303866>

Ελλάδα και την Ισπανία επήλθε το τέλος του δικομματισμού, στην Πορτογαλία για πρώτη φορά σχηματίστηκε κυβέρνηση με την συμμετοχή όλων των δυνάμεων της αριστεράς, ενώ στην Ιταλία για πρώτη φορά κανένας από τους δύο κυρίαρχους συνασπισμούς της δεξιάς και της κεντροαριστεράς δεν ήταν σε θέση να σχηματίσει κυβέρνηση.

Καθότι τα κομματικά συστήματα των χωρών του Νότου υπέστησαν σημαντικές μεταβολές, ενώ σε πολλές περιπτώσεις εμφανίστηκαν πλήρως κατακερματισμένα, η υπάρχουσα βιβλιογραφία επικεντρώνεται στο κατά πόσον επηρεάστηκαν και οι διαιρετικές τομές, οδηγώντας μάλιστα την θεωρητική συζήτηση στην αναζήτηση των αιτιών των μεταβολών είτε ως απότοκο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2007, είτε ως αποτέλεσμα περίπλοκων και μακρόχρονων κοινωνικών μετασχηματισμών. Η οικονομική κρίση από την μία πλευρά ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας για την μεταβολή των κοινωνικών διαιρέσεων, ειδικά στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, καθώς ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίστηκε την κρίση η Ευρωπαϊκή Ένωση καθόρισε σε σημαντικό βαθμό την στάση των πολιτών έναντί της. Ωστόσο ένα μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας αναζητά τα αίτια των μεταβολών και σε βαθύτερα αίτια που έχουν πολιτισμικό και κοινωνικό υπόβαθρο.

Ο κλασσικός διαιρετικός άξονας δεξιά-αριστερά επηρεάστηκε σημαντικά από τον ευρωπαϊκό παράγοντα. Σε κάθε χώρα η συζήτηση γύρω από τις εκλογές αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο η Ευρωζώνη διαχειρίστηκε την κρίση και κατά πόσον το δίπολο μνημόνιο-αντιμνημόνιο επηρέασε την παραδοσιακή διαίρεση δεξιά-αριστερά. Παράλληλα ζητήματα όπως η μετανάστευση και η παγκοσμιοποίηση έφεραν στο προσκήνιο ζητήματα που αφορούσαν δίπολα όπως ανοιχτή-κλειστή κοινωνία και παράδοση-κοσμοπολίτικος φιλελευθερισμός. Σημαντική παράμετρος ωστόσο σε κάθε χώρα ήταν και τα ιδιαίτερα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά που την προσδιορίζουν, τα οποία σε συνδυασμό με μακρόχρονες κοινωνικές μεταβολές αλλά και την οικονομική κρίση οδήγησαν σε περίπλοκους μετασχηματισμούς.

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία θα μελετήσει τις μεταβολές στις διαιρετικές τομές και στα κομματικά συστήματα της Ελλάδας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας κατά την διάρκεια των ετών 2009-2018. Ο λόγος που επιλέχθηκε η συγκεκριμένη χρονική περίοδος είναι διότι ένα ντόμινο εκλογών συντελέστηκε στις χώρες αυτές, των οποίων τα αποτελέσματα έδειξαν πως το κομματικό και πολιτικό σκηνικό αναδιατάχθηκε πλήρως.

Ταυτόχρονα ο λόγος που επιλέχθηκαν οι συγκεκριμένες χώρες είναι γιατί μοιράζονται ένα σημαντικό στοιχείο που ανέδειξε η οικονομική κρίση και αυτό είναι η διαίρεση των χωρών σε εκείνες του ‘‘πλούσιου’’ Βορρά και του ‘‘φτωχού’’ Νότου. Σχεδόν όλες οι χώρες του Νότου επηρεάστηκαν από την οικονομική κρίση και κυρίως η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία κλήθηκαν να διαχειριστούν την κρίση χρέους μέσω πολιτικών λιτότητας και την υιοθέτηση μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής,² ενώ η Ιταλία παρόλο που αποτελούσε τη μόνη χώρα της Νότιας Ευρώπης που δεν βρισκόταν σε πρόγραμμα δημοσιονομικής εξυγίανσης, αντιμετώπιζε εξίσου σημαντικά προβλήματα αναφορικά με το δημόσιο χρέος της.

Επιπρόσθετα οι χώρες της Νότιας Ευρώπης βρέθηκαν ταυτόχρονα σε δύο είδη κρίσης, οικονομική και πολιτική, με την καθεμιά να έχει διαστάσεις και στο εσωτερικό της κάθε χώρας αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η εσωτερική σύγκρουση στην οικονομική της διάσταση αφορούσε την λιτότητα που εφαρμόστηκε, ενώ στην πολιτική της διάσταση τα ζητήματα διαφθοράς και το αίτημα για περαιτέρω δημοκρατικό μετασχηματισμό του τρόπου με τον οποίο ασκείται η πολιτική. Αντίστοιχα και σε ευρωπαϊκό επίπεδο οι ίδιες διαιρέσεις εμφανίστηκαν μέσω αιτημάτων για λιγότερη λιτότητα σε οικονομικό επίπεδο και περισσότερη δημοκρατία στον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³ Επιπλέον η διάσταση δεξιά-αριστερά φαίνεται να έχει αντικατασταθεί με μια νέα διαίρεση που αφορά την ευρωπαϊκή λιτότητα.⁴

Στο πρώτο κεφάλαιο θα γίνει μια επισκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας σχετικά με την μεταβολή των κοινωνικών διαιρέσεων, των θεωριών γύρω από την εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων, την άνοδο του δεξιού και αριστερού λαϊκισμού καθώς και πως επηρεάστηκαν τα παραδοσιακά κόμματα από όλες εκείνες τις μεταβολές. Στα επόμενα τέσσερα κεφάλαια θα ακολουθήσουν τα τέσσερα case studies της Ελλάδας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας και αφού αρχικά γίνει μια σύντομη αναδρομή στο πρόσφατο εκλογικό και πολιτικό σκηνικό, στην συνέχεια θα ακολουθήσει ανάλυση των εθνικών εκλογικών αναμετρήσεων που έλαβαν χώρα από το 2009-2018. Επιπλέον θα αναλυθούν και οι ευρωπαϊκές εκλογές του 2014,

² Matthias Matthijs, «Mediterranean Blues: The Crisis in Southern Europe», *Journal of Democracy*, τόμ. 25, τχ. 1, Ιανουάριος 2014, σ. 103-105, doi: <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2014.0002>

³ Swen Hutter, Hanspeter Kriesi and Guillem Vidal, «Old versus new politics: The political spaces in Southern Europe in times of crises», *Party Politics*, τόμ. 24, τχ. 1, Ιανουάριος 2018, σ. 11-12, doi: <https://doi.org/10.1177/1354068817694503>

⁴ Αυτ., σ.20

λόγω της ιδιαίτερης βαρύτητας που απέκτησαν. Αν και οι ευρωεκλογές γενικά αποτελούν εκλογές β' τάξης, το 2014 απέκτησαν έναν διαφορετικό χαρακτήρα, λόγω της οικονομικής κρίσης και του ρόλου που διαδραμάτισε η Ευρωπαϊκή Ένωση στην διαχείριση της, αποκτώντας χαρακτηριστικά πόλωσης ως προς ένα άτυπο ερώτημα αποδοχής ή όχι της ευρωπαϊκής πολιτικής⁵. Σε κάθε μελέτη περίπτωσης θα γίνει επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με τις προεκλογικές καμπάνιες σε κάθε εκλογική αναμέτρηση και τα αποτελέσματα των εκλογών. Επιπλέον θα αναλυθεί η άνοδος των δεξιών και αριστερών λαϊκίστικων κομμάτων καθώς και του ευρωσκεπτισμού, σε συνδυασμό με την επιρροή που άσκησαν στα κομματικά συστήματα των χωρών αυτών. Ένα ακόμα πεδίο το οποίο θα διερευνηθεί είναι το αν παρατηρήθηκε μεταβολή στις διαιρετικές τομές και τις κοινωνικές διαιρέσεις που διέπουν παραδοσιακά τις χώρες αυτές, σύμφωνα με τον κλασικό άξονα αριστερά-δεξιά. Η μελέτη των διαιρετικών τομών θα γίνει σύμφωνα με τα όσα αναφέρονται στην βιβλιογραφία για την κάθε χώρα αλλά και σε συνδυασμό με τα δεδομένα που προκύπτουν από τις έρευνες που διεξάγονται για το ευρωβαρόμετρο. Τέλος θα εξεταστούν και οι κομματικές οικογένειες ως προς το ποσοστό που επηρεάστηκαν όλα αυτά τα χρόνια, καθώς και αν αυτές οι μεταβολές ακολουθούν κάποιο συγκεκριμένο μοτίβο σε όλες τις χώρες ή αν σε κάθε χώρα τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά έπαιξαν καθοριστικό ρόλο ως προς την πορεία τους.

Τα ερωτήματα που καλούνται να απαντηθούν από την συγκεκριμένη εργασία είναι το κατά πόσον οι μεταβολές που υπέστησαν τα κομματικά συστήματα στις συγκεκριμένες χώρες επηρέσαν και τις διαιρετικές του τομές και αν αυτές οι μεταβολές ακολουθούν κάποιο γενικό και υπερεθνικό πρότυπο ή αν το εθνικό πλαίσιο της κάθε χώρας είχε αντίκτυπο στην διαμόρφωση των κοινωνικών διαιρέσεων. Στην συνέχεια θα επιχειρηθεί να απαντηθεί το αν οι μεταβολές που συντελέστηκαν, όπου και αν πραγματοποιήθηκαν, σχετίζονται με την οικονομική κρίση και αν η κρίση εμφανίζεται ως η κρίσιμη συγκυρία για την αναδιάταξη του κομματικού σκηνικού στον Νότο ή αν οι μετατοπίσεις οφείλονται σε άλλους παράγοντες, κυρίως πολιτισμικούς, όπως η μετανάστευση, η άρνηση προς την παγκοσμιοποίηση καθώς και μακρόχρονοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί.

⁵ Hermann Schmitt and Eftichia Teperoglou, «The 2014 European Parliament Elections in Southern Europe: Second-Order or Critical Elections?», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ.3, Οκτώβριος 2015, σ. 288, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1078271>

1.Θεωρητικές και εμπειρικές αναλύσεις σχετικά με τις μεταβολές των διαιρετικών τομών

Η οικονομική κρίση έπληξε ταχύτατα τις χώρες της Ευρώπης. Η αντίδρασή της απέναντι στον κυκλώνα της οικονομικής κρίσης πραγματοποιήθηκε με την δημιουργία του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Στήριξης και την εφαρμογή μέτρων δημοσιονομικής εξυγίανσης για τις χώρες που είχαν υψηλό χρέος και αδυναμία δανεισμού από τις χρηματοπιστωτικές αγορές. Οι πολιτικές αυτές που εφαρμόστηκαν κυρίως στην Νότια Ευρώπη, περιλάμβαναν πακέτα αusterής λιτότητας και οικονομικής εξυγίανσης, που οδήγησαν σε μείωση των εισοδημάτων και μεγάλα πακέτα περικοπών δαπανών σε τομείς όπως η υγεία και η παιδεία.

Η δυσανεμία απέναντι στις πολιτικές λιτότητας οδήγησε σε ένα κύμα διαμαρτυρίας το 2011, το οποίο ξεκίνησε αρχικά από την Ισπανία με τους «Indignados» και γρήγορα εξαπλώθηκε στην Ελλάδα με το κύμα των «Αγανακτισμένων». Τα συλλαλητήρια αυτά εκ πρώτης όψεως θεωρήθηκαν ως ένας είδος κινήματος το οποίο λόγω της δυναμικής του είχε την δυνατότητα να αποκτήσει ακόμα και παγκόσμιο χαρακτήρα. Ξεκίνησε από την Ισπανία και διαδόθηκε μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης γρήγορα και στην Ελλάδα. Κοινό στοιχείο όσων συμμετείχαν ήταν η διαμαρτυρία απέναντι στα μέτρα λιτότητας, το αίτημα της τιμωρίας για τους πολιτικούς και ένα γενικότερο κλίμα αγανάκτησης απέναντι στα συστημικά κόμματα. Οι κινητοποιήσεις αυτές γρήγορα αποδείχτηκε πως δεν είχαν τον χαρακτήρα ενός ομοιογενούς κινήματος, προσέδωσαν όμως μία εικόνα της έντονης δυσανεμίας που επικρατούσε μεταξύ των ψηφοφόρων για τα παραδοσιακά κόμματα.⁶

Η λαϊκή αντίδραση και οι συγκεντρώσεις στις πλατείες θεωρήθηκαν αρχικά ως ένα φυσικό επακόλουθο, ένα «σοκ» απέναντι στην κρίση, ο αντίκτυπος του οποίου υποτιμήθηκε, δίνοντας τροφή στα λαϊκίστικα κόμματα της αριστεράς και της δεξιάς, να αναπτυχθούν και να διαδραματίσουν έναν κεντρικό ρόλο και σε ορισμένες περιπτώσεις να διεμβολίσουν τα mainstream κόμματα από τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Οι ψηφοφόροι άρχισαν να στρέφονται προς τα λαϊκίστικα κόμματα που ήρθαν στο προσκήνιο και να απορρίπτουν πλήρως τα κυρίαρχα κόμματα που είτε βρίσκονταν

⁶ Maria Kaika and Lazaros Karaliotas, «The spatialization of democratic politics: Insights from Indignant Squares», *European Urban and Regional Studies*, τόμ. 23, τχ. 4, Μάιος 2014, σ. 557-561, doi: <https://doi.org/10.1177/0969776414528928>

στην εξουσία, είτε στην αντιπολίτευση, για λόγους όχι μόνο τιμωρητικούς αλλά και πολιτικούς. Οι διαφωνούντες με την λιτότητα και τα διαρθρωτικά μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής κατευθύνθηκαν προς τα αριστερά κόμματα, ενώ όσοι έδιναν περισσότερη βάση στα ζητήματα μετανάστευσης στράφηκαν προς τα δεξιά. Η τάση ωστόσο αυτή των ψηφοφόρων προς τα «challenge parties» είχε ένα μεγάλο αντίκτυπο στα κομματικά συστήματα των χωρών της Ευρώπης, καθώς προκάλεσε δυσκολίες στο κυβερνητικό έργο της κάθε χώρας, λόγω των πιέσεων που ασκούσαν αυτά τα κόμματα, με αποτέλεσμα να μπλοκάρουν σημαντικά τις κυβερνητικές πρακτικές. Ταυτόχρονα, σε πολλές μάλιστα χώρες ακόμα και η δυνατότητα σχηματισμού κυβέρνησης αποτέλεσε μια δύσκολη υπόθεση, από την στιγμή μάλιστα που αυτά τα κόμματα πετύχαιναν υψηλά ποσοστά στις εκλογές και επέλεγαν να παραμείνουν στην αντιπολίτευση. Ως εκ τούτου τα mainstream κόμματα οδηγήθηκαν στην αναζήτηση λύσεων όπως ο σχηματισμός μεγάλων κυβερνήσεων συνασπισμού, με κόμματα από το όλο σχεδόν το ιδεολογικό φάσμα, προκειμένου να εξασφαλισθεί μια σταθερή κυβέρνηση.⁷

Μήπως όμως η άνοδος του λαϊκισμού δεν είναι ένα αποτέλεσμα της «μνημονιακής» Ευρώπης και των μέτρων λιτότητας, αλλά έχει ρίζες στο παρελθόν και απλώς η οικονομική κρίση αφού έφερε στο προσκήνιο όλες τις αδυναμίες της παγκοσμιοποιημένης κοινότητας, προκάλεσε την ραγδαία του ανάπτυξη;

Για να απαντηθεί αυτό το ερώτημα θα πρέπει αρχικά να αναφερθεί πως δύο είναι τα είδη κομμάτων που ήρθαν στην επιφάνεια, τα κόμματα της ριζοσπαστικής αριστεράς και της ριζοσπαστικής δεξιάς. Η οικονομική κρίση έπαιξε καθοριστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς τέτοιου είδους κόμματα, αφού αφουγκράστηκαν τις απαιτήσεις της εποχής και συγκεκριμένα την οικονομική ανασφάλεια, βρήκαν την ευκαιρία να αναδυθούν. Ακόμα όμως και τα κόμματα της ριζοσπαστικής αριστεράς που βρέθηκαν στο προσκήνιο, άλλαξαν το ιδεολογικό τους πρόσημο, υιοθετώντας ένα ευρωσκεπτικιστικό προφίλ και προτάσσοντας το εθνικό τους προφίλ και συμφέρον έναντι της Ευρώπης την οποία και χαρακτήριζαν ως νεοφιλελεύθερη.⁸

⁷ Sara B. Hobolt and James Tilley, «Fleeing the centre: the rise of challenger parties in the aftermath of the euro crisis», *West European Politics*, τόμ. 39, τχ. 5, Ιούνιος 2016, σ. 985, doi: <https://doi.org/10.1080/01402382.2016.1181871>

⁸ Luke March and Charlotte Rommerskirchen, «Out of left field? Explaining the variable electoral success of European radical left parties», *Party Politics*, τόμ. 21, τχ. 1, Νοέμβριος 2012, σ. 43, doi: <https://doi.org/10.1177/1354068812462929>

Η κρίση της ευρωζώνης, οι πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν, η αύξηση των μεταναστευτικών ροών, η απειλή των τρομοκρατικών επιθέσεων και η πεποίθηση των πολιτών πως η Ευρωπαϊκή Ένωση δυσχεραίνει την επίλυση τέτοιου είδους προβλημάτων αντί να τα διευκολύνει, αποτέλεσαν τους κύριους λόγους για την μαζική άνοδο του λαϊκισμού σε πολλές χώρες της Ευρώπης. Το λαϊκίστικο ωστόσο ρεύμα έχει τις ρίζες του βαθιά πίσω στην ιστορία. Η αποδυνάμωση των κεντροδεξιών κομμάτων, από την δεκαετία του 1960 ως αποτέλεσμα της υποχώρησης της στήριξης σε αυτά της εργατικής τάξης, λόγω της αποβημοχανοποίησης και της σταδιακής απομάκρυνσης των ανθρώπων από την θρησκεία, οδήγησε στην στήριξη νέων σχηματισμών. Η μεγάλη όμως αλλαγή συντελέστηκε από την δεκαετία του 1980 και μετά, όπου τα συστημικά κόμματα επικεντρώθηκαν στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων λόγω της παγκοσμιοποίησης. Τότε το κλίμα έγινε πρόσφορο για την ανάπτυξη λαϊκίστικών σχηματισμών καθώς τα κόμματα φαίνεται πως απέκτησαν την μορφή μιας ελίτ με κοινό ευρωπαϊκό όραμα και μόνο. Για τον Mudde η μεγάλη ανάπτυξη των ριζοσπαστικών κομμάτων δεν είναι ένα φαινόμενο εφήμερο, καθώς η εγκαθίδρυσή τους οφείλεται σε βαθιές μεταβολές που έχουν σημειωθεί στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ενώ προβλέπει πως αυτά τα κόμματα θα αρχίσουν να παίρνουν τα χαρακτηριστικά των συστημικών κομμάτων, ειδικά στις χώρες που έχουν υψηλά ποσοστά και βρίσκονται στην αντιπολίτευση.⁹

Αντίθετα όμως με την ανάπτυξη της ριζοσπαστικής αριστεράς που φαίνεται να είναι άμεσα συνδεδεμένη με την οικονομική κρίση, η άνοδος της λαϊκίστικης δεξιάς, έχει τις ρίζες της κυρίως σε πολιτισμικούς παράγοντες παρά σε οικονομικούς. Στοχεύει την ρητορική της κυρίως σε ζητήματα που αφορούν την ταυτότητα, όπως το μεταναστευτικό και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, και λιγότερο σε ζητήματα που αφορούν την ανεργία και την οικονομική πολιτική. Αυτό επίσης είναι εμφανές από το γεγονός πως αυτά τα κόμματα είχαν καλή εκλογική παρουσία σε χώρες όπου δεν είχαν πληγεί από την κρίση, όπως για παράδειγμα στην Αυστρία, τη Δανία και τη Σουηδία στις ευρωεκλογές του 2014, ή είχαν πληγεί σε μικρότερο βαθμό όπως η Γαλλία.¹⁰

Ο λαϊκισμός είναι το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε περισσότερο από τα ριζοσπαστικά κόμματα και της δεξιάς και της αριστεράς. Σε καταστάσεις κρίσης ο

⁹ Cas Mudde, «Europe's Populist Surge: A Long Time in the Making», *Foreign affairs (Council on Foreign Relations)*, τόμ. 95, τχ. 6, Νοέμβριος 2016, σ. 25-30

¹⁰ Cas Mudde, «Συνέντευξη στον Γρηγόρη Μπέκο, Η Λεπέν και ο Γκρίλο συνιστούν πραγματικό κίνδυνο για την Ευρώπη», στο Πέτρος Παπασαραντόπουλος (επιμ. και μτφ.), *ΣΥΡΙΖΑ: Η Διάψευση της Λαϊκίστικης Υπόσχεσης*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 121-122

λαϊκισμός ενεργοποιείται άμεσα λόγω της ιδιότητάς του να εντοπίζει ενόχους και υποψηφίους για τιμωρία με απλουστευτικό τρόπο. Εκμεταλλευόμενοι την έλλειψη εμπιστοσύνης, την μη ικανοποίηση του λαού από το πολιτικό προσωπικό και τους κοινωνικούς θεσμούς, και την αβεβαιότητα της κοινωνικής βάσης για το μέλλον, οι λαϊκιστές ξεκινούν ένα «κυνήγι ενόχων» (blame game).¹¹

Παράλληλα ο λαϊκισμός αποτέλεσε ένα είδος αντίδρασης στην νεωτερικότητα κατά την μεταβιομηχανική εποχή. Στην εκπνοή του 20^{ου} αιώνα και κυρίως μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση, η συγκέντρωση του πλούτου σε λίγους, η εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών, η παγκοσμιοποίηση που οδήγησε σε ανοικτές οικονομίες και ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, η εισροή μεταναστών και η άνοδος της τεχνολογίας, ενίσχυσαν τις κοινωνικές ανισότητες στην Δύση. Το αποτέλεσμα ήταν οι άνθρωποι με χαμηλό εισόδημα να στραφούν προς διάφορα ξενοφοβικά, λαϊκίστικα και εθνικιστικά κινήματα που εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση. Το γεγονός όμως ότι η ανάπτυξη τέτοιων κομμάτων δεν έχει εντοπιστεί μόνο σε όσες χώρες έχουν πληγεί οικονομικά, ενώ παράλληλα οι ψηφοφόροι δεν είναι μόνο λευκοί άντρες, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, οδήγησαν σε μια ερμηνεία που προάγει το πολιτισμικό στοιχείο. Η δυτική κοινωνία ειδικά από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα στράφηκε προς μεταϋλιστικές αξίες έναντι των παραδοσιακών αξιών με αποτέλεσμα ένα μεγάλο τμήμα των κοινωνιών να νιώθει πως διαταράχθηκε η καθεστηκία τάξη των πραγμάτων. Παράγοντες όπως η εκκοσμίκευση, η αποδοχή της διαφορετικότητας των επιλογών του ατόμου, η αποδοχή των μεταναστών, προκάλεσαν την δυσφορία τμημάτων των κοινωνιών που αντιτίθενται σε κοσμοπολίτικες φιλελεύθερες αξίες, διαταράσσοντας παράλληλα την εμπιστοσύνη τους προς τα παραδοσιακά κόμματα. Φυσικά και δεν υποτιμάται ο παράγοντας της οικονομικής ανασφάλειας που οδηγεί τους ψηφοφόρους προς την στήριξη λαϊκίστικων κομμάτων, ωστόσο οι πολιτισμικοί παράγοντες παίζουν σημαντικότερο ρόλο, καθώς οι έρευνες έχουν αποδείξει πως όσοι επιλέγουν την παράδοση έναντι του κοσμοπολίτικου φιλελευθερισμού οδηγούνται στην στήριξη λαϊκίστικων κομμάτων.¹²

¹¹ Βασιλική Γεωργιάδου, «Συναισθηματική ένταση και ματαιώση – Προϋποθέσεις για την άνοδο του λαϊκισμού», στο , Ιωάννης Βαρτζόπουλος (επιμ.), *ο Πειρασμός του λαϊκισμού & και οι περιπέτειες του λόγου*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 130-133

¹² Ronald Inglehart and Pippa Norris, «Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash», *Harvard Kennedy School Working Paper*, τχ. RWP16-026, Αύγουστος 2016, σ. 1-52, doi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2818659>

Η άνοδος του λαϊκισμού αποτελεί μια ιστορική μεταβολή με μακροπρόθεσμη δυναμική και όχι απλώς μια μεταβολή που επηρεάζει τα κομματικά συστήματα των χωρών της Ευρώπης λόγω της οικονομικής κρίσης. Παράγονται σταδιακά καινούριες αξίες, πολιτικές ταυτότητες και κοινωνικές διαιρέσεις, που μειώνουν τον ρόλο του παραδοσιακού άξονα δεξιά-αριστερά, ωστόσο οι σχέσεις κράτους-εξουσίας και ισότητας-ελευθερίας του έχουν προσδώσει άλλη διάσταση. Παράλληλα νέες κοινωνικές διαιρέσεις έχουν αποκτήσει μεγαλύτερη δυναμική, όπως η διάκριση ανοικτή-κλειστή κοινωνία, που περικλείει όλες τις πολιτισμικές μεταβολές που προκαλεί η σύγχρονη εποχή με την αύξηση των μεταναστών, των αντιλήψεων για τον ρόλο και την λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την δομή των κοινωνικών κρατών.¹³

Δεν είναι όμως μόνο η αύξηση του λαϊκισμού ο κύριος παράγοντας που οδήγησε στην αποσταθεροποίηση των κομματικών συστημάτων και ειδικότερα στις χώρες του Νότου. Ο ευρωπαϊκός παράγοντας διαδραμάτισε εξίσου σημαντικό ρόλο, αν όχι και σημαντικότερο. Οι ψηφοφόροι αντέδρασαν στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν και στράφηκαν εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε τέτοιο βαθμό, όπου η συζήτηση σε κάθε χώρα σχεδόν και σε κάθε εκλογική αναμέτρηση από το 2010 και μετά, περιστρεφόταν γύρω από τις ευθύνες των ευρωπαϊκών θεσμών σχετικά με την αυστηρή λιτότητα που επιβλήθηκε. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα η διαίρεση του εκλογικού σώματος στον άξονα φιλοευρωπαϊσμός-ευρωσκεπτικισμός διαπέρασε τον παραδοσιακό διαιρετικό άξονα αριστεράς-δεξιάς.

Οι κλασικές διαιρετικές τομές που καθόριζαν την ευρωπαϊκή κοινωνία και αφορούσαν την τάξη και την θρησκεία, στις μέρες μας δεν έχουν εξαλειφθεί πλήρως, ωστόσο έχουν αναπτυχθεί νέες οι οποίες σιγά σιγά κερδίζουν ισχυρό έδαφος και οι οποίες διαθέτουν οικονομική και την πολιτισμική διάσταση. Η μία διαίρεση αφορά το δίπολο κράτος-αγορά και η άλλη διαίρεση αφορά το δίπολο διεθνισμός-εθνικισμός. Οι ψηφοφόροι φαίνεται πως έχουν απομακρυνθεί από τον παράγοντα ‘‘θρησκεία’’ καθώς από το 1960 ξεκίνησε ένα κύμα εκκοσμίκευσης και από το 1970 και μετά παρουσιάστηκαν κοινωνικά κινήματα που έφεραν στην ατζέντα τους αιτήματα μεταύλιστικών αξιών. Από το 1990 και μετά, οι ανοιχτές οικονομίες έφεραν στο προσκήνιο την παγκοσμιοποίηση, που προκάλεσε δύο ρεύματα αντιδράσεων, πρώτον

¹³ Γιάννης Βούλγαρης, «Τι αλλάζει στην Ευρώπη», *Τα Νέα*, 22 Ιουλίου 2016, διαθέσιμο στο: <http://www.tanea.gr/2016/07/22/opinions/ti-allazei-stin-eyrwpi/>, επίσκεψη 17 Οκτωβρίου 2017

με την μαζική εισροή μεταναστών που αύξησε τα φαινόμενα ξενοφοβίας, κυρίως μεταξύ των λιγότερο μορφωμένων, και δεύτερον λόγω της δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης που οδήγησε στην μεταβίβαση σημαντικών εξουσιών από τα κράτη προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Σήμερα ωστόσο, με τις πολιτικές που εφαρμόζονται, έρχεται μία νέα διαίρεση που αποκτά σταδιακά έδαφος και αφορά την εφαρμογή της λιτότητας και την μειωμένη δυνατότητα των κρατών να εφαρμόσουν τα δικά τους οικονομικά προγράμματα.¹⁴

Επιπρόσθετα το κλασσικό μοντέλο των διαιρετικών τομών που εισήγαγαν οι Lipset & Rokkan, παρόλο που αναλύει τις θεμελιώδεις κοινωνικές διαιρέσεις πάνω στις οποίες τα κόμματα τοποθετούνται, στερείται περαιτέρω ανάλυσης για τα ζητήματα στρατηγικής και ανταγωνισμού μεταξύ των κομμάτων και κυρίως την επίδραση εξωγενών παραγόντων και κρίσεων. Από το 1990 και μετά, λόγω της παγκοσμιοποίησης, ο κύριος όγκος της εξουσίας των εθνικών κρατών μετατοπίστηκε κυρίως σε διεθνείς οργανισμούς, με μια μερίδα πολιτών ωστόσο να νιώθουν ως οι αδικημένοι που πρέπει να διατηρήσουν την εθνική τους κυριαρχία έναντι των διεθνών ελίτ. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η οικονομική κρίση (εξωτερικός παράγοντας) που έπληξε την ευρωζώνη ήταν το κρίσιμο σημείο για την εμφάνιση μιας νέας διαιρετικής τομής που έχει παγκόσμιο χαρακτήρα και κατέχει παρουσία όχι μόνο στο εσωτερικό μιας χώρας αλλά θα αποτελεί διαιρετικό παράγοντα ακόμα και στο εσωτερικό ενός κόμματος. Η διαχείριση της κρίσης στην Ευρώπη με την εφαρμογή λιτότητας και αυστηρών μεταρρυθμίσεων δημοσιονομικής προσαρμογής, διατήρησαν την θέση του ευρώ, δημιούργησαν όμως προβλήματα μεταξύ των χωρών του βορρά και του νότου. Τα πολιτικά διακυβεύματα από τις κλασσικές διαιρετικές τομές πέρασαν στην διάσπαση για τα ευρωπαϊκά ζητήματα. Βέβαια η επιρροή που κατέχουν οι παλιές διαιρετικές τομές μειώθηκαν αλλά δεν εξαλείφθηκαν.¹⁵

Εκτός όμως από την άνοδο του λαϊκισμού και την αυξητική τάση του ευρωσκεπτικισμού, σε κάθε χώρα αποδόθηκαν ευθύνες και στους κυβερνώντες και ειδικότερα στα μεγάλα κατεστημένα κόμματα, χρεώνοντάς τους την δεινή οικονομική

¹⁴ Silja Häusermann and Hanspeter Kriesi, «What Do Voters Want? Dimensions and Configurations in Individual-Level Preferences and Party Choice», στο Pablo Beramendi, Silja Häusermann, Herbert Kitschelt, and Hanspeter Kriesi (επιμ.), *The Politics of Advanced Capitalism*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2015, σ. 203-206

¹⁵ Liesbet Hooghe and Gary Marks, «Cleavage theory meets Europe's crises: Lipset, Rokkan, and the transnational cleavage», *Journal of European Public Policy*, τόμ.25, τχ. 1, Απρίλιος 2017, σ. 109-135, doi: <https://doi.org/10.1080/13501763.2017.1310279>

κατάσταση αλλά και την διαχείριση της κρίσης. Από το 2008 και μετά λόγω της μεγάλης οικονομικής κρίσης ο δείκτης εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στα εθνικά τους πολιτικά συστήματα παρουσίασε σημαντικά επίπεδα διακυμάνσεων.

Οι οικονομικοί παράγοντες, όπως η κρίση χρέους και η μείωση των εισοδημάτων αποτέλεσαν επίσης παράγοντες που επηρέασαν σημαντικά τα επίπεδα δυσπιστίας των πολιτών, αλλά σημαντικό ρόλο κατείχαν και οι πολιτικοί παράγοντες επίσης. Η διαφθορά, το αίσθημα της “αδικίας” λόγω της άνιση κατανομής των βαρών της κρίσης και της λιτότητας καθώς και η αίσθηση ότι το πολιτικό σύστημα δεν έχει επιμεριστεί το ποσοστό της ευθύνης που του αναλογεί, κλόνισαν κατά κόρον την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος απέναντι στους πολιτικούς παράγοντες. Οι δύο αυτές παράμετροι λειτούργησαν συνδυαστικά όπως αποδείχθηκε και στις χώρες της Νότιας Ευρώπης όπου οι πολίτες τιμώρησαν το κατεστημένο πολιτικό σύστημα, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και της λιτότητας που ακολούθησε, η οποία σε συνδυασμό με τα σκάνδαλα διαφθοράς που ήρθαν στην δημοσιότητα κλόνισαν την εμπιστοσύνη μεγάλης μερίδας του πληθυσμού.¹⁶

Μια διαφορετική διάσταση στην ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι ψηφοφόροι δρουν στις χώρες της Ευρώπης, είναι εκείνη της οικονομικής ψήφου. Σε περιόδους που δεν χαρακτηρίζονται από κάποια σημαντική συγκυρία, ικανή να προκαλέσει κάποιου είδους “σεισμό” στο κομματικό σύστημα μιας χώρας, η οικονομική ψήφος λειτουργεί επιβραβευτικά ή τιμωρητικά απέναντι στα κόμματα που ασκούν την εξουσία. Σε δυσχερείς περιόδους όμως, όπως η κρίση στην ευρωζώνη, εκτός από τον τιμωρητικό της χαρακτήρα, η οικονομική ψήφος έχει και πιο μακροπρόθεσμα αποτελέσματα καθώς μπορεί να οδηγήσει σταδιακά στον κατακερματισμό του κομματικού συστήματος και την αποστροφή του εκλογικού σώματος απέναντι σε όλα τα κόμματα. Σημαντικός παράγοντας όμως παραμένει το πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα μια εκλογική αναμέτρηση, όπως η πρότερη οικονομική κατάσταση και τα βιώματα από το παρελθόν, ο τρόπος με τον οποίο διαδραματίζεται ο έκτακτος παράγοντας και ο αριθμός των εκλογικών αναμετρήσεων που λαμβάνουν χώρα σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η ανάλυση της οικονομικής ψήφου λειτουργεί συμπληρωματικά με άλλους παράγοντες, όπως ο ευρωσκεπτικισμός. Οι ψηφοφόροι παρουσιάζουν την τάση να μετακινούνται προς

¹⁶ Diego Muro and Guillem Vidal, «Political mistrust in southern Europe since the Great Recession», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 22, τχ. 2, Απρίλιος 2016, σ. 213-214, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13629395.2016.1168962>,

εκείνες τις κομματικές οικογένειες οι οποίες θεωρούν ότι τους εκπράζουν. Οι χαμένοι της κρίσης προς τα λαϊκίστικά κόμματα και όσοι διαθέτουν μια πιο ευρωπαϊκή ματιά στα κεντροαριστερά, φιλελεύθερα και πράσινα κόμματα.¹⁷ Τα mainstream κόμματα, από το 2009 και μετά τιμωρήθηκαν αρκετά σκληρά, ειδικά στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης ενώ τα λαϊκίστικά κόμματα γνώρισαν σημαντική άνθιση. Η έκταση που έλαβε αυτό το φαινόμενο οδηγεί στο συμπέρασμα πως πλέον στις χώρες της Ευρώπης δεν μπορεί να γίνεται λόγος για τιμωρητική ψήφο, αλλά για μια τάση αποευθυγράμμισης των κομματικών συστημάτων που έχει μακροπρόθεσμα χαρακτηριστικά, οδηγώντας σε μια δομική μετατόπιση του εκλογικού συστήματος.¹⁸

Στην διάρκεια της δεκαετίας της κρίσης τα mainstream κόμματα δεν παρέμειναν ανεπηρέαστα. Ειδικότερα τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα πέρασαν σε μια περίοδο κρίσης και συρρίκνωσης των ποσοστών τους η οποία συνεχίζεται μέχρι και σήμερα. Και αν ήδη από την δεκαετία του 1970 η σοσιαλιστική οικογένεια είχε υιοθετήσει μια στάση υπέρ των του ανοίγματος των αγορών αλλάζοντας τον μέχρι τότε ιδεολογικό της προσανατολισμό¹⁹, από το 2008 και μετά αναβίωσε τις αξίες της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας επιχειρώντας να ξανακερδίσει το χαμένο εκλογικό της σώμα.²⁰ Ωστόσο η αμηχανία που προκάλεσε η χρηματοπιστωτική κρίση ήταν εμφανής στους κόλπους της σοσιαλδημοκρατίας, καθώς σε όλες τις ώρες του Νότου σοσιαλιστικές κυβερνήσεις κλήθηκαν να την διαχειριστούν, με αποτέλεσμα να έρθουν στην επιφάνεια προβλήματα όπως είναι η έλλειψη συνεκτικότητας στους κόλπους της. Η απουσία στρατηγικής συνοχής δεν είναι ένα νέο φαινόμενο για την οικογένεια της σοσιαλδημοκρατίας, καθώς ήταν φανερό ακόμα και για δομικά ζητήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως η νομισματική ένωση. Οι εργατικοί στην Μ. Βρετανία, οι Σουηδοί και Δανοί σοσιαλδημοκράτες αντιτέθηκαν στο κοινό νόμισμα και στην ενιαία οικονομική πολιτική της ευρωζώνης, ενώ σε άλλες χώρες της Ευρώπης οι σοσιαλδημοκράτες ήταν υπέρμαχοι του ενιαίου νομίσματος.²¹

¹⁷ Enrique Hernandez and Hanspeter Kriesi, «The electoral consequences of the financial and economic crisis in Europe», *European Journal of Political Research*, τόμ. 55, τχ. 2, Οκτώβριος 2015, σ. 203-209, doi: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12122>

¹⁸ Αυτ., σ. 221

¹⁹ Ashley Lavelle, *The Death of Social Democracy Political Consequences in the 21st Century*, Ashgate Publishing Limited, Αγγλία 2008, σ. 1-2

²⁰ Luke March, «Opposing Neo-liberal Europe? The Left TNPs and their Groups in the European Parliament», *EUSA Conference*, τόμ. 21, τχ. 1, Βοστώνη, Μάρτιος 2015, σ. 46, doi:10.1177/1354068812462929

²¹ Erol Kùlahci and Simon Lightfoot, «Governance, Europarties and the challenge of democratic representation in the EU: A case study of the Party of European Socialists», *Acta Politica*, τόμ. 49, τχ.1, Ιανουάριος 2014, p. 74, doi: 10.1057/ap.2013.26

Εκτός όμως από τον χώρο της σοσιαλδημοκρατίας που επηρεάστηκε από την άνοδο κομμάτων της ριζοσπαστικής αριστεράς, και ο χώρος της κεντροδεξιάς είχε επιπτώσεις από τα κόμματα της ριζοσπαστικής δεξιάς. Τα παραδοσιακά κόμματα της κεντροδεξιάς αντιλαμβανόμενα την δυσaréσκεια μεγάλου τμήματος του εκλογικού σώματος για τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν, σε ένα μεγάλο ποσοστό μετατοπίστηκαν ακόμα πιο δεξιά, τοποθετώντας στην ατζέντα τους ζητήματα πολιτισμικής φύσεως, όπως η μετανάστευση, ειδικά στις χώρες εκείνες όπου το μεταναστευτικό ήταν το issue που πρωταγωνιστούσε στην προεκλογική περίοδο. Στις περιπτώσεις όπου το ζήτημα της μετανάστευσης ήταν κεντρικό της προεκλογικής συζήτησης φαίνεται ότι τα κεντροδεξιά κόμματα αποδείχθηκαν κερδισμένα, ενώ στις χώρες όπου η οικονομία και η λιτότητα ήταν το κεντρικό διακύβευμα των εκλογών, τα κόμματα αυτά σημείωναν απώλειες από τα κόμματα της ακροδεξιάς.²²

Με αφορμή όλη την ανωτέρω βιβλιογραφία και την συζήτηση που επικρατεί γύρω από τις μεταβολές των διαιρετικών τομών, στην συνέχεια της εργασίας θα γίνει ανάλυση των εκλογικών αναμετρήσεων της Ελλάδας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας προκειμένου να ερευνηθεί σε ποιο βαθμό οι μεταβολές που σημειώθηκαν στα κομματικά συστήματα των ανωτέρω κρατών, προκάλεσαν αλλαγές και στις διαιρετικές τομές και αν αυτές οι αλλαγές ταυτίζονται με τις αλλαγές που προκύπτουν από την θεωρητική συζήτηση. Ταυτόχρονα αν επιβεβαιωθεί πως τα τελευταία δέκα χρόνια οι κοινωνικές διαιρέσεις μεταβλήθηκαν, θα επιχειρηθεί να απαντηθεί το ερώτημα αν η οικονομική κρίση αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα ή αν οι μεταβολές είναι αποτέλεσμα κυρίως περίπλοκων και μακρόχρονων κοινωνικών μετασχηματισμών.

²² James F. Downes and Matthew Loveless, «Centre right and radical right party competition in Europe: Strategic emphasis on immigration, anti-incumbency, and economic crisis», *Electoral Studies*, Accepted manuscript, Μάιος 2018, σ. 22-23

2.Ελλάδα

2. 1. Η αρχή του τέλους του δικομματισμού

Έχοντας διανύσει την πιο ανεπτυγμένη, κοινωνικά και οικονομικά, περίοδο πολιτικής μακροημέρευσης στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, δύο είναι τα κόμματα που μονοπώλησαν το πολιτικό σκηνικό από το 1974 στην Ελλάδα, το ΠΑΣΟΚ (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα), ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα που μεσουράνησε την δεκαετία του 1980 και η συντηρητική παράταξη ΝΔ (Νέα Δημοκρατία). Από την μεταπολίτευση μέχρι και το 2012 το κομματικό σύστημα της Ελλάδας χαρακτηριζόταν από δικομματισμό με εναλλαγή κυβερνήσεων μεταξύ των δύο αυτών κομμάτων.

Η Ελλάδα παρόλο που ήταν μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ζώνης του ευρώ, παράλληλα αντιμετώπιζε χρόνιες παθογένειες όπως υπερδιογκωμένο δημόσιο χρέος και ένας μη παραγωγικός δημόσιος τομέας, με αποτέλεσμα να βρεθεί στην δίνη της οικονομικής κρίσης το 2009. Μετά από πέντε χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από την Νέα Δημοκρατία, ο εκτροχιασμός των δημοσιονομικών δεδομένων οδήγησε τον τότε Πρωθυπουργό Κώστα Καραμανλή, στην προκήρυξη πρόωρων εκλογών, τον Σεπτέμβριο του 2009. Καθώς η ελληνική οικονομία βάδιζε σε τεντωμένο σκοινί, με τα επιτόκια δανεισμού να είναι απαγορευτικά για αναζήτηση ρευστότητας στις αγορές, για τον Πρόεδρο της Νέας Δημοκρατίας, η διεξαγωγή πρόωρων εκλογών έμοιαζε να είναι μονόδρομος.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των εθνικών εκλογών του 2009 είναι εκτός από τον πρόωρο χαρακτήρα τους και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες προκηρύχθηκαν. Αν και είχαν περάσει μόλις δύο χρόνια από την επανεκλογή της Νέας Δημοκρατίας, ο Κώστας Καραμανλής θεώρησε πως το κόμμα του χρειάζεται μια νέα εντολή από το λαό για να εφαρμόσει ένα πακέτο μεταρρυθμίσεων, περικοπών δαπανών και παγώματος μισθών και συντάξεων. Πολύ σημαντικό ρόλο είχε διαδραματίσει επίσης και η στάση που κρατούσε το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, το ΠΑΣΟΚ, το οποίο και είχε δεσμευτεί να οδηγήσει την χώρα σε πρόωρες εκλογές, μη ψηφίζοντας

για Πρόεδρο της Δημοκρατίας²³. Ειδικότερα η νίκη του ΠΑΣΟΚ στις ευρωεκλογές με ποσοστό 36,65%, στέλνοντας το κυβερνών κόμμα με ποσοστό 32,30% στην δεύτερη θέση, ενέτεινε την επιμονή του για την διεξαγωγή πρόωρων εκλογών. Το στοιχείο εκείνο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι γιατί επέλεξε ο τότε Πρωθυπουργός τον δρόμο των εκλογών, χωρίς να αφήσει την επιλογή στο ΠΑΣΟΚ να οδηγήσει με δική του πρωτοβουλία την χώρα σε εκλογές, κάτι που θα ενίσχυε το προφίλ του συντηρητικού κόμματος. Για αυτή την επιλογή του τότε Πρωθυπουργού, δύο είναι οι κυρίαρχες απόψεις. Είτε υπερεκτίμησε τις δυνάμεις του, είτε είδε τις εκλογές ως μια πιθανότητα διαφυγής από τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η οικονομία²⁴.

2. 2. Οι εθνικές εκλογές του 2009 και το τέλος της αισιοδοξίας: Από την κυβέρνηση Παπανδρέου στην κυβέρνηση εθνικού σκοπού υπό τον Παπαδήμο

Η προεκλογική περίοδος που ακολούθησε χαρακτηρίστηκε από έντονη πόλωση μεταξύ της Νέας Δημοκρατίας και του ΠΑΣΟΚ. Η προεκλογική ρητορική της Νέας Δημοκρατίας κινήθηκε σε χαμηλούς τόνους δηλώνοντας την ανάγκη για υιοθέτηση μέτρων για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων, τον περιορισμό των δαπανών και την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής.²⁵ Από την άλλη πλευρά το ΠΑΣΟΚ ανέπτυξε ένα πρόγραμμα σε πλήρη αντιδιαστολή με εκείνο της Νέας Δημοκρατίας. Η πρότασή του για τον περιορισμό της κρίσης περιλάμβανε την αναθέρμανση της οικονομίας και την πράσινη ανάπτυξη μέσω της αύξησης των μισθών και των συντάξεων, την καταπολέμηση της διαφθοράς και της φοροδιαφυγής, την ενίσχυση της απασχόλησης για την μείωση της ανεργίας, την διαχείριση του κλίματος και της ενέργειας και τις επενδύσεις στον αγροτικό κλάδο.²⁶

²³ Σύμφωνα με το Σύνταγμα της Ελλάδος ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέγεται από την Βουλή και για την εκλογή του απαιτείται η πλειοψηφία των δύο τρίτων του συνολικού αριθμού των Βουλευτών. Εάν δεν καταφέρει να εκλεγεί, η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται πάλι μετά από πέντε ημέρες. Εάν δεν καταφέρει ούτε σε αυτή την περίπτωση να εκλεγεί, τότε η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται και μία τρίτη φορά, όπου και εκλέγεται Πρόεδρος εκείνος που συγκέντρωσε τα τρία πέμπτα του συνολικού αριθμού των βουλευτών. Αν και σε αυτή την περίπτωση δεν εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας, η Βουλή διαλύεται μέσα σε δέκα ημέρες και προκηρύσσονται εκλογές. Βλ. και το σχετικό: Σύνταγμα της Ελλάδας, Όπως αναθεωρήθηκε με το ψήφισμα της 27^{ης} Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, σ. 43-44, διαθέσιμο στο: <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/8c3e9046-78fb-48f4-bd82-bbba28ca1ef5/SYNTAGMA.pdf>, επίσκεψη 17 Οκτωβρίου 2017

²⁴ Elias Dinas, «The Greek General Election of 2009: PASOK – The Third Generation», *West European Politics*, τόμ. 33, τχ. 2, Φεβρουάριος 2010, σ. 390-391, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402380903539037>

²⁵ ΝΔ, «Απόφαση ευθύνης», Προεκλογικό Πρόγραμμα, Οκτώβριος 2009

²⁶ ΠΑΣΟΚ, «Πλαίσιο Κυβερνητικού Προγράμματος-Πρώτα ο Πολίτης», Προεκλογικό Πρόγραμμα, Οκτώβριος 2009, διαθέσιμο στο: <http://www.policy-network.net/uploads/media/17/7051.pdf>, επίσκεψη 20 Οκτωβρίου 2017

Η τακτική που ακολούθησαν τα δύο μεγάλα κόμματα, αναμφισβήτητα προσέδωσαν δυναμική και στα μικρότερα πολιτικά κόμματα τα οποία μέχρι εκείνη την περίοδο δεν είχαν την δυνατότητα να επηρεάσουν το κομματικό σύστημα. Μια τέτοια περίπτωση αποτελούσε ο ΣΥΡΙΖΑ (Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς - Ενωτικό Κοινωνικό Μέτωπο) που αποτελεί την μετεξέλιξη του Ενιαίου Συνασπισμού που ιδρύθηκε το 1989. Η αυξητική τάση στον ΣΥΡΙΖΑ άρχισε να φαίνεται δειλά στις εκλογές του 2007 όπου το κόμμα κατάφερε για πρώτη φορά να αυξήσει το ποσοστό του στο 5,04%, καθώς πάντα οριακά έφτανε το ποσοστό του κοντά στα 3%. Σε αυτό συντέλεσε και η αλλαγή ηγεσίας, καθώς ο νέος αρχηγός του ΣΥΡΙΖΑ ο Αλέξης Τσίπρας, έδωσε έναν αέρα ανανέωσης, ενώ συνάμα και η έλλειψη εμπιστοσύνης που έδειχνε το εκλογικό σώμα στο ΠΑΣΟΚ, οδήγησαν στην αύξηση των ποσοστών του. Από τις εκλογές του 2007 και μετά η δυναμική του ΣΥΡΙΖΑ και το προφίλ του Αλέξη Τσίπρα, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής, ειδικά στην νέα γενιά χάριν του ριζοσπαστικού του λόγου, φαινόταν μέσα από τις δημοσκοπήσεις, οι οποίες το ανεδείκνυαν ως μια ανερχόμενη δύναμη που είχε φτάσει μέχρι και στο 20% στην πρόθεση ψήφου. Ωστόσο κάποιοι λάθος χειρισμοί και ειδικά η στήριξη στις εξεγέρσεις του Δεκεμβρίου του 2008, στοίχισαν στον ΣΥΡΙΖΑ, προσωρινά, υψηλότερα ποσοστά.²⁷ Η προεκλογική στρατηγική που ακολούθησε ο ΣΥΡΙΖΑ αφορούσε στην καταγγελία των πολιτικών των προηγούμενων κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ, την επίρριψη ευθυνών στους ξένους για την οικονομική κρίση, ενώ υποστήριζε ότι η ψήφος στην αριστερά θα σημάνει την αλλαγή για την χώρα.²⁸

Δεξιότερα της Νέας Δημοκρατίας βρέθηκε ένα νέο σχετικά κόμμα, που μόλις το 2007 είχε δει την είσοδο της Βουλής, ο ΛΑΟΣ (Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός), ένα εθνολαϊκιστικό κόμμα, ακροδεξιάς ιδεολογίας, που τόνιζε την ανάγκη να προταχθεί το έθνος έναντι των μεταναστών.²⁹ Αντίθετα, αριστερά του ΣΥΡΙΖΑ υπάρχει το ΚΚΕ (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας) ένα ορθόδοξο μαρξιστικό κόμμα, το οποίο είναι κατά της συμμετοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το ΝΑΤΟ.³⁰

²⁷ Dinas, «The Greek General Election of 2009...», ό.π., σ. 393

²⁸ ΣΥΡΙΖΑ, «Γιατί ΣΥΡΙΖΑ; 19+1 λόγοι. Βουλευτικές εκλογές 4ης Οκτωβρίου 2009», Προεκλογικό Πρόγραμμα, 10 Σεπτεμβρίου 2009, διαθέσιμο στο: <http://www.syn.gr/gr/keimeno.php?id=16004>, επίσκεψη 20 Οκτωβρίου 2017

²⁹ Vasiliki Georgiadou, «Right-Wing Populism and Extremism: The Rapid Rise of “Golden Dawn” in Crisis-Ridden Greece», στο Ralf Melzer, Sebastian Serafin (επιμ.), *Right Wing Extremism in Europe. Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*, Friedrich Ebert Stiftung, Βερολίνο 2013, σ. 83-84

³⁰ ΚΚΕ, «Αρχές-Στόχοι», διαθέσιμο στο: <http://www.kke.gr/taytothta/>, επίσκεψη 20 Οκτωβρίου 2017

Πίνακας 2.1 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών 2009 Ελλάδα ³¹		
Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	43,92%	160
Νέα Δημοκρατία (ΝΔ)	33,47%	91
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ)	7,54%	21
Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑΟΣ)	5,63%	15
ΣΥΡΙΖΑ-Ενωτικό Κοινωνικό Μέτωπο	4,60%	13

Η Νέα Δημοκρατία είδε το ποσοστό της να μειώνεται πάνω από οκτώ μονάδες, ενώ η επιστροφή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία επήλθε και με ταυτόχρονη άνοδο της εμπιστοσύνης των πολιτών στην κυβέρνηση. Συγκεκριμένα από 25% ανήλθε σε 44%, γεγονός που αντικατόπτριζε την αισιοδοξία που γεννήθηκε στο εκλογικό σώμα με την αλλαγή της κυβέρνησης. Επικράτησε η αίσθηση πως η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση θα είχε την δυνατότητα να αντιστρέψει το αρνητικό κλίμα της οικονομίας. Αυτή την φορά το συνολικό ποσοστό των δύο κυρίαρχων κομμάτων ήταν ελαφρώς μειωμένο αγγίζοντας το 77,4%, σε καμία όμως περίπτωση η εικόνα του κομματικού συστήματος δεν προσέδιδε εικόνα κρίσης για το δικομματισμό, παρόλο που ποτέ σε καμία εκλογική αναμέτρηση τα δύο κόμματα συνδυαστικά δεν είχαν φτάσει κάτω από το 83% του εκλογικού σώματος, με εξαίρεση το 1996. Το κόμμα εκείνο που αποδείχθηκε κερδισμένο ήταν ο ΛΑΟΣ καθώς κατάφερε να αυξήσει τα ποσοστά του κατά 1,8% από τις προηγούμενες εκλογές, απορροφώντας ποσοστά από την ΝΔ. Γενικά όμως η εικόνα του κομματικού συστήματος δεν παρουσίαζε αξιοσημείωτες μεταβολές.³²

Αμέσως μετά τις εκλογές ο Κώστας Καραμανλής αποδεχόμενος την ήττα του παραιτήθηκε από Πρόεδρος της ΝΔ και το κόμμα προχώρησε σε συνέδριο και εκλογή αρχηγού. Στις 29 Νοεμβρίου 2009 ο Αντώνης Σαμαράς εκλέχθηκε Πρόεδρος της ΝΔ με ποσοστό 50,06% έναντι 39,72% της Ντόρας Μπακογιάννη και 10,22% του Παναγιώτη Ψωμιάδη.³³

Μετά από την σαφέστατα μεγάλη νίκη του ΠΑΣΟΚ τα πράγματα άλλαξαν άρδην. Η υποβάθμιση της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας τον Απρίλιο του 2010 με το δημοσιονομικό της έλλειμα να φτάνει στο 15,4%, λειτούργησαν απαγορευτικά για την κυβέρνηση ως προς την εφαρμογή του προεκλογικού της οικονομικού προγράμματος. Αφού πέρασε μια μακρά περίοδος διαπραγμάτευσης μεταξύ της

³¹Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα εθνικών εκλογών 2009», διαθέσιμο στο: <http://eklogesprev.singularlogic.eu/v2009/pages/index.html>, επίσκεψη 20 Οκτωβρίου 2017

³² Susannah Verney, «Broken and Can't be Fixed': The Impact of the Economic Crisis on the Greek Party System», *The International Spectator*, τόμ. 49, τχ.1, Μάρτιος 2014, σ. 28-30, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/03932729.2014.877222>

³³ ΝΔ, «Νέος Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας ο Αντώνης Σαμαράς», 2009, διαθέσιμο στο: <https://nd.gr/istoria>, επίσκεψη 21 Οκτωβρίου 2017

κυβέρνησης και των ευρωπαίων εταίρων, ο Πρωθυπουργός της χώρας Γιώργος Παπανδρέου για να καλύψει τις χρηματοδοτικές ανάγκες της χώρας, στράφηκε στον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Στήριξης που αποτελούνταν από την Ε.Ε (Ευρωπαϊκή Επιτροπή), την ΕΚΤ (Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα) και την συμμετοχή του ΔΝΤ (Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου). Αντιμετωπίζοντας την εναντίωση του συνόλου σχεδόν της αντιπολίτευσης για την προσφυγή σε μηχανισμό στήριξης, το ΠΑΣΟΚ κατάφερε να περάσει από την Βουλή τα σκληρά μέτρα λιτότητας μόνο με την στήριξη το Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού. Η ΝΔ που βρισκόταν στην αξιωματική αντιπολίτευση επέλεξε να διατηρήσει έναν ρόλο καταγγελίας της πολιτικής λιτότητας, παρουσιάζοντας ένα αρκετά ριζοσπαστικό πρόγραμμα. Ουσιαστικά πρόκειται για την πρώτη φορά που η πολιτική κατάσταση της χώρας έδωσε χώρο σε μια νέα διαίρεση μεταξύ των ψηφοφόρων, αυτής του μνημονίου-αντιμνημονίου, παραμερίζοντας εν μέρει την κλασσική διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας από τον ιδεολογικό άξονα δεξιά-αριστερά που επικρατούσε από την Μεταπολίτευση και μετά.³⁴

Το κλίμα εναντίον της κυβέρνησης άρχισε να γίνεται δυσμενές και επιφορτίστηκε και από την στάση της αντιπολίτευσης. Η ΝΔ υπό τον Αντώνη Σαμαρά αντιτάχθηκε στο μνημόνιο και επέλεξε τον δρόμο της καταγγελίας του μνημονίου και της διαμαρτυρίας.³⁵ Το κλίμα έγινε ακόμα πιο βαρύ όταν στις 29 Ιουνίου 2011 η κυβέρνηση ψήφισε το Μεσοπρόθεσμο Πρόγραμμα Δημοσιονομικής Εξυγίανσης, ενώ στις 27 Οκτωβρίου 2011 μετά από διαβουλεύσεις με τους ευρωπαίους εταίρους αποφασίστηκε ότι η Ελλάδα χρειαζόταν ένα νέο μνημόνιο.

Στο ΠΑΣΟΚ την εποχή εκείνη θα ξεσπούσε μία μεγάλη εσωκομματική κρίση. Ο Παπανδρέου βλέποντας τις ισχυρές αντιδράσεις που έχουν δημιουργηθεί στην κοινωνία με το κίνημα των «Αγανακτισμένων» και την άκαμπτη στάση της αντιπολίτευσης, ανακοίνωσε στις 2 Νοεμβρίου 2011, στην σύνοδο των G20 στις Κάννες, δημοψήφισμα σχετικά με το αν επιθυμούν οι Έλληνες να παραμείνουν στην ζώνη του ευρώ. Η πρόταση αυτή προκάλεσε ισχυρή αντίδραση μέσα στο ΠΑΣΟΚ. Ο Παπανδρέου για να απεγκλωβιστεί από το αδιέξοδο, ανακοίνωσε πως ήταν διατεθειμένος να παραιτηθεί από Πρωθυπουργός αν υπήρχε η δυνατότητα να

³⁴ Elias Dinas and Lamprini Rori, «The 2012 Greek Parliamentary Elections: Fear and Loathing in the Polls», *West European Politics*, τόμ. 36, τχ. 1, Ιανουάριος 2013, σ. 271-272, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2013.742762>

³⁵ Christos Lyrantzis, «Greek politics in the era of economic crisis: Reassessing causes and effects», Hellenic Observatory papers on Greece and Southeast Europe, GreeSE paper τχ. 45, The Hellenic Observatory, *London School of Economics and Political Science*, Μάρτιος 2011, σ. 17-18, διαθέσιμο στο: http://eprints.lse.ac.uk/33826/1/GreeSE_No45.pdf, επίσκεψη 23 Οκτωβρίου 2017

δημιουργηθεί μια κυβέρνηση εθνικού σκοπού. Αυτή η πρόταση Παπανδρέου είχε σαν αποτέλεσμα ο Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας Αντώνης Σαμαράς να αλλάξει την στάση του και να συμφωνήσει να συμμετάσχει σε μια τέτοια κυβέρνηση, η οποία συγκροτήθηκε με Πρωθυπουργό τον Λουκά Παπαδήμο, με στόχο να αποτραπεί μια ενδεχόμενη χρεωκοπία της Ελλάδας.

Η βραχύβια κυβέρνηση υπό τον Λουκά Παπαδήμο, είχε τεχνοκρατικό χαρακτήρα, δέχτηκε και την στήριξη του ΛΑΟΣ και είχε ως στόχο να φέρει εις πέρας κάποιες δύσκολες μεταρρυθμίσεις, απαραίτητες για την βιωσιμότητα της χώρας, όπως το νέο πρόγραμμα με τους εταίρους και το PSI³⁶.

2. 3. Από τις «πλατείες» στην άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ

Το μαζικό κύμα αντιδράσεων κατά της κυβέρνησης επρόκειτο να γίνει η αρχή για περίοδο δομικών αλλαγών στο πολιτικό γίνεσθαι της Ελλάδας. Η λαϊκή κινητοποίηση των «Αγανακτισμένων» που ξέσπασε στην Αθήνα το Μάιο του 2011, εμπνευσμένη από το αντίστοιχο κύμα διαμαρτυρίας στην Ισπανία, τους «Indignados», γρήγορα επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας και αποτέλεσε ένα λαϊκό κύμα διαμαρτυρίας. Ο χαρακτήρας των «Αγανακτισμένων» είχε ριζοσπαστικά στοιχεία, χωρίς όμως ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα, περικλείοντας ανθρώπους όλων των ηλικιών και πολιτικών κατευθύνσεων, με μοναδικό κοινό στοιχείο την δυσφορία απέναντι στα μέτρα λιτότητας. Η ρητορική που ανέπτυξαν οι «Αγανακτισμένοι» ήταν κατά των ελληνικών ελίτ, καθώς συχνά αποκαλούσαν τους πολιτικούς «διεφθαρμένους», «προδότες» και «κλέφτες». Η κριτική αυτή είχε κύριο αποδέκτη την υπάρχουσα κυβέρνηση, ενώ οι πολίτες που βρίσκονταν στην πλατεία Συντάγματος συχνά οδηγήθηκαν σε προπηλακισμούς εναντίον μελών της. Οι κινητοποιήσεις στηρίχθηκαν πλήρως από τον ΣΥΡΙΖΑ και κάποια κόμματα της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, ενώ ένα τμήμα της ΝΔ, εκείνο της λαϊκής δεξιάς, συμμετείχε ενεργά στις κινητοποιήσεις.³⁷

³⁶ Το PSI είναι ακρωνύμιο των λέξεων Private Sector Involvement και αφορά την συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στην αγορά κρατικών ομολόγων για τον δανεισμό των κρατών. Η κυβέρνηση Παπαδήμου, με Υπουργό Οικονομικών των Ευάγγελο Βενιζέλο εφάρμοσε την ανταλλαγή ομολόγων Ελληνικού Δημοσίου προς ιδιώτες με ομόλογα μικρότερης ονομαστικής αξίας, που έχουν ημερομηνία λήξης το 2023. Βλ. και το σχετικό: Γιώργος Παπαϊωάννου, «Τι κερδίζουμε, τι χάνουμε με το PSI», *Το Βήμα*, 11 Μαρτίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=447973>, επίσκεψη 22 Οκτωβρίου 2017

³⁷ Ανδρέας Παναζόπουλος, *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013: Από την «εξέγερση του Δεκέμβρη, τους «Αγανακτισμένους» και τις εκλογές του 2012 μέχρι το νέο κυπριακό ζήτημα*, Επίκεντρο, Αθήνα 2013, σ. 40-52

Και ενώ τα δύο πάλαι ποτέ κραταιά κόμματα βρίσκονταν υπό την σκέπη της ίδιας κυβέρνησης, ο ΣΥΡΙΖΑ άρχισε να δυναμώνει και να έρχεται στο προσκήνιο δυναμικά. Στο εσωτερικό του ΣΥΡΙΖΑ τα στελέχη του, αντιλήφθηκαν πως η ομοσπονδιακή λειτουργία του κόμματος, με την ύπαρξη πολλών τάσεων λειτουργούσε ως ανασταλτικός παράγοντας για την δημιουργία ενός προγράμματος ολοκληρωμένου, μιας ολοκληρωμένης πολιτικής πρότασης. Για το λόγο αυτό και επιλέχθηκε η στρατηγική καταγγελίας των μνημονιακών πολιτικών. Σημαντικό ωστόσο ρόλο διαδραμάτισε και η ίδια η φυσιογνωμία του Αλέξη Τσίπρα που ανέλαβε ουσιαστικά ολόκληρη την παρουσία του κόμματος και κατάφερε να το οδηγήσει σε τόσο υψηλά ποσοστά.³⁸ Η αποχώρηση όμως της «ανανεωτικής πτέρυγας» του ΣΥΡΙΖΑ, οι οποίοι και ίδρυσαν ένα νέο κόμμα την ΔΗΜΑΡ (Δημοκρατική Αριστερά), ουσιαστικά απελευθέρωσε το εσωτερικό του κόμματος από οποιαδήποτε διαφωνία και του παραχώρησε το έναυσμα για μια πιο συμπαγή στρατηγική, στηρίζοντας ομάδες και κινητοποιήσεις κατά της κυβέρνησης και των πολιτικών που εφαρμόζονταν. Ξεκίνησε από την στήριξη του κινήματος «Δεν Πληρώνω» και στην συνέχεια επεκτάθηκε στους «Αγανακτισμένους» τους οποίους στήριξε πλήρως αναλαμβάνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στην Πλατεία Συντάγματος³⁹. Η ταχύτατη μεταβολή του ΣΥΡΙΖΑ από ένα κόμμα όπου η τακτική του επικεντρωνόταν ως «issue ownership» στην έκφραση του αντιμνημονιακού χώρου, επεκτάθηκε σε μια ολόκληρη στρατηγική για την έκφραση των διαμαρτυρόμενων, των απογοητευμένων από την πολιτική της κυβέρνησης και ολόκληρων κοινωνικών κινημάτων που γεννήθηκαν την περίοδο της κρίσης.⁴⁰

Και ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ οργάνωνε την στρατηγική του, το ΠΑΣΟΚ είχε αρχίσει να αιμορραγεί. Κατά την διάρκεια της ψηφοφορίας για το δεύτερο πακέτο διάσωσης έχασε αρκετούς βουλευτές, η πλειοψηφία των οποίων κατευθύνθηκαν προς τον ΣΥΡΙΖΑ, ενώ ένα μικρότερο ποσοστό προσέγγισε την ΔΗΜΑΡ. Στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ τα πράγματα ήταν αρκετά δυσμενή καθώς μετά την εφαρμογή των μέτρων λιτότητας τα ποσοστά του κόμματος σημείωσαν κατακόρυφη πτώση. Παράλληλα ο Γιώργος Παπανδρέου παραιτήθηκε από πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ και στην θέση του εκλέχθηκε ο

³⁸ Gerassimos Moschonas, «A New Left in Greece: PASOK's Fall and SYRIZA's Rise», *Dissent* τόμ.60, τχ.4, 2013, σ. 35-36, doi: 10.1353/dss.2013.0095

³⁹ Myrto Tsakatika and Costas Eleftheriou, «The Radical Left's Turn towards Civil Society in Greece: One Strategy, Two Paths», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 1, Ιανουάριος 2013, σ. 94-95, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2012.757455>

⁴⁰ Myrto Tsakatika, «SYRIZA's Electoral Rise in Greece: Protest, Trust and the Art of Political Manipulation», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Οκτώβριος 2016, σ. 520, doi: : <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1239671>

Ευάγγελος Βενιζέλος με ποσοστό 95%, καθώς δεν υπήρχε άλλος συνυποψήφιος, στην διάρκεια του συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ τον Μάρτιο του 2012.⁴¹

2. 4. Ο διπλός εκλογικός σεισμός του 2012 και η πρώτη κυβέρνηση συνασπισμού

Στην κυβέρνηση δημιουργήθηκαν τριγμοί μετά την αποχώρηση του ΛΑΟΣ, ενώ και η επιμονή του αρχηγού της ΝΔ πως η κυβέρνηση αυτή είχε ολοκληρώσει τον σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε, οδήγησε τον Λουκά Παπαδήμο στην προκήρυξη εκλογών για την 6^η Μαΐου 2012.

Δύο ήταν τα κυρίαρχα διακυβεύματα των εκλογών του 2012. Η τιμωρία του πολιτικού συστήματος και κυρίως των δύο κυρίαρχων κομμάτων για την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα και το δίλλημα μνημόνιο ή αντιμνημόνιο, με το δεύτερο να έχει σαφέστατο προβάδισμα.⁴² Ο λαϊκισμός ήταν ο μεγάλος πρωταγωνιστής της προεκλογικής περιόδου και εκφράστηκε κατά κύριο λόγο από τον ΣΥΡΙΖΑ και ένα νέο κόμμα, τους ΑΝΕΛ, ενώ δεν παρέλειψαν να χρησιμοποιήσουν και τα δύο αυτά κόμματα χαρακτηρισμούς για την ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ ``προδότες``, ``ψεύτες`` και ``υποστηρικτές της λιτότητας``.⁴³

Η δυναμική που ανέπτυξε ο ΣΥΡΙΖΑ προεκλογικά στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στο πρόσωπο του ηγέτη του, του Αλέξη Τσίπρα. Ο ίδιος έφερε εις πέρας το μεγαλύτερο μέρος της προεκλογικής εκστρατείας του κόμματός του τοποθετώντας ως κεντρικό δίλλημα των εκλογών το μνημόνιο ή αντιμνημόνιο. Ο ίδιος δήλωνε πως το διακύβευμα των εκλογών ήταν η ήττα του ``κατεστημένου``, του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ, η επικράτηση της Δημοκρατίας έναντι της Ολιγαρχίας, η οποία θα ήταν εφικτή με μια ισχυρή λαϊκή εντολή για κυβέρνηση της αριστεράς, με στόχο την καταγγελία της δανειακής σύμβασης, τη διαγραφή του μεγαλύτερου μέρους του χρέους, την

⁴¹News 24/7, «Ξεπέρασε το 95% ο Βενιζέλος», 18 Μαρτίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://news247.gr/eidiseis/politiki/lepto-pros-lepto-oi-eswkommatikes-ekloges-sto-pasok.1695480.html>, επίσκεψη 24 Οκτωβρίου 2017

⁴²Dinas & Rori: «The 2012 Greek Parliamentary Elections...», ό.π., σ. 276-277

⁴³Dionyssis Dimitrakopoulos, «The Greek Elections of 2012 and Greece's Future in the Eurozone», *Swedish Institute for European Policy Analysis*, Ιούνιος 2012, σ. 2, διαθέσιμο στο: <https://pdfs.semanticscholar.org/19b9/6109361cf885464eb0a9f9ee6bef2325922d.pdf>, επίσκεψη 25 Οκτωβρίου 2017

κοινωνικοποίηση του τραπεζικού συστήματος και την αναδιανομή του πλούτου.⁴⁴ Η ρητορική του μάλιστα είχε ισχυρό διχαστικό πρόσημο, καθώς στην προεκλογική του καμπάνια έδωσε μεγάλο βάρος στον διαχωρισμό του από το παλιό πολιτικό σύστημα με διλήμματα που αφορούσαν το ``ή εμείς ή αυτοί``.⁴⁵

Μέσα σε ένα αρκετά πολωτικό προεκλογικό κλίμα, η ΝΔ διατηρώντας όλη την προηγούμενη περίοδο ένα αντιμνημονιακό πρόσημο και έχοντας κάνει μια ολική μεταστροφή, επικεντρώθηκε στην ανάγκη για εφαρμογή του μνημονίου, δίνοντας έμφαση στην οικονομία και την ανάπτυξη, με στόχο την μείωση του ελλείματος και αποδοκιμάζοντας την πολιτική των οριζόντιων περικοπών που εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ.⁴⁶ Ζητούσε συνεχώς ``καθαρή εντολή``, αποφεύγοντας όμως να καταρτίσει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο διακυβέρνησης και αρκέστηκε στον παραδοσιακό συντηρητικό της λόγο για την εφαρμογή της τάξης⁴⁷. Το ΠΑΣΟΚ συμμετείχε στην προεκλογική εκστρατεία με ένα ολοκληρωμένο «Σχέδιο Εθνικής Ανασυγκρότησης», με στόχο την δημοσιονομική εξυγίανση, την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής, την βιωσιμότητα του χρέους και την προσέλκυση επενδύσεων για να καταστεί η Ελλάδα ανταγωνιστική.⁴⁸

Ένα σημαντικό στοιχείο των εκλογών του 2012, ήταν η εμφάνιση στο προσκήνιο αρκετών νέων κομματικών σχηματισμών. Η πρώτη περίπτωση αφορούσε τους ΑΝΕΛ ένα κόμμα το οποίο δημιουργήθηκε τον Φεβρουάριο του 2012. Το κόμμα δημιουργήθηκε από τον Πάνο Καμμένο, βουλευτή της ΝΔ ο οποίος δεν έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Παπαδήμου, με αποτέλεσμα να διαγραφεί από το κόμμα. Οι ΑΝΕΛ αποτελούν ένα τυπικό κόμμα της λαϊκίστικης ριζοσπαστικής δεξιάς, το οποίο δεν παρουσιάζει εξτρεμιστικά στοιχεία, αλλά περισσότερο διαμορφώνει έναν συντηρητικό λόγο με επίκεντρο αξίες όπως η θρησκεία και η οικογένεια, έχοντας

⁴⁴ΣΥΡΙΖΑ, «Ομιλία του επικεφαλής του συνδυασμού ΣΥΡΙΖΑ ΕΝΩΤΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΕΤΩΠΟ Αλ. Τσίπρα, στην κεντρική προεκλογική συγκέντρωση του ΣΥΡΙΖΑ / ΕΚΜ στην Αθήνα (Πλ. Ομονοίας)» 3 Μαΐου 2012, διαθέσιμο στο: [http://www.syriza.gr/article/id/46136/OMILIA-TOY-EPIKEFALHS-TOY-SYNDYASMOY--SYRIZA--ENWTIKO-KOINWNIKO-METWPO--AL.-TSIPRA-STHN-KENTRIKH-PROEKLOGIKH-SYGKENTRWSH-TOYSYRIZA---ΕΚΜ-STHN-ATHHNA-\(PL.-OMONOIAS\).html#.WI_jHBuLS00](http://www.syriza.gr/article/id/46136/OMILIA-TOY-EPIKEFALHS-TOY-SYNDYASMOY--SYRIZA--ENWTIKO-KOINWNIKO-METWPO--AL.-TSIPRA-STHN-KENTRIKH-PROEKLOGIKH-SYGKENTRWSH-TOYSYRIZA---ΕΚΜ-STHN-ATHHNA-(PL.-OMONOIAS).html#.WI_jHBuLS00), επίσκεψη 24 Οκτωβρίου 2017

⁴⁵ Yannis Stavrakakis and Giorgos Katsambekis, «Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 19, τχ. 2, Ιούνιος 2014, σ. 129, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13569317.2014.909266>

⁴⁶Ναυτεμπορική, «Ολόκληρη η ομιλία του Αντώνη Σαμαρά στο Ζάππειο», 22 Απριλίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://www.naftemporiki.gr/story/385206/olokliri-i-omilia-tou-antoni-samara-sto-zappeio>, επίσκεψη 24 Οκτωβρίου 2017

⁴⁷ Dinas & Rori: «The 2012 Greek Parliamentary Elections...», ό.π., σ. 277

⁴⁸ ΠΑΣΟΚ, «12+1 Σημεία για την Εθνική Ανασυγκρότηση», Προεκλογικό Πρόγραμμα 2012

παράλληλα εθνικιστικές απόψεις⁴⁹ Ο προγραμματικός λόγος των ANEL αφορούσε την κατάργηση του μνημονίου, την άρνηση του ύψους των χρεών της Ελλάδας, την τιμωρία όλων όσων ευθύνονται για την δεινή οικονομική θέση στην οποία περιήλθε η Ελλάδα, καθώς και τον αυστηρό έλεγχο της λαθρομετανάστευσης⁵⁰.

Ένα ακόμα νέο κόμμα στον χώρο της αριστεράς που συμμετείχε για πρώτη φορά σε βουλευτικές εκλογές ήταν η Δημοκρατική Αριστερά. Έχοντας διαμορφώσει έναν ήπιο προεκλογικό λόγο, υποστήριζε την παραμονή της χώρας στην ζώνη του ευρώ, με στόχο τη σταδιακή απαγκίστρωση από το μνημόνιο.⁵¹

Οι εκλογές του 2012 αποτέλεσαν ορόσημο και για έναν ακόμα λόγο. Το νεοναζιστικό κόμμα Λαϊκός Σύνδεσμος- Χρυσή Αυγή, επρόκειτο για πρώτη φορά να δει την είσοδο του Κοινοβουλίου. Η Χρυσή Αυγή έχοντας ρίζες στο παρελθόν, υπήρχε σαν εξτρεμιστική ομάδα από το 1980, χρειάστηκαν όμως περίπου 30 χρόνια για να μετατραπεί από μια ακροδεξιά οργάνωση σε ένα εξτρεμιστικό κόμμα. Πρόκειται για ένα κόμμα ναζιστικής προέλευσης καθώς το μανιφέστο του κόμματος που γράφτηκε από τον Πρόεδρο της Χρυσής Αυγής, Νίκο Μιχαλολιάκο το 1987, ήταν εμπνευσμένο από τις αντισημιτικές ιδεολογίες του Χίτλερ. Πολιτικά άρχισε να ριζοσπαστικοποιείται από το 1990 μέσω της υποστήριξης στο καθεστώς Milosevic, στην συνέχεια τάχθηκε κατά της αναγνώρισης της FYROM ενώ άρχισε να επιδεικνύει το αντι-μεταναστευτικό και ρατσιστικό της πρόσωπο μέσω διαμαχών που ξέσπασαν την ίδια δεκαετία με αριστερές αντι-ρατσιστικές ομάδες, λόγω μεγάλης συγκέντρωσης μεταναστών στην Αθήνα και την Λάρισα. Το στοιχείο όμως εκείνο που διαχωρίζει την Χρυσή Αυγή από τα τυπικά αντι-μεταναστευτικά κόμματα, είναι το δόγμα πως η ελληνική φυλή κινδυνεύει από αλλοίωση λόγω των μεταναστών. Η μαζική εισροή μεταναστών από το 2008 και το 2010 αποτέλεσε την ευκαιρία για την Χρυσή Αυγή ώστε να βγει στο προσκήνιο και ειδικότερα πριν από τις δημοτικές εκλογές του 2010, όπου κατάφερε να εμφανιστεί σε αρκετές οργανώσεις της Αθήνας, ενός δήμου με υψηλά ποσοστά μεταναστών, και σταδιακά να αποκτήσει πυρήνες σε αρκετές οργανώσεις.⁵² Η

⁴⁹Takis Pappas and Paris Aslanidis, «Greek Populism: A Political Drama in Five Acts», στο Hanspeter Kriesi and Takis Pappas (επιμ.), *European Populism in the Shadow of the Great Recession*, ECPR Press, 2015, σ. 192

⁵⁰ANEL, «Ιδρυτική Διακήρυξη», 24 Φεβρουαρίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://anexartitoiellines.gr/files/idritiki%20diakirixi.pdf>, επίσκεψη 26 Οκτωβρίου 2017

⁵¹ΔΗΜΑΡ, «Οι προγραμματικές προτάσεις της Δημοκρατικής Αριστεράς», Προεκλογικό Πρόγραμμα 2012, διαθέσιμο στο: <https://aristerok.files.wordpress.com/2012/04/cf80cf81cebfcceb3cf81ceb1cebccebcceb1cf84ceb9cebaseb5cf83-ceb8ceb5cf83ceb5ceb9cf83.pdf>, επίσκεψη 26 Οκτωβρίου 2017

⁵²Georgiadou, «Right-wing populism and extremism...», ό.π., σ. 85-89

ιδεολογία ωστόσο της Χρυσής Αυγής διαφέρει από τα υπόλοιπα κόμματα που ανήκουν στο τόξο της άκρα δεξιάς. Με λόγο πιο ακραίο, εθνιστικιστικό και ρατσιστικό, κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απορρίπτει την πολιτική του κοινοβουλευτισμού, κάτι που δεν συμβαίνει σε άλλα κόμματα της ριζοσπαστικής δεξιάς που αποδέχονται έστω και στοιχειωδώς τον κοινοβουλευτισμό και τις δημοκρατικές διαδικασίες, έχει αυστηρή αρχηγοκεντρική οργάνωση και ιεραρχία, χωρίς δημοκρατικές διαδικασίες στο εσωτερικό του κόμματος. Από το 2012 όμως η Χρυσή Αυγή άρχισε να κατευνάζει το ναζιστικό της πρόσημο, χωρίς όμως να καταφέρει να προσαρμοστεί στα πρότυπα των υπολοίπων ακροδεξιών λαϊκίστικων κομμάτων, καθώς διατήρησε το φυλετικό της προσανατολισμό ως προς την ‘‘ανωτερότητα’’ των Ελλήνων, ενώ συνέχισε να παρουσιάζει την βία ως μέσο δράσης.⁵³ Το διακύβευμα των εκλογών για την Χρυσή Αυγή αποτελούσε η καταγγελία του μνημονίου και των ‘‘προδοτικών’’ πολιτικών αποφάσεων που έλαβαν τα υπόλοιπα κόμματα, η ανάγκη για διεξαγωγή λογιστικού ελέγχου και την διαγραφή του χρέους, απέλαση όλων των μεταναστών και η αναθεώρηση του Συντάγματος με μοναδικό στόχο την δημιουργία μιας καθαρά ελληνικής πολιτείας.⁵⁴

Το ΛΑΟΣ μετά από την έξοδό του από την κυβέρνηση Παπαδήμου, είδε τα ποσοστά του να υποχωρούν ραγδαία, η εκλογική του βάση υποχώρησε και έχασε και τα πιο σημαντικά στελέχη του. Από την άλλη μεριά το ΚΚΕ παρέμεινε στις πάγιες θέσεις του χωρίς ωστόσο να επιθυμεί κάποιου είδους συνεργασία με τον αντιμνημονιακό χώρο.⁵⁵

⁵³ Antonis Ellinas, «Neo-Nazism in an Established Democracy: The Persistence of Golden Dawn in Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 1, Δεκέμβριος 2014, σ. 3-7, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.981379>

⁵⁴ Χρυσή Αυγή, «Πολιτικές Θέσεις. Για την Χρυσή Αυγή του Ελληνισμού. Προτάσεις για τη λύση του ελληνικού προβλήματος, την ανάταξη της εθνικής μας οικονομίας, τη δημογραφική άνθηση και τη γεωπολιτική αναβάθμιση του Ελληνισμού.», διαθέσιμο στο: <http://www.xryshaygh.com/kinima/thesis>, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

⁵⁵ Dinas and Rori, «The 2012 Greek Parliamentary Elections...», ό.π., σ. 277

Πίνακας 2.2 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Μαΐου 2012 Ελλάδα ⁵⁶		
Νέα Δημοκρατία (ΝΔ)	18,85%	108
Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ)	16,78%	52
Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	13,18%	41
Ανεξάρτητοι Έλληνες (ΑΝΕΛ)	10,61%	33
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ)	8,48%	26
ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	6,97%	21
Δημοκρατική Αριστερά (ΔΗΜΑΡ)	6,11%	19
Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑΟΣ)	2,90%	-

Από τα αποτελέσματα των εκλογών Μαΐου 2012 έγινε εμφανής ο κατακερματισμός του κομματικού συστήματος καθώς κανένα κόμμα δεν κατάφερε να συγκεντρώσει πάνω από 19%, γεγονός που δυσκόλεψε τον σχηματισμό κυβέρνησης, καθώς τα δύο πρώτα κόμματα (ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ) εκπροσωπούσαν δύο αντίθετες πολιτικές σχετικά με το μνημόνιο.⁵⁷ Μεγάλος πρωταγωνιστής των εκλογών ήταν η δυσaréσκεια των πολιτών προς τα πολιτικά κόμματα και η τιμωρία των δύο μεγάλων κομμάτων του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ τα οποία αθροιστικά έλαβαν λιγότερο από 33%. Αναμφισβήτητα ο μεγάλος νικητής των εκλογών ήταν ο ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος καθιερώθηκε ως ο κύριος εκφραστής του αντιμνημονιακού χώρου αλλά και η Χρυσή Αυγή η οποία κατάφερε με σχετική άνεση να εισέλθει στο Κοινοβούλιο.⁵⁸

Το κεντρικό διακύβευμα των εκλογών ήταν η διαχείριση της οικονομικής κρίσης ύστερα από την προσφυγή της χώρας στον Μηχανισμό Στήριξης. Η διαίρεση μνημόνιο-αντιμνημόνιο κατείχε κεντρικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο οι ψηφοφόροι προσήλθαν στις κάλπες. Οι εκλογείς που αξιολόγησαν θετικά την διαχείριση της κρίσης στράφηκαν προς τα δύο κατεστημένα κόμματα, ΠΑΣΟΚ και Νέα Δημοκρατία, ενώ όσοι αξιολόγησαν αρνητικά το μνημόνιο στράφηκαν προς τα ριζοσπαστικά κόμματα της αριστεράς και της δεξιάς. Ωστόσο και για τους ψηφοφόρους που στρέφονται στα μικρότερα κόμματα, εκείνοι που τάχθηκαν κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, των μέτρων λιτότητας, των μεταρρυθμίσεων, αλλά είναι όμως υπέρ της προστασίας των μεταναστών και υπέρ του διαχωρισμού κράτους εκκλησίας,

⁵⁶ Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Μαΐου 2012», διαθέσιμο στο: <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012a/public/index.html#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}%7D>, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

⁵⁷ Πάνος Σταθόπουλος, «Η Απορρύθμιση του Κομματικού Συστήματος», στο Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014, σ. 63

⁵⁸ Dinas and Rori, «The 2012 Greek Parliamentary Elections...», ό.π., σ. 278-279

στράφηκαν προς τα αριστερά, ενώ όσοι είναι μεν κατά μνημονίου αλλά κατά των μεταναστών τάχθηκαν με την άκρα δεξιά.⁵⁹

Η απαξίωση των πολιτών απέναντι στα κόμματα και η δυσaráσκεια, μπορεί να ήρθε σε μεγάλο βαθμό στο προσκήνιο ύστερα από τις εκλογές του 2012, είχαν όμως τις ρίζες τους και στο παρελθόν. Η παραδοσιακή κατάταξη των ψηφοφόρων στον άξονα δεξιά-αριστερά που συνέβαινε από την απαρχή σχεδόν του ελληνικού κράτους αποτέλεσε ένα μοτίβο που ακολουθήθηκε από την μεταπολίτευση και μετά με κύριους πρωταγωνιστές το ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία. Η κομματική ταύτιση των εκλογέων με τα δύο κόμματα, ήταν σε πολύ υψηλό βαθμό ενώ παράλληλα και το ποσοστό εμπιστοσύνης των ψηφοφόρων στα δύο κόμματα ήταν το πιο υψηλό σε σχέση με τις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης. Η εμπιστοσύνη των ψηφοφόρων προς τα δύο μεγάλα κόμματα ξεκίνησε το 2007 με τα σκάνδαλα που βγήκαν στην επιφάνεια για την κυβέρνηση και συνεχίστηκε και ενισχύθηκε μετά από την εφαρμογή σκληρών μέτρων λόγω μνημονίου. Παράλληλα παρατηρείται και η μείωση της εμπιστοσύνης απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και μια τάση δυσaráσκειας ως προς τον τρόπο που λειτουργεί ο θεσμός της Δημοκρατίας στην Ελλάδα.⁶⁰ Επιπρόσθετα οι λάθος χειρισμοί της κυβέρνησης τον Δεκέμβριο του 2008, ύστερα από την δολοφονία ενός μαθητή από αστυνομικό, προκάλεσαν διαμαρτυρίες οι οποίες πήραν διαστάσεις εξέγερσης σε όλη σχεδόν την Ελλάδα, αποτέλεσαν τα πρώτα δείγματα πως μια μερίδα του πληθυσμού ήταν αρκετά δυσαραστημένη. Παράλληλα η υπαγωγή της χώρας στον Μηχανισμό Στήριξης ήρθε να παγιώσει την εναντίωση των πολιτών στα κόμματα. Και αν το 2007 η αντίδραση και η δυσaráσκεια είχε ως αποδέκτη την κυβέρνηση, από το 2010 και ενώ σταδιακά εφαρμόζονταν οι πολιτικές λιτότητας και οι φορολογικές επιβαρύνσεις, με αποτέλεσμα να μειώνονται τα εισοδήματα και να αυξάνεται η ανεργία, οι πολίτες άρχισαν να στρέφονται εναντίον του συνόλου του πολιτικού συστήματος.⁶¹

Τις επόμενες ημέρες μετά τις εκλογές ακολούθησαν διαβουλεύσεις μεταξύ των κομμάτων για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού, καθώς κανένα κόμμα δεν είχε αποκτήσει την πλειοψηφία. Η αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης μεταξύ ΝΔ και

⁵⁹ Eftichia Teperoglou and Emmanouil Tsatsanis, «Dealignment, De-legitimation and the Implosion of the Two-Party System in Greece: The Earthquake Election of 6 May 2012», *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, τόμ. 24, τχ. 2, Μάρτιος 2014, σ. 237-238, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2014.892495>

⁶⁰ Αυτ., σ. 224-227

⁶¹ Susannah Verney, «'Broken and Can't be Fixed': The Impact of the Economic Crisis on the Greek Party System», *The International Spectator*, τόμ. 49, τχ.1, March 2014, σ. 24-27, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/03932729.2014.877222>

ΠΑΣΟΚ, καθώς και τα δύο κόμματα μαζί δεν συγκέντρωναν τον απαιτούμενο αριθμό των 150 εδρών και η άρνηση της Δημοκρατικής Αριστεράς να συνεργαστεί μαζί τους, οδήγησε σε ένα δεύτερο γύρο εκλογών τον Ιούνιο του 2012.

Η αδυναμία δημιουργίας κυβέρνησης συνεργασίας προκάλεσε πιέσεις από το εξωτερικό για να λυθεί το θέμα διακυβέρνησης της χώρας, ενώ οι ευρωπαίοι εταίροι ξεκαθάρισαν πως η παραμονή στην ευρωζώνη σήμαινε και ταυτόχρονη αποδοχή των όρων του προγράμματος στήριξης, διαφορετικά ελλόχευε ο κίνδυνος για έξοδο από το ευρώ. Η προεκλογική περίοδος διήρκεσε ένα μήνα ήταν έντονα πολωμένη. Ο πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας προσπάθησε να συσπειρώσει το κόμμα του για την δημιουργία ενός φιλοευρωπαϊκού μετώπου, ενώ στην ΝΔ πήγαν και τα πιο σημαντικά στελέχη του ΛΑΟΣ. Το ΠΑΣΟΚ επέμενε στην ανάγκη σχηματισμού κυβέρνησης για να παραμείνει η χώρα στο ευρώ, η ΔΗΜΑΡ τάχθηκε υπέρ μιας λύσης για να μην οδηγηθεί η χώρα τρίτη φορά σε εκλογές, εμμένοντας στην αρχική της θέση για σταδιακή απαγκίστρωση από το μνημόνιο. Ο ΣΥΡΙΖΑ επέμενε στην επαναδιαπραγμάτευση του μνημονίου, παρόλο που είχε καταστεί σαφές ότι δεν ενδείκνυται σαν προοπτική, ενώ άφηνε και υπόνοιες για έξοδο από το ευρώ αν δεν ικανοποιηθούν τα αιτήματά του. Η Χρυσή Αυγή ήταν εναντίον του μνημονίου και κατηγορούσε ως "προδότες" και "ανθέλληνες" όσους υπέγραψαν τις συμφωνίες.⁶² Η ρητορική των ΑΝΕΛ κυμάνθηκε στην ανάγκη δημιουργίας συμμαχίας των χωρών του Νότου απέναντι στις επιταγές των τραπεζιτών και στην δημιουργία μιας κυβέρνησης που θα καταργήσει το μνημόνιο⁶³, ενώ το ΚΚΕ παρέμεινε στην αντιμπεριαλιστική του ρητορική.

⁶² Sofia Vasilopoulou and Daphne Halikiopoulou, «In the Shadow of Grexit: The Greek Election of 17 June 2012», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 527-533, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2013.779784>

⁶³ ΑΝΕΛ, «Ο Πρόεδρος των Ανεξαρτήτων Ελλήνων Πάνος Καμμένος σε περιοδεία στο Βόλο», Δελτίο Τύπου, 12 Ιουνίου 2012, διαθέσιμο στο: http://www.anexartitoiellines.gr/post.php?post_id=420, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

Πίνακας 2.3 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Ιουνίου 2012 Ελλάδα ⁶⁴		
Νέα Δημοκρατία (ΝΔ)	29,66%	129
Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ)	26,89%	71
Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	12,28%	33
Ανεξάρτητοι Έλληνες (ΑΝΕΛ)	7,51%	20
ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	6,92%	18
Δημοκρατικής Αριστεράς (ΔΗΜΑΡ)	6,25%	17
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ)	4,5%	12

Το διακύβευμα των εκλογών του Ιουνίου και η ανάγκη για άμεσο σχηματισμό κυβέρνησης δημιούργησε ισχυρή πόλωση μεταξύ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ με αποτέλεσμα να συσπειρώσουν ένα μεγάλο αριθμό ψηφοφόρων, που οδήγησε στην αύξηση των ποσοστών τους περίπου κατά δέκα μονάδες έκαστος.⁶⁵ Μετά από τις διπλές εκλογές του 2012 το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ έγιναν ο αποδέκτης του συνόλου της δυσaráσκειας του λαού, τόσο για μέτρα λιτότητας που εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ από το 2009, όσο και για την κυβέρνηση του Λουκά Παπαδήμου στην οποία συμμετείχε η ΝΔ. Συνολικά τα δύο κόμματα μαζί δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν το 42% στις εκλογές του Ιουνίου, ενώ τα κόμματα της αριστεράς, ΣΥΡΙΖΑ – ΚΚΕ- ΔΗΜΑΡ κατέγραψαν το 37% . Το ΚΚΕ δεν κατάφερε να εκφράσει τον αντιμνημονιακό χώρο και αυτό αποδεικνύεται από τα οριακά αυξημένα ποσοστά του τον Μάιο, τα οποία υποχώρησαν τον Ιούνιο. Ο ΛΑΟΣ δεν κατάφερε να εισέλθει στο Κοινοβούλιο, από τον χώρο όμως της άκρας δεξιάς κατάφεραν να εισέλθουν οι ΑΝΕΛ και η Χρυσή Αυγή με ποσοστό συνολικά που πλησίαζε εκείνο της ΝΔ. Αν μπορεί να εξαχθεί ένα ακόμα σημαντικό συμπέρασμα, εκτός από τον κατακερματισμό του κομματικού συστήματος είναι και η αύξηση της άκρας δεξιάς, ειδικά σε μια χώρα χωρίς παράδοση στα ακροδεξιά κόμματα. Ο παράγοντας αυτός δηλώνει πόσο πολύ έχει μεταβληθεί το εκλογικό σώμα.⁶⁶

Στις εκλογές του Ιουνίου τα υψηλά ποσοστά της αποχής έφτασαν το 24% και αποτέλεσαν τα πιο υψηλά ποσοστά αποχής που έχουν καταγραφεί από το 2000 σε μια χώρα όπου παραδοσιακά έχει υψηλά ποσοστά εκλογικής συμμετοχής. Το πιο σπουδαίο στοιχείο ωστόσο ήταν το γεγονός ότι οι ψηφοφόροι του Ιουνίου ήταν εμφανώς πιο μειωμένοι από τον Μάιο κατά 260.000, σε μια εκλογική αναμέτρηση που επικράτησε

⁶⁴ Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Ιουνίου 2012», διαθέσιμο στο: <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012b/public/#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{%22}}>, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

⁶⁵ Παναγιώτης Κουστένης, «Αποδόμηση και αναδόμηση των εκλογικών ταυτίσεων. Η κοινωνιολογική ανίχνευση του Λεκανοπεδίου» στο Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, ό.π., σ. 107-108

⁶⁶ Verney, «‘Broken and Can’t be Fixed’...», ό.π., σ. 31-33

αρκετή πόλωση και διακυβευόταν το αν την επόμενη μέρα θα υπήρχε κυβέρνηση στην χώρα. Τα αποτελέσματα των εκλογών του Ιουνίου έδειξαν την ίδια τάση που επικράτησε το Μάιο, με κατακερματισμό του κομματικού συστήματος και άνοδος των ριζοσπαστικών κομμάτων. Αναμφισβήτητα ο μεγάλος νικητής των εκλογών, αν και δεν κέρδισε την εξουσία, ήταν ο ΣΥΡΙΖΑ που αύξησε το ποσοστό του κατά δέκα μονάδες από τον Μάιο, φτάνοντας το 26,9% , εξαπλασιάζοντάς το από το 2009. Η ΝΔ κατάφερε να κερδίσει οριακά τις εκλογές, με ποσοστό 29,7% αυξάνοντας και εκείνη κατά 10,9% το ποσοστό της, ενώ το ΠΑΣΟΚ φαίνεται πια να έχει περιέλθει στην εποχή της διάβρωσης, με τον ΣΥΡΙΖΑ να το αντικαθιστά στην δεύτερη θέση.⁶⁷

Οι δύο εκλογικές αναμετρήσεις σίγουρα αποτελούν εκλογές ορόσημο για την μεταπολιτευτική Ελλάδα γι' αυτό και χαρακτηρίστηκαν ως «εκλογές-σεισμός». Παρόλο όμως που έλαβαν χώρα με διαφορά ενός μήνα, δεν μπορούν να θεωρηθούν όμοιες εκλογικές αναμετρήσεις. Οι εκλογές του Μαΐου έδειξαν την αποευθυγράμμιση του κομματικού συστήματος, ενώ με βάση το αποτέλεσμα των εκλογών του Ιουνίου, επανακάμπτει ένα είδος δικομματισμού μεταξύ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ, στα πλαίσια ενός πολυκομματικού συστήματος πλέον, με υποχώρηση της κομματικής αποσυμπίεσης που παρατηρήθηκε στις εκλογές του Μαΐου.⁶⁸

Μετά από τις εκλογές του Ιουνίου 2012 κανένα κόμμα δεν είχε την δυνατότητα να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Ο Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας έχοντας την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, κατάφερε να έρθει να έρθει σε συμφωνία σχηματισμού κυβέρνησης με το ΠΑΣΟΚ και την ΔΗΜΑΡ, η οποία απολάμβανε την πλειοψηφία των 179 εδρών στο κοινοβούλιο. Η μεταξύ τους συμφωνία επισφραγίστηκε με ένα κείμενο που περιλάμβανε τους άξονες που θα διέπουν την συνεργασία των τριών κομμάτων σε κύρια θέματα της κυβερνητικής ατζέντας όπως: «ζητήματα για αναθεώρηση της δανειακής σύμβασης, ζητήματα αναπτυξιακής ανασυγκρότησης, κοινωνικής προστασίας και πολιτικών που δεν συνδέονται με το μνημόνιο, ρύθμιση των άμεσων οικονομικών προτεραιοτήτων, συμφωνία για αλλαγές-εξυγίανση στο πολιτικό σύστημα και αναδιοργάνωση του κράτους-δημόσιας διοίκησης και ζητήματα εξωτερικής πολιτικής»⁶⁹.

⁶⁷ Vasilopoulou and Halikiopoulou, «In the Shadow of Grexit...», ό.π., σ. 533-535

⁶⁸ Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος «Εισαγωγή», στο Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, ό.π., σ. 9-10

⁶⁹ Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, «Σημεία Προγραμματικής Σύγκλισης μεταξύ των τριών Πολιτικών Αρχηγών που συμμετέχουν στην Κυβέρνηση», 23 Ιουνίου 2012

Η νέα κυβέρνηση προχώρησε γρήγορα σε συζητήσεις με την τρόικα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), προκειμένου να γίνει μια επαναδιαπραγμάτευση των όρων της δανειακής σύμβασης, χωρίς ωστόσο να κινδυνέψει η παραμονή της χώρας στο ευρώ. Η αναθεωρημένη συμφωνία της κυβέρνησης της κυβέρνησης με την τρόικα, περιλάμβανε και αρκετά μέτρα λιτότητας, τα οποία άρχισαν να εφαρμόζονται σταδιακά από το 2012 και συνεχίστηκαν κυρίως μέσα στο 2013, ρίχνοντας κατακόρυφα την δημοφιλία της κυβέρνησης. Ωστόσο το 2013 ήρθε το πρώτο ρήγμα για την κυβέρνηση, όταν ο Πρωθυπουργός Αντώνης Σαμαράς αποφάσισε να κλείσει τον δημόσιο ραδιοτηλεοπτικό σταθμό (ΕΡΤ). Η κίνηση αυτή προκάλεσε την αντίδραση του Προέδρου της ΔΗΜΑΡ, ο οποίος και αποφάσισε την αποχώρηση του κόμματός του από την τριμερή κυβέρνηση. Η κυβέρνηση είχε πλέον αποδυναμωθεί, γεγονός που θα αποτυπωνόταν και στις ευρωεκλογές του 2014.

2. 5. Οι ευρωεκλογές του 2014: Ο προάγγελος της επερχόμενης νίκης του ΣΥΡΙΖΑ

Οι ευρωεκλογές του 2014 έλαβαν χώρα παράλληλα με τις δημοτικές και τις περιφερειακές εκλογές και θα λειτουργούσαν ως ένα είδος «crash test» για την κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό οδήγησε τα κόμματα στο να υιοθετήσουν προεκλογικά προγράμματα που έφεραν το ευρωπαϊκό διακύβευμα των εκλογών σε δεύτερη μοίρα. Ακόμα και ο ΣΥΡΙΖΑ, του οποίου ο αρχηγός, ο Αλέξης Τσίπρας ήταν υποψήφιος για την Προεδρεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με το Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, επέλεξε στρατηγική που ταίριαζε περισσότερο σε βουλευτικές εκλογές παρά σε ευρωεκλογές, προσδίδοντας χαρακτήρα αναμέτρησης με στόχο την ήττα του κυβερνητικού συνασπισμού ΝΔ-ΠΑΣΟΚ. Η ΝΔ από την άλλη πλευρά προσπάθησε να υπερασπιστεί το έργο της συγκυβέρνησης από το 2012, τονίζοντας συνεχώς πως τα πετυχημένα βήματα που έγιναν για την διάσωση της Ελλάδας και τον κίνδυνο που ελλοχεύει από μια μελλοντική κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ. Το ΠΑΣΟΚ συμμετείχε στις ευρωεκλογές με τον σχηματισμό της Ελιάς, μιας προσπάθειας να συγκεντρωθεί ο χώρος της κεντροαριστεράς, που δεν στέφθηκε με επιτυχία, προσπαθώντας να παρουσιαστεί ως μια δημοκρατική εναλλακτική επιλογή της αριστεράς αντί του ΣΥΡΙΖΑ. Οι ΑΝΕΛ διατήρησαν τον ίδιο ευρωσκεπτικιστικό λόγο που είχαν και στις εκλογές του 2012, σχετικά με την καταγγελία του μνημονίου, με σύνθημα «Ναι στην Ευρώπη των Λαών και όχι στην Ευρώπη των Τραπεζών», εμμένοντας στα θέματα της

μετανάστευσης. Η Χρυσή Αυγή δεν είχε αξιόλογη εκλογική παρουσία, καθώς ο αρχηγός της και εξέχοντα στελέχη της βρίσκονταν στην φυλακή, με την κατηγορία της σύστασης εγκληματικής οργάνωσης. Η ΔΗΜΑΡ ύστερα από την αποχώρησή της από την κυβέρνηση και αφού τα ποσοστά της δημοσκοπικά είχαν υποχωρήσει σημαντικά, ανέπτυξε ένα προεκλογικό πρόγραμμα που αφορούσε την υιοθέτηση μιας πολιτικής κατά της λιτότητας και του λαϊκισμού. Το ΚΚΕ σαν κόμμα που αντιτίθεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση διατήρησε τον ευρωσκεπτικιστικό του λόγο. Στις ευρωεκλογές εμφανίστηκε και ένα νέο κόμμα, το ΠΟΤΑΜΙ, με αρχηγό έναν διάσημο δημοσιογράφο, το οποίο αυτοπροσδιοριζόταν ως κίνημα και το οποίο δήλωνε πως είναι ένας αντι-λαϊκίστικος σχηματισμός, χωρίς σαφή τοποθέτηση στον άξονα δεξιά – αριστερά, με φιλοευρωπαϊκό πρόσημο και υπέρμαχος των μεταρρυθμίσεων⁷⁰

Πίνακας 2.4 Αποτελέσματα Ευρωεκλογών 2014 Ελλάδα ⁷¹		
Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ)	26,56%	6
Νέα Δημοκρατία (ΝΔ)	22,72%	5
ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	9,39%	3
ΕΛΙΑ	8,02%	2
ΠΟΤΑΜΙ	6,61%	2
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ)	6,11%	2
Ανεξάρτητοι Έλληνες (ΑΝΕΛ)	3,46%	1

Η συμμετοχή των ψηφοφόρων στις ευρωεκλογές έφτασε το 59,33%, ένα ποσοστό αρκετά για υψηλό για μια εκλογική διαδικασία που αφορά εκλογές δεύτερης τάξης, μειωμένο κατά περίπου 5% από τις εθνικές εκλογές του 2012 και συγκριτικά υψηλότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (43,09%), λόγω του ότι απέκτησαν δημοψηφισματικό χαρακτήρα επειδή πραγματοποιήθηκαν παράλληλα με τις δημοτικές και τις περιφερειακές εκλογές. Παρά το γεγονός ότι οι εκλογές έλαβαν χώρα σχετικά σύντομα από τις εθνικές εκλογές του 2012, παράγοντας που θα μπορούσε να μην προσδώσει τα χαρακτηριστικά που έχουν οι εκλογές β' τάξης, εντούτοις όλα τα αποτελέσματα ταίριαζαν στο μοτίβο των εκλογών β' τάξης. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως η ψήφος είχε τιμωρητικό χαρακτήρα με το ποσοστό της ΝΔ να υποχωρεί στο

⁷⁰ Eftichia Teperoglou, Emmanouil Tsatsanis and Elias Nicolacopoulos, «Habituating to the New Normal in a Post-earthquake Party System: The 2014 European Election in Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 20. τχ. 3, Αύγουστος 2015, σ. 335-339, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1068377>

⁷¹ Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα Ευρωεκλογών 2014», διαθέσιμο στο: <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/may2014/e/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}%22>, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

22,7%, μείον περίπου 6 μονάδες από τις εθνικές εκλογές του 2012 και η ΕΛΙΑ εξίσου με ποσοστό 8,2%, να είναι μείον 4 περίπου μονάδες από το 2012. Ο ΣΥΡΙΖΑ κατάφερε να βγει πρώτο κόμμα μη καταφέροντας ωστόσο να αυξήσει τα ποσοστά του, καθώς έχασε περίπου το 0,3% των ψήφων που είχε λάβει το 2012, διατηρώντας την ίδια σχεδόν εκλογική παρουσία που είχε το 2012 και σταθεροποιώντας ουσιαστικά τα ποσοστά του. Μετά τον «εκλογικό σεισμό» του 2012, το κομματικό σύστημα εισήλθε σε μια νέα περίοδο και παρουσίασε μια σχετική ισορροπία. Όσον αφορά τα μικρότερα κόμματα, όπως συμβαίνει στις εκλογές β' τάξης, επωφελήθηκαν, αυξάνοντας τα ποσοστά τους. Η Χρυσή Αυγή κέρδισε περίπου 2,5%, φτάνοντας στο 9,4%, το ΚΚΕ αντίστοιχα αυξήθηκε κατά 1,6% φτάνοντας στο 6,1% και το ΠΟΤΑΜΙ στην πρώτη του εκλογική μάχη συγκέντρωσε 6,6%. Η ΔΗΜΑΡ δεν κατάφερε να εισέλθει στο ευρωκοινοβούλιο καθώς έλαβε μόνο 1,2%, σημειώνοντας πτώση περίπου 5,05% από τις εκλογές του Ιουνίου 2012.⁷²

Η αποχώρηση της ΔΗΜΑΡ από την κυβέρνηση συνασπισμού τον Ιούνιο του 2013 και η νίκη του ΣΥΡΙΖΑ στις ευρωεκλογές, προμήνυαν ένα έντονο πολιτικό σκηνικό εν όψει και της επικείμενης εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας, που επρόκειτο να συμβεί την άνοιξη του 2015, καθώς ο ΣΥΡΙΖΑ προμήνυε πως δεν θα στηρίξει τον Πρόεδρο που θα προτείνει η ΝΔ προκειμένου να προκαλέσει πρόωρες εκλογές. Ο Πρωθυπουργός αποφάσισε να επισπεύσει την εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας για τον Δεκέμβριο του 2014 για να σταματήσει η κυβέρνηση να βρίσκεται υπό την συνεχόμενη απειλή εκλογών. Στις 29 Δεκεμβρίου 2014, μετά και την τρίτη αποτυχία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας, καθώς ο ΣΥΡΙΖΑ και η ΔΗΜΑΡ -εκτός από ορισμένους πρώην βουλευτές της ΔΗΜΑΡ που ανεξαρτητοποιήθηκαν και στήριξαν τον υποψήφιο που πρότεινε η ΝΔ- δεν στήριξαν την πρόταση της ΝΔ για Πρόεδρο της Δημοκρατίας, με αποτέλεσμα να προκηρυχθούν εκλογές για τις 25 Ιανουαρίου 2015.

2. 6. Οι εκλογές του Ιανουαρίου και Σεπτεμβρίου 2015: Ο ΣΥΡΙΖΑ συμπράττει με την λαϊκίστικη δεξιά στην εξουσία και το Δημοψήφισμα

Η προεκλογική περίοδος που ακολούθησε χαρακτηρίστηκε από έντονη πόλωση μεταξύ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ. Ο ΣΥΡΙΖΑ, ήδη από τις εκλογές του 2012 είχε παγιωθεί ως ο δεύτερος πόλος απέναντι στην ΝΔ. Κεντρικό πρόσωπο της προεκλογικής καμπάνιας

⁷²Teperoglou, Tsatsanis and Nicolacopoulos, «Habituating to the New Normal...», ό.π., σ. 339-344

ήταν και πάλι ο Αλέξης Τσίπρας, ο οποίος εκμεταλλεύτηκε την δημοφιλία του και το γεγονός πως προηγούνταν στις δημοσκοπήσεις και οργάνωσε την στρατηγική του προσπαθώντας να δείξει ένα πιο φιλοευρωπαϊκό πρόσωπο, επιμένοντας στην στάση του για επαναδιαπραγμάτευση των όρων του μνημονίου και κούρεμα του χρέους, όχι όμως μονομερώς. Η προεκλογική του καμπάνια κινούνταν γύρω από το σύνθημα η «Η ΕΛΠΙΔΑ ΕΡΧΕΤΑΙ», θέλοντας να δώσει την εικόνα της ανανέωσης που θα αλλάξει την Ελλάδα και την Ευρώπη.⁷³ Το οικονομικό του πρόγραμμα περιλάμβανε μεταξύ των άλλων αύξηση του κατώτατου μισθού, επαναφορά της 13ης σύνταξης, δημιουργία θέσεων εργασίας και στήριξη των επιχειρήσεων και των αγροτών.⁷⁴ Η ΝΔ επένδυσε σε μια στρατηγική τρομοκρατίας του εκλογικού σώματος, τονίζοντας συνεχώς τις αρνητικές επιπτώσεις που θα είχε μια ενδεχόμενη νίκη του ΣΥΡΙΖΑ, υπερασπίστηκε το κυβερνητικό της έργο από το 2012, ενώ ανέδειξε και το μεταναστευτικό ζήτημα ως σημαντικό προκειμένου να αποκτήσει πρόσβαση και σε πιο δεξιό ακροατήριο.⁷⁵ Το ΠΑΣΟΚ έθεσε ως διακύβευμα των εκλογών την σταθερότητα του έθνους, ώστε να καταφέρει η χώρα να βγει από το μνημόνιο, τονίζοντας παράλληλα τις προσπάθειες που έχει καταβάλει το κόμμα από 2009 για να διατηρήσει την χώρα στο ευρώ. Το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ ήταν προσανατολισμένο σε ένα εθνικό σχέδιο ανασυγκρότησης και στην ανάγκη συμμαχίας όλων των φιλοευρωπαϊκών δυνάμεων.⁷⁶

Η Χρυσή Αυγή παρέμεινε στον ακροδεξιό της λόγο κατά των μεταναστών, στην καταγγελία του μνημονίου, στην ανάγκη διεξαγωγής λογιστικού ελέγχου του χρέους και στο κούρεμά του και την φυλάκιση όλων των πολιτικών που ευθύνονται για την χρεοκοπία της χώρας.⁷⁷ Το ΚΚΕ κράτησε ίσες αποστάσεις και από την ΝΔ και από τον ΣΥΡΙΖΑ, μην αναγνωρίζοντάς τον ως την δύναμη που θα ανατρέψει τις πολιτικές

⁷³ Yannis Tsirbas, «The January 2015 Parliamentary Election in Greece: Government Change, Partial Punishment and Hesitant Stabilisation», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Σεπτέμβριος 2015, σ. 415, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1088428>

⁷⁴ ΣΥΡΙΖΑ, «Η Ελπίδα Έρχεται. Η Ελλάδα Προχωράει. Η Ευρώπη Αλλάζει», Προεκλογικό Πρόγραμμα, Ιανουάριος 2015

⁷⁵ Tsirbas, «The January 2015 Parliamentary Election in Greece...», ό.π., σ. 415-416

⁷⁶ Ευάγγελος Βενιζέλος, «Εμπρός, να χαράξουμε μαζί το μέλλον της πατρίδας, το μέλλον της παράταξης, εμπρός να ολοκληρώσουμε αυτό που ξεκινήσαμε», Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, στην κεντρική προεκλογική συγκέντρωση στην Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/393-speeches2015/4835-2015-01-21-23-33-12.html>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

⁷⁷ Χρυσή Αυγή, «Οι κλέφτες στην φυλακή οι Έλληνες στην εξουσία», Προεκλογικό Πρόγραμμα 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.xryshaygh.com/assets/files/programma-2015.pdf>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

λιτότητας και τονίζοντας πως στο τέλος θα εφαρμόσει τα μέτρα που επιβάλλει το κεφάλαιο.⁷⁸

Η ΔΗΜΑΡ συμμετείχε στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 σε συνεργασία με τους Οικολόγους Πράσινους. Η παρουσία της ήταν αναιμική και επικεντρωνόταν στην ανάγκη για αλλαγή των ασκούμενων πολιτικών ώστε να υλοποιηθούν οι απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις για να καταφέρει η Ελλάδα να βγει από το μνημόνιο.⁷⁹ Ένα ακόμα νέο κόμμα που συμμετείχε στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 ήταν το ΚΙΔΗΣΟ (Κίνημα Δημοκρατών Σοσιαλιστών)⁸⁰, με αρχηγό τον πρώην Πρωθυπουργό του ΠΑΣΟΚ Γιώργο Παπανδρέου, που ιδρύθηκε λίγο πριν τις εκλογές του 2015 ύστερα από την αποχώρησή του από το ΠΑΣΟΚ. Στόχος του νέου κόμματος ήταν η συνέχιση των μεταρρυθμίσεων που έγιναν την περίοδο 2009-2011, σε αντιδιαστολή με τα ποσοτικά μέτρα που ενισχύουν την ύφεση, ασκώντας παράλληλα κριτική στην ΝΔ για την μνημονιακή της στροφή και στον ΣΥΡΙΖΑ για κρατικίστικο πρόγραμμα. Το ΚΙΔΗΣΟ ήταν υπέρ της συμμαχίας των προοδευτικών δυνάμεων για να μπορέσει η χώρα να προχωρήσει τις μεταρρυθμίσεις και να παραμείνει στην Ευρωπαϊκή Ένωση⁸¹.

Το ΠΟΤΑΜΙ το οποίο είχε καταφέρει να έχει μια αρκετή δυναμική πρώτη παρουσία στις ευρωεκλογές, έχοντας συγκεντρώσει ως υποψηφίους πρώην βουλευτές της ΔΗΜΑΡ και στελέχη φιλελεύθερων χώρων, έθεσε ως κεντρικό στόχο την παραμονή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με την εφαρμογή των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων, ενώ ήταν υπέρ μιας συγκυβέρνησης των δυνάμεων του προοδευτικού κέντρου, χωρίς την συμπόρευση με ακραίες δυνάμεις⁸².

⁷⁸ΚΚΕ, «Η ομιλία του Δ. Κουτσούμπα στη συγκλονιστική κεντρική προεκλογική συγκέντρωση του ΚΚΕ στο Σύνταγμα», 23 Ιανουαρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.902.gr/eidisi/ekloges/59818/i-omilia-toy-d-koytsoympa-sti-sygklonistiki-kentriki-proeklogiki-sygkentrosi>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

⁷⁹ ΠΡΑΣΙΝΟΙ-ΔΗΜΑΡ, «Ανακοίνωση. Δηλώσεις Φ. Κουβέλη – Ν. Χρυσόγελου», 7 Ιανουαρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.dim-ar.gr/?p=2993>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

⁸⁰ Το Κίνημα Δημοκρατών Σοσιαλιστών ιδρύθηκε στις 3 Ιανουαρίου 2015 από τον πρώην πρωθυπουργό και Πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ, Γεώργιο Παπανδρέου. Βλ. και το σχετικό: ΚΙΔΗΣΟ, «Διακήρυξη Αρχών και Στόχων», 3 Ιανουαρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.tokinima.gr/diakiryksi/>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

⁸¹ΚΙΔΗΣΟ: «Σημεία Ομιλίας Γ. Παπανδρέου στο Βελλίδειο Συνεδριακό Κέντρο», 14 Ιανουαρίου 2015, <http://www.tokinima.gr/diakiryksi/>, επίσκεψη 30 Οκτωβρίου 2017

⁸²Το Ποτάμι: «Απαντήσεις εφ' όλης της ύλης, έδωσε ο Σταύρος Θεοδωράκης, στη Διακαναλική Συνέντευξη του Ποταμιού που έγινε την Τετάρτη 21 Ιανουαρίου, στα Πετράλωνα», διαθέσιμο στο: <http://topotami.gr/o-stavros-theodorakis-dini-apantisis-ef-olis-tis-ilis/>, επίσκεψη 30 Οκτωβρίου 2017

Πίνακας 2.5 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Ιανουαρίου 2015 Ελλάδα ⁸³		
Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ)	36,34%	149
Νέα Δημοκρατία (ΝΔ)	27,81%	76
ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	6,28%	17
ΠΟΤΑΜΙ	6,05%	17
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ)	5,47%	15
Ανεξάρτητοι Έλληνες (ΑΝΕΛ)	4,75%	13
Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	4,68%	13
Κίνημα Δημοκρατών Σοσιαλιστών (ΚΙΔΗΣΟ)	2,47%	-
Δημοκρατική Αριστερά (ΔΗΜΑΡ)	0,48%	-

Η εικόνα κατακερματισμού του κομματικού συστήματος συνεχίστηκε και στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015. Εφτά κόμματα ακριβώς όπως και το 2012 είδαν την είσοδο του Κοινοβουλίου. Μεγάλος νικητής των εκλογών ήταν ο ΣΥΡΙΖΑ ο οποίος κατάφερε να απορροφήσει ψηφοφόρους από όλα τα κόμματα. Το 25% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ το 2012, το 32% της ΔΗΜΑΡ, το 20% του ΚΚΕ, το 20% των ΑΝΕΛ, το 10% της Χρυσής Αυγής και περίπου το 11-13% των ψηφοφόρων της ΝΔ μετακινήθηκαν στον ΣΥΡΙΖΑ. Το γεγονός ότι ένα τόσο σημαίνον ποσοστό της ΝΔ μετατοπίστηκε απευθείας στον ΣΥΡΙΖΑ, αποδεικνύει πως οι εκλογές του Ιανουαρίου 2015 είχαν τον χαρακτήρα οικονομικής ψήφου. Η νίκη του ΣΥΡΙΖΑ οφείλεται σε δύο παράγοντες: στην επιθυμία του εκλογικού σώματος να τιμωρήσει την κυβέρνηση ΝΔ-ΠΑΣΟΚ αλλά και στην επιθυμία για μια αλλαγή στην εξουσία. Η ΝΔ έχασε 9,5% από τις εκλογές του Ιουνίου 2012 και η Χρυσή Αυγή ανακηρύχθηκε τρίτο κόμμα. Από τον κατακερματισμένο χώρο της κεντροαριστεράς με την παρουσία τεσσάρων κομμάτων (ΠΑΣΟΚ-ΠΟΤΑΜΙ-ΚΙΔΗΣΟ-ΔΗΜΑΡ), το ΠΑΣΟΚ εισήλθε οριακά στην Βουλή ενώ το ΠΟΤΑΜΙ κατάφερε επίσης να δει την είσοδο του Κοινοβουλίου.⁸⁴ Παρόλο που όπως και στις εκλογές του Ιουνίου 2012, έτσι και στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 υπάρχει ένα είδος δικομματισμού μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ, είναι ακόμα νωρίς να γίνεται λόγος για δικομματισμό όπως τα προηγούμενα χρόνια στην Ελλάδα, ενώ μάλλον αυτή την στιγμή το μοντέλο που παρουσιάζεται στην Ελλάδα είναι ο πολωμένος πλουραλισμός, σύμφωνα με τον ορισμό του Sartori.⁸⁵

⁸³ Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Ιανουαρίου 2015», διαθέσιμο στο: <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2015a/v/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}>, επίσκεψη 30 Οκτωβρίου 2017

⁸⁴ Lamprini Rori, «The 2015 Greek parliamentary elections: from great expectations to no expectations», *West European Politics*, τόμ.39, τχ. 6, Μάιος 2016, σ. 1329, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2016.1171577>

⁸⁵ Tsirbas, «The January 2015 Parliamentary Election in Greece...», ό.π., σ. 423-424

Ο Αλέξης Τσίπρας χρειάστηκε περίπου 24 ώρες για να επιλέξει κυβερνητικό εταίρο. Θεωρώντας πως με το ΠΑΣΟΚ και το ΠΟΤΑΜΙ δεν έχει κοινή στόχευση προς την κατάργηση του μνημονίου και ενώ το ΚΚΕ απέρριπτε συνεχώς τις κρούσεις του ΣΥΡΙΖΑ για μια συνεργασία της αριστεράς, στράφηκε προς τους ΑΝΕΛ.⁸⁶ Η παράξενη συμμαχία των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, δυο κομμάτων που διαφέρουν στο σύνολο των ιδεολογικών τους κατευθύνσεων ειδικότερα σε ζητήματα που άπτονται των κοινωνικών δικαιωμάτων και του μεταναστευτικού, συγκλίνουν στο πεδίο της καταγγελίας των ξένων δυνάμεων που επιθυμούν να «υποδουλώσουν» τον ελληνικό λαό μέσω νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Η στρατηγική που επέλεξε ο ΣΥΡΙΖΑ και ο ίδιος ο Αλέξης Τσίπρας όντας Πρωθυπουργός ήταν πολύπλευρη. Επέλεξε ως κυβερνητικό του εταίρο τους Ανεξάρτητους Έλληνες, οι οποίοι αρκέστηκαν μόνο σε παρουσία εντός της Ελλάδας, διατηρώντας τον λαϊκίστικο λόγο τους, ενώ ο ίδιος ο Τσίπρας είχε μια διττή παρουσία, διαφορετική στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Διατηρώντας ως αφετηρία τον λαϊκίστικο λόγο του, στην εσωτερικό της χώρας παρουσίασε ένα σκληρό καταγγελτικό λόγο εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των μνημονίων, ενώ στην ευρωπαϊκή του παρουσία ανέπτυξε έναν πιο ήπιο λόγο, τονίζοντας την ανάγκη αλλαγής του «νεοφιλελεύθερου δρόμου» και της λιτότητας που ακολουθεί η Ευρώπη με περαιτέρω ενίσχυση των δημοκρατιών διαδικασιών.⁸⁷

Στην περίοδο που ακολούθησε των εκλογών, ο ΣΥΡΙΖΑ προσπάθησε να εφαρμόσει το πρόγραμμά του για επαναδιαπραγμάτευση του όρων του μνημονίου. Αρχικά αποφάσισε να εφαρμόσει το τρέχον οικονομικό πρόγραμμα, ζητώντας ένα ενδιάμεσο δάνειο μέχρι να ολοκληρωθούν οι διαπραγματεύσεις με τους πιστωτές, οι οποίοι και αρνήθηκαν και δήλωσαν υπέρ μόνο μιας επέκτασης του τρέχοντος δανείου. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε μια μακριά περίοδο διαβουλεύσεων με τους εταίρους της Ελλάδας, χωρίς να οδηγούνται σε συμφωνία. Το βάρος των διαπραγματεύσεων είχε αναλάβει ο Γιάννης Βαρουφάκης ως Υπουργός Οικονομικών, ο οποίος χωρίς ουσιαστικά να εισέρχεται ουσιαστικά με τεκμηριωμένες προτάσεις στις συνόδους των Υπουργών Οικονομικών, δεν κατάφερε ποτέ να φτάσει σε συμφωνία. Ο Αλέξης

⁸⁶ Emmanouil Tsatsanis and Eftichia Teperoglou, «Realignment under Stress: The July 2015 Referendum and the September Parliamentary Election in Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιουλίου 2016, σ. 433, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1208906>

⁸⁷ Paris Aslanidis and Cristóbal Rovira Kaltwasser, «Dealing with populists in government: the SYRIZA-ANEL coalition in Greece», *Democratization*, τόμ. 23, τχ. 6, Μάρτιος 2016, σ. 1081-1082, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13510347.2016.1154842>

Τσίπρας ελπίζοντας σε μια συμφωνία κορυφής με τους ηγέτες των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ζητούσε συνεχώς να έρθει σε επαφή μαζί τους.⁸⁸

Καθώς οι διαπραγματεύσεις μεταξύ κυβέρνησης και εταίρων είχαν φτάσει σε τέλμα και καθότι η Ελλάδα τυπικά από τα τέλη Ιουνίου 2015 έπαυε να είναι υπό την ομπρέλα ενός προγράμματος η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα αποφάσισε να διακόψει την χρηματοδότησή της προς τις ελληνικές τράπεζες. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον Αλέξη Τσίπρα στην διεξαγωγή δημοψηφίσματος στις 4 Ιουλίου 2015. Την ίδια μέρα παράλληλα αποφασίστηκε από την κυβέρνηση το κλείσιμο των τραπεζών και η τοποθέτηση περιορισμού στην κίνηση κεφαλαίων. Η εβδομάδα που ακολούθησε αφορούσε μία από τις πιο σκληρές συγκρούσεις. Η Ελλάδα έγινε η πρώτη στην ιστορία ανεπτυγμένη χώρα που δεν εξόφλησε την δόση της στον ΔΝΤ.

Παρόλο που το ερώτημα του δημοψηφίσματος αφορούσε την αποδοχή ή όχι μιας συμφωνίας που δεν ήταν πλέον στο τραπέζι, οι Ευρωπαίοι έδωσαν ξεκάθαρο μήνυμα πως το ‘ΟΧΙ’ στο δημοψήφισμα σημαίνει και έξοδος από το ευρώ. Ακολούθησε μια εβδομάδα σκληρής πολιτικής κόντρας με τα κόμματα και όλο τον πολιτικό κόσμο να παίρνουν άμεσα θέση υπέρ ή κατά του δημοψηφίσματος. Ο ΣΥΡΙΖΑ, οι ΑΝΕΛ και η Χρυσή Αυγή επέλεξαν το στρατόπεδο του ‘ΟΧΙ’, ενώ η ΝΔ, το ΠΑΣΟΚ, το ΠΟΤΑΜΙ και το ΚΙΔΗΣΟ πήραν θέση υπέρ του ‘ΝΑΙ’. Ο ΣΥΡΙΖΑ στράφηκε υπέρ όσων υποστήριζαν το ‘ΝΑΙ’ και κυρίως εναντίον των τηλεοπτικών καναλιών που επέλεξαν μια ρητορική εκφοβισμού για την περίπτωση που επικρατήσει το ‘ΝΑΙ’. Η συντριπτική πλειοψηφία του ‘ΟΧΙ’ με ποσοστό 61,31%, έναντι του ‘ΝΑΙ’ με 38,69%⁸⁹.

Αμέσως μετά το δημοψήφισμα ο Αλέξης Τσίπρας, φοβούμενος τις επιπτώσεις μιας πιθανής εξόδου της χώρας από το ευρώ, άλλαξε εντελώς στρατηγική σαν είχε κερδίσει το ΝΑΙ. Η μεταστροφή του, προκάλεσε την οργή της αντιπολίτευσης, η οποία τον κατηγορήσε πως κορόιδεψε τον λαό και τον έσυρε σε ένα δημοψήφισμα παραπλανητικό μόνο και μόνο για να ανανεώσει την εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του. Ο Υπουργός Οικονομικών την επόμενη του δημοψηφίσματος παραιτήθηκε και ο Πρωθυπουργός στράφηκε προς τους εταίρους για την διαπραγμάτευση μιας νέας συμφωνίας. Τελικά μετά από ώρες διαπραγμάτευσης ο Τσίπρας και οι Ευρωπαίοι

⁸⁸ Tsatsanis and Teperoglou, «Realignment under Stress...», ό.π., σ. 433-434

⁸⁹ Αυτ., σ. 433-434

συμφώνησαν σε ένα τρίτο μνημόνιο το οποίο ψηφίστηκε και από την Ελληνική Βουλή με την συμμετοχή και της ΝΔ, του ΠΑΣΟΚ και του ΠΟΤΑΜΙΟΥ.

Μετά από την μεταστροφή του ΣΥΡΙΖΑ και την ψήφιση του νέου μνημονίου ύστερα και από την υποστήριξη που δέχτηκε από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, η Αριστερή Πλατφόρμα, μια πτέρυγα του ΣΥΡΙΖΑ, δυσαρεστήθηκε από την υπογραφή του νέου μνημονίου με αποτέλεσμα να αποχωρήσει από το κόμμα, η οποία σε συνδυασμό με την αποχώρηση του Υπουργού Οικονομικών Γιάννη Βαρουφάκη, δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για την δυνατότητα συνεργασίας ή έστω κάποιου βαθμού συνεννόησης με άλλα κόμματα. Ο νέος Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας, ήταν υπέρ μιας μεγάλης συνεργασίας μεταξύ τους, ΤΟ ΠΟΤΑΜΙ ήταν υπέρ μιας συνεννόησης υπό όρους.⁹⁰

Ωστόσο τον Αύγουστο του 2015 ο Πρωθυπουργός της χώρας αιφνιδίασε με την προκήρυξη πρόωρων εκλογών. Η σύντομη προεκλογική περίοδος που ακολούθησε δεν θύμιζε σε τίποτα την αντίστοιχη λίγους μήνες πριν. Ο ΣΥΡΙΖΑ ύστερα από την μνημονιακή στροφή κλήθηκε να στρέψει την κοινή γνώμη υπέρ της συμφωνίας που είχε υπογράψει. Η προεκλογική εκστρατεία του επικεντρώθηκε στον διαχωρισμό του κόμματος από το παλιό πολιτικό σύστημα, προσπαθώντας να πείσει πως αποτελεί την ανανέωση που χρειάζεται η πολιτική ζωή του τόπου. Ο κυβερνητικός εταίρος του ΣΥΡΙΖΑ, οι ΑΝΕΛ προεκλογικά εμφανίστηκαν ως ο απαραίτητος συνεργάτης του ΣΥΡΙΖΑ, λειτουργώντας ως το δεξιό αντίβαρό του. Η ΝΔ εμφανίστηκε ως εγγυητής της ευρωπαϊκής πορείας της Ελλάδας και εξαπέλυσε δριμύ κατηγορώ στον τρόπο με τον οποίο ο ΣΥΡΙΖΑ χειρίστηκε την οικονομία στην διάρκεια της μικρής του θητείας. Η Δημοκρατική Συμπαράταξη, που δημιουργήθηκε ως συνασπισμός μεταξύ του ΠΑΣΟΚ και της ΔΗΜΑΡ, προσπάθησε να εμφανιστεί ως ένας σταθεροποιητικός παράγοντας ανάμεσα στην πόλωση που επικράτησε μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ. Το ΠΟΤΑΜΙ επέλεξε να παρουσιαστεί ως το “νέο” που έχει ανάγκη η κοινωνία, τονίζοντας πως η πολιτική του ΣΥΡΙΖΑ ταιριάζει με παλαιοκομματικές συμπεριφορές. Το ΚΚΕ παρέμεινε στην ευρωσκεπτικιστική του ρητορική για ολική ρήξη με τον καπιταλισμό και την Ευρωπαϊκή Ένωση και η Χρυσή Αυγή διατήρησε την ρατσιστική της ρητορική εναντίον των μεταναστών, εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κατά του πολιτικού συστήματος. Η ΛΑΕ (Λαϊκή Ενότητα), ένα νέο κόμμα που δημιουργήθηκε από στελέχη της Αριστερής Πλατφόρμας, προσπάθησε να

⁹⁰ Aslanidis and Kaltwasser, «Dealing with populists in government...», ό.π., σ. 1083

κεφαλαιοποιήσει τον αντιμνημονιακό χώρο και να τους ψηφοφόρους του ΟΧΙ στο δημοψήφισμα.⁹¹

Πίνακας 2.6 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Σεπτεμβρίου 2015 Ελλάδα ⁹²		
Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ)	35,46%	145
Νέα Δημοκρατία (ΝΔ)	28,09%	75
ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	6,99%	18
Δημοκρατική Συμπράταξη (ΠΑΣΟΚ-ΔΗΜΑΡ-ΚΙΔΗΣΟ)	6,29%	17
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ)	5,55%	15
ΠΟΤΑΜΙ	4,09%	11
Ανεξάρτητοι Έλληνες (ΑΝΕΛ)	3,69%	10
ΕΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΩΝ	3,44%	9

Οι εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 σημείωσαν το υψηλότερο ποσοστό αποχής που έχει καταγραφεί ποτέ, στο 43,83% και οφείλεται σε δύο λόγους, στην κόπωση του εκλογικού σώματος ύστερα από συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις και στα υψηλά ποσοστά δυσaráσκειας απέναντι στα πολιτικά κόμματα. Παρόλο που η εκλογική αναμέτρηση είχε χαρακτηριστικά ισχυρής πόλωσης μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ, με αποτέλεσμα τα δύο κόμματα να παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά κομματικής συσπείρωσης, κανένα από τα δύο κόμματα δεν κατάφερε να περάσει το φράγμα που απαιτείται για την δημιουργία αυτοδύναμης κυβέρνησης. Ο ΣΥΡΙΖΑ είχε μια ισχυρή πτώση των ποσοστών του με ένα μεγάλο ποσοστό των ψηφοφόρων του να πηγαίνουν στην ΛΑΕ, η οποία δεν κατάφερε να εισέλθει στο Κοινοβούλιο. Η ΝΔ παρόλο που έχασε έναν μεγάλο αριθμό ψηφοφόρων, διατήρησε τις έδρες της στο Κοινοβούλιο. Αντίστοιχα η Χρυσή Αυγή καθιερώθηκε ως τρίτη δύναμη και οι ΑΝΕΛ παρά την μεγάλη πτώση των ποσοστών τους δημοσκοπικά κατάφεραν να εκλέξουν 10 βουλευτές.⁹³ Ένα νέο κόμμα επίσης κατάφερε να αποκτήσει εκπροσώπηση στην Βουλή, η Ένωση Κεντρώων, ένα κόμμα που τοποθετείται ιδεολογικά στο κέντρο, με αρχηγό τον Βασίλη Λεβέντη μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, που προσπαθούσε εδώ και χρόνια να εκλεγεί βουλευτής. Η νέα είσοδος στο Κοινοβούλιο της Ένωσης Κεντρώων, έδειχνε πως οι ψηφοφόροι αναζητούσαν νέους σχηματισμούς για να στηρίξουν οι οποίοι να εμφανίζονται ως αντίθετοι στο πολιτικό κατεστημένο.⁹⁴ Ο

⁹¹ Tsatsanis and Teperoglou, «Realignment under Stress...», ό.π., σ. 438-439

⁹² Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Σεπτεμβρίου 2018», διαθέσιμο στο: <http://ekloges.ypes.gr/current/v/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}%22>, επίσκεψη 1 Νοεμβρίου 2017

⁹³ Rori, «The 2015 Greek parliamentary elections...», ό.π., σ. 1338-1339

⁹⁴ Tsatsanis and Teperoglou, «Realignment under Stress...», ό.π., σ. 440-441

χώρος εκείνος που εμφανίστηκε κατακερματισμένος ήταν ο χώρος της κεντροαριστεράς, με το ΠΟΤΑΜΙ να έχει υποστεί σοβαρή μείωση των ποσοστών του, γεγονός που οφείλεται στην έλλειψη μακροπρόθεσμης στρατηγικής και συγκεκριμένης ιδεολογικής του τοποθέτησης στον χώρο της κεντροαριστεράς. Τέλος η μικρή ανάκαμψη της ΔΗΣΥ οφείλεται στην ολική μετατόπιση του ΣΥΡΙΖΑ, στην μη κάθοδο του ΚΙΔΗΣΟ στις εκλογές και στην μετριοπαθή παρουσία της Προέδρου του.⁹⁵

2.7. Η μεταβολή των διαιρετικών τομών στην Ελλάδα στα χρόνια της κρίσης: Το πέρασμα από τον άξονα δεξιά-αριστερά στον άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο

Στην περίπτωση της Ελλάδας παραδοσιακά παρουσιαζόταν μια διττή κοινωνική διαίρεση. Από την μία πλευρά ήταν ο κλασσικός διαιρετικός άξονας δεξιά-αριστερά και από την άλλη ο άξονας φιλελευθερισμός-αυταρχισμός. Ο άξονας φιλελευθερισμός-αυταρχισμός ακολουθούσε την τοποθέτηση των κομμάτων στα ζητήματα πάνω στον άξονα δεξιά-αριστερά. Η παραδοσιακή διαίρεση δεξιά-αριστερά επηρέαζε ωστόσο τους εκλογείς σε ζητήματα κυρίως πολιτισμικά και λιγότερο σε οικονομικά. Παρατηρήθηκε στην Ελλάδα μια συνέπεια όσον αφορά τις διαιρέσεις του εκλογικού σώματος πάνω σε ιδεολογικούς άξονες και στην προ κρίσης και την εποχή μετά την κρίση, παρόλο που μετά τις εκλογές του 2012 το κομματικό σύστημα της Ελλάδας άλλαξε ριζικά.⁹⁶

Η διπλή εκλογική αναμέτρηση του 2012 αποτέλεσε την αφετηρία για την μεταβολή των διαιρετικών τομών. Ειδικότερα η διαίρεση μνημόνιο-αντιμνημόνιο καθόρισε το διακύβευμα των εκλογών καταφέροντας ωστόσο διαπεράσει καθέτως τον παραδοσιακό άξονα δεξιά-αριστερά και όχι να τον αντικαταστήσει. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως στον αντιμνημονιακό χώρο τοποθετήθηκαν κόμματα και της δεξιάς και της αριστεράς, ενώ τα δύο παραδοσιακά κόμματα ΠΑΣΟΚ και ΝΔ, που ήταν οι πρωταγωνιστές παραδοσιακά της διαίρεσης δεξιά-αριστερά, τοποθετήθηκαν στην ίδια πλευρά της νέας διαίρεσης καθώς τάχθηκαν υπέρ των πακέτων διάσωσης.⁹⁷

⁹⁵ Γεράσιμος Μοσχονάς, «Τι μας έδειξε η κάλπη του Σεπτεμβρίου», *Το Βήμα*, 27 Σεπτεμβρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=740920>, επίσκεψη 1 Νοεμβρίου 2017

⁹⁶ Emmanouil Tsatsanis, André Freire & Yannis Tsirbas, «The Impact of the Economic Crisis on the Ideological Space in Portugal and Greece: A Comparison of Elites and Voters», *South European Society and Politics*, τόμ. 19, τχ. 4, Δεκέμβριος 2014, σ. 529-531, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.983317>

⁹⁷ Vasilopoulou and Halikiopoulou, «In the Shadow of Grexit...», ό.π., σ. 527-528

Τα στοιχεία από το ευρωβαρόμετρο αναδεικνύουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σχετικά με τις κοινωνικές διαιρέσεις στην Ελλάδα αλλά και την στάση των πολιτών απέναντι σε ζητήματα όπως η οικονομική κρίση, οι πολιτικοί θεσμοί, η παγκοσμιοποίηση και η μετανάστευση.

Σύμφωνα με το ευρωβαρόμετρο το Φθινόπωρο του 2009 οι Έλληνες ήταν ιδιαίτερα δυσαρεστημένοι από την οικονομική κατάσταση στην χώρα τους σε ποσοστό 92%, ενώ εξίσου δυσαρεστημένοι εμφανίστηκαν συγκριτικά με την ευρωπαϊκή οικονομία σε ποσοστό 78%. Σημαντικό ωστόσο δεδομένο της έρευνας ήταν πως το ποσοστό των Ελλήνων που εμφανίζονταν αισιόδοξοι με την πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν ανώτερο (44%) από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (40%), με το 56% να έχει θετική εικόνα, ενώ το ποσοστό των Ελλήνων που θεωρεί ότι η χώρα τους έχει επωφεληθεί από την συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση (71%) είναι αρκετά υψηλότερο από τον μέσο όρο των ευρωπαίων πολιτών (57%). Παρόλο όμως που οι Έλληνες δήλωναν εμπιστοσύνη στους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν εμφανιζόταν η ίδια η εικόνα για τους πολιτικούς θεσμούς στο εσωτερικό της χώρας καθώς το 52% εμφανιζόταν να μην έχει εμπιστοσύνη στο Εθνικό του Κοινοβούλιο, το 44% να μην έχει εμπιστοσύνη στην εθνική κυβέρνηση και το 81% να μην έχει εμπιστοσύνη στο σύνολο των εθνικών κομμάτων. Ταυτόχρονα όμως τα ευρήματα αποδεικνύουν πως οι Έλληνες διατηρούν μια δυσπιστία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, παρόλο που το 50% θεωρεί την παγκοσμιοποίηση μια ευκαιρία για ανάπτυξη, το 63% θεωρεί πως απειλείται η αγορά εργασίας για τους Έλληνες, το 78% πως η παγκοσμιοποίηση αυξάνει τις κοινωνικές ανισότητες και ενώ για το 72% είναι μια ευκαιρία για να ανοιχτούν σε ξένες κουλτούρες, για το 62% η παγκοσμιοποίηση αποτελεί απειλή για την ελληνική κουλτούρα.⁹⁸

Περίπου η ίδια εικόνα εμφανίζεται και στα ευρήματα του ευρωβαρόμετρου το φθινόπωρο του 2010, με την διαφορά ότι όσο προχωρούσε η οικονομική κρίση και μετά την είσοδο της χώρας στον μηχανισμό στήριξης, υποχώρησε η εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς θεσμούς με το 60% να μην δείχνει εμπιστοσύνη στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα, το 73% στο εθνικό κοινοβούλιο και το 76% στην εθνική κυβέρνηση. Ωστόσο, το 79%, αρκετά υψηλό ποσοστό σχετικά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (63%)

⁹⁸ European Commission, «Standard Eurobarometer 72, Public Opinion in the European Union, National Report, Executive Summary, Greece», Φθινόπωρο 2009, διαθέσιμο στο : <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/831>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

πίστευε πως η Ευρωπαϊκή Ένωση διαθέτει τα απαραίτητα μέσα για την υπεράσπιση των οικονομικών συμφερόντων της συγκριτικά με την παγκόσμια οικονομία.⁹⁹ Η εικόνα της φθίνουσας πορείας ως προς την εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς θεσμούς συνεχίστηκε και το 2011 με το 68% να μην εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 86% το εθνικό κοινοβούλιο και το 90% την κυβέρνηση.¹⁰⁰ Η εικόνα ήταν αρκετά χειρότερη το 2012 με το 81% των Ελλήνων να μην εμπιστεύονται την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 89% το εθνικό κοινοβούλιο και το 91% την κυβέρνηση. Παράλληλα μόλις το 30% θεωρούσε ότι η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση της κρίσης κινείται σε σωστό πλαίσιο.¹⁰¹

Η ίδια εικόνα συνεχίστηκε και κατά έτη 2013, 2014 και 2015 με τους Έλληνες να προωθούν την κακή οικονομική κατάσταση της χώρας τους και της Ευρώπης γενικότερα στο σημαντικότερο ζήτημα που τους απασχολεί. Ωστόσο το 2015 ύστερα και από τα μεγάλα κύματα μεταναστών αλλά και λόγω των τρομοκρατικών επιθέσεων, το ζήτημα της μετανάστευσης αποτέλεσε ένα σημαντικό πρόβλημα, καθώς για το 55% των Ελλήνων η ανεργία, για το 45% η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας και για το 20% η μετανάστευση ήταν τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα.¹⁰² Και ενώ η εικόνα της δυσπιστίας προς την Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά και την εθνική κυβέρνηση συνεχίζει να είναι σε υψηλά επίπεδα, σε ένα υψηλό ποσοστό το ζήτημα της μετανάστευσης και της συνεχόμενης μαζικής ροής μεταναστών φαίνεται από τα ευρήματα να θεωρείται για το 63% των πολιτών ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα, για το 73% απειλή για τις θέσεις εργασίας, για το 75% επιβαρυντικός παράγοντας για το ασφαλιστικό σύστημα και για το 70% υπεύθυνο για την αύξηση της

⁹⁹ European Commission, « Standard Eurobarometer 74, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2010, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/918>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

¹⁰⁰ European Commission, « Standard Eurobarometer 76, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2011, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/1020>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

¹⁰¹ European Commission, « Standard Eurobarometer 78, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2012, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/1069>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

¹⁰² European Commission, « Standard Eurobarometer 84, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2015, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/2098>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

εγκληματικότητας.¹⁰³

Το 2018 συνεχίστηκε όπως και τα προηγούμενα χρόνια η εικόνα της δυσπιστίας ως προς τους πολιτικούς θεσμούς, με την μόνη διαφορά ότι για πρώτη φορά άρχισαν να μειώνονται τα ποσοστά δυσπιστίας ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση (68%), ενώ σταθερά παρέμειναν δυσπιστίας για το εθνικό κοινοβούλιο (86%) και την κυβέρνηση (87%).

Τα στοιχεία όπως προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο αλλά και από την βιβλιογραφία αναδεικνύουν πως ο νέος διαιρετικός άξονας μνημόνιο-αντιμνημόνιο διαπέρασε κάθετα τον παραδοσιακό άξονα δεξιά-αριστερά, μεταβάλλοντας ριζικά τον τρόπο με τον οποίο το εκλογικό σώμα ήταν διαιρεμένο. Η μεταβολή αυτή αποδεικνύεται από το γεγονός πως τα δύο κόμματα που παραδοσιακά κατάρτιζαν τον άξονα δεξιά-αριστερά, το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ, στον νέο διαιρετικό άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο στοιχίστηκαν από την πλευρά των κομμάτων που ήταν υπέρ του Προγράμματος Δημοσιονομικής Προσαρμογής, ενώ από την άλλη πλευρά του άξονα βρέθηκαν αντιμνημονιακά κόμματα όπως ο ΣΥΡΙΖΑ, οι ΑΝΕΛ και η Χρυσή Αυγή. Παρά ταύτα όμως η διαίρεση δεξιά-αριστερά συνέχισε να υπάρχει, καθότι όσοι από τους ψηφοφόρους ήταν υπέρ του μνημονίου και δήλωναν κεντροδεξιοί στράφηκαν προς την ΝΔ, οι κεντροαριστεροί προς το ΠΑΣΟΚ, την ΔΗΜΑΡ και το ΠΟΤΑΜΙ, ενώ αντίστοιχα στον αντιμνημονιακό χώρο οι αριστεροί στράφηκαν στο ΣΥΡΙΖΑ και όσοι ταυτίζονταν με την άκρα δεξιά προς τους ΑΝΕΛ και την Χρυσή Αυγή.

Παράλληλα ο άξονας μνημόνιο-αντιμνημόνιο δεν ευθυγραμμίστηκε πλήρως με τον άξονα ευρωφιλία-ευρωσκεπτικισμός, διότι το ποσοστό των πολιτών που είχαν θετική στάση απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση συγκριτικά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο ήταν από το 2009 μεγαλύτερο. Η εικόνα αυτή επιδεινώθηκε κατά τα επόμενα χρόνια καθώς οι πολίτες άρχισαν να χάνουν την εμπιστοσύνη τους και στην Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά κυρίως στην εθνική κυβέρνηση και το σύνολο του πολιτικού κόσμου. Η διαίρεση μνημόνιο-αντιμνημόνιο και ευρωφιλία-ευρωσκεπτικισμός είχε καθοριστικό ρόλο στις εκλογές του 2012 και του 2015, ωστόσο τα δεδομένα από το ευρωβαρόμετρο δείχνουν πως οι πολίτες είχαν αρνητική στάση όλα τα χρόνια της κρίσης κυρίως προς το πολιτικό σύστημα εντός της χώρας, στο οποίο και επέρριπταν τις ευθύνες για την

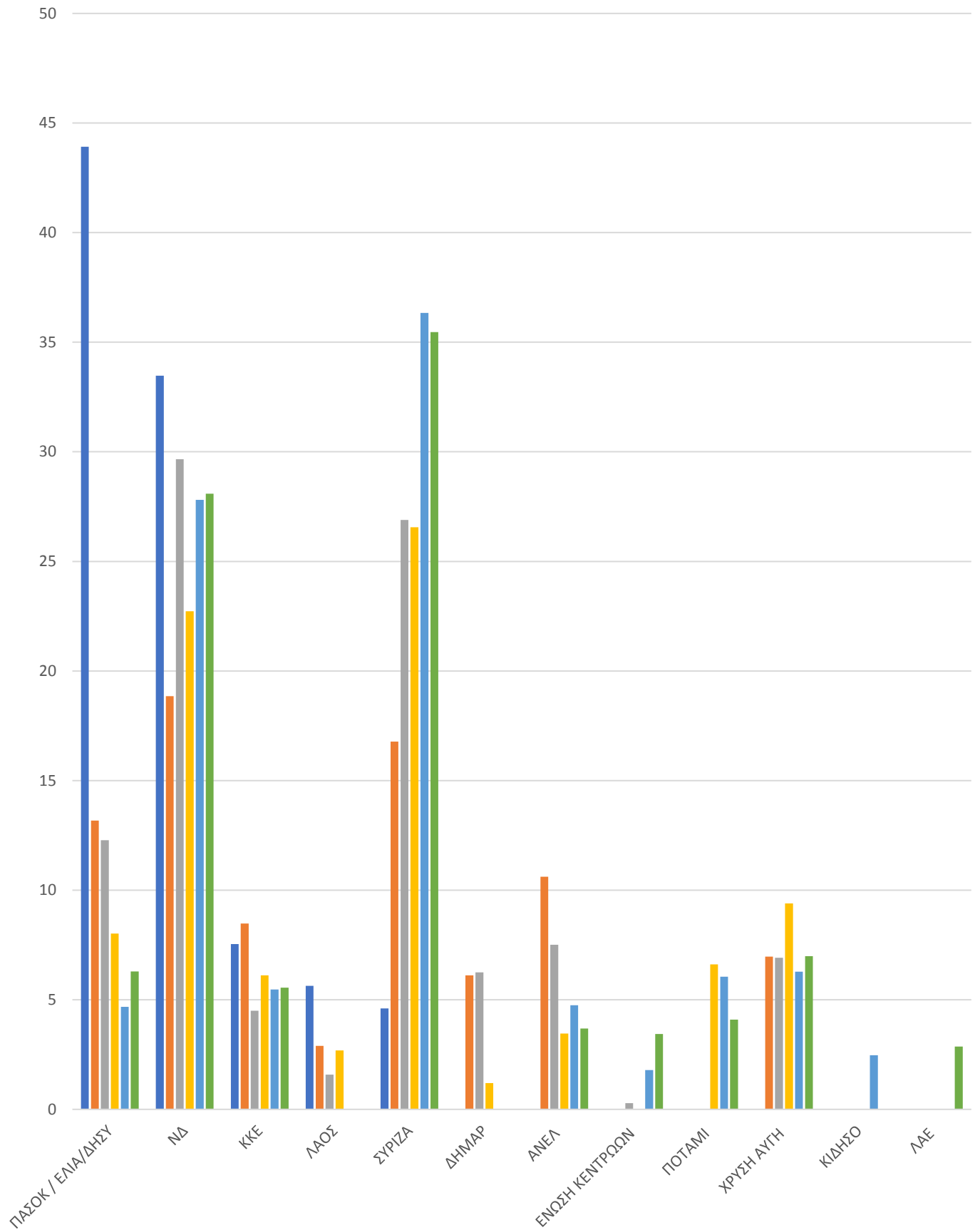
¹⁰³ European Commission, «Special Eurobarometer 469, Integration of immigrants in the European Union, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/2001/yearTo/2018/surveyKy/2169>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

κακοδιαχείριση της οικονομίας αλλά και την αδυναμία επίλυσης των προβλημάτων και εξόδου από την κρίση. Η στάση προς την Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να πήρε αρνητικό πρόσημο κατά την διάρκεια των ετών 2010-2017, όμως από το 2018 το κλίμα άρχισε να αλλάζει.

Τέλος από την εμφάνιση της Χρυσής Αυγής μία νέα κοινωνική διαίρεση εμφανίστηκε, που αφορούσε ζητήματα πολιτισμικής ταυτότητας, όπως η μετανάστευση. Στα χρόνια της κρίσης, σύμφωνα με το ευρωβαρόμετρο, τα ζητήματα ταυτότητας και πολυπληθυσμικότητας ύστερα και από την έξαρση των μεταναστευτικών ροών απέκτησαν έναν κυρίαρχο χαρακτήρα, όχι όμως ικανό να ξεπεράσει τα οικονομικά ζητήματα τα οποία και όλα αυτά τα χρόνια διατηρούσαν πρωταγωνιστικό χαρακτήρα. Η νέα αυτή διαίρεση δεν ταυτίστηκε με τον άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο, αλλά κυρίως με τον άξονα δεξιά-αριστερά, όπου οι ψηφοφόροι που δήλωναν πως δεν επηρεάστηκαν από τους μετανάστες στράφηκαν προς τα κόμματα της αριστεράς και της κεντροαριστεράς, ενώ οι ψηφοφόροι που δήλωναν κατά στράφηκαν προς τα κόμματα της δεξιάς και της ακροδεξιάς.

Γράφημα 2.2 Εκλογικές αναμετρήσεις στην Ελλάδα 2009-2015

3. Ισπανία

3.1. Το PSOE στην κυβέρνηση

Το PSOE (Partido Socialista Obrero Español) ύστερα από την επιτυχημένη κυβερνητική του πορεία υπό την ηγεσία του Felipe González και την παραμονή του στην εξουσία από το 1982 έως το 1996 με σπουδαία συμβολή στην οικονομία της χώρας και την πολιτική, πέρασε σε μια φάση βαθιάς καθίζησης λόγω διαφόρων σκανδάλων και διαφθοράς. Το 2000 έχασε τις εκλογές και ξαναήρθε στην εξουσία ύστερα από την ανάληψη της αρχηγίας από τον José Luis Rodríguez Zapatero το 2004. Η συμβολή του Zapatero στην ανανέωση του κόμματος ήταν κάτι παραπάνω από καθοριστική. Μη έχοντας καμιά ουσιαστική σχέση με την παλιά ηγεσία του κόμματος, ο Zapatero επιθυμούσε να επαναφέρει στην πολιτική ατζέντα το σοσιαλιστικό ιδεώδες καθώς και ζητήματα μεταϋλιστικών αξιών όπως η ισότητα και τα κοινωνικά δικαιώματα, σύμφωνα με αξίες της αριστεράς, για να μπορέσει να κερδίσει πίσω το χαμένο εκλογικό σώμα γνωρίζοντας ωστόσο ότι το οικονομικό πρόγραμμα του PSOE δεν διέφερε ιδιαίτερα από εκείνο του – PP (Partido Popular), το οποίο εν τω μεταξύ ολοκλήρωσε μια επιτυχημένη κυβερνητική θητεία με οικονομική ανάπτυξη 3,2% το χρόνο και μείωση της ανεργίας στο 11% από 22%. Η νίκη του Zapatero στις εθνικές εκλογές του 2004 ήταν ένα γεγονός έκπληξη και σε αυτό συνέβαλε η αντίληψη του εκλογικού σώματος πως η κυβέρνηση της δεξιάς δεν αντιμετώπισε σωστά την αιματηρή τρομοκρατική επίθεση τον Μάρτιο του 2004 που είχε σαν αποτέλεσμα να σκοτωθούν 190 άνθρωποι.¹⁰⁴

Το PSOE μετά την εκλογή του το 2004 προχώρησε σε ένα ανοιχτό διάλογο με τα εργατικά συνδικάτα και τους εργοδότες, που οδήγησε στην υπογραφή ενός συμφώνου το 2006 για την μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας λαμβάνοντας διάφορα μέτρα για την μετατροπή της προσωρινής απασχόλησης σε μόνιμη εργασία, την παροχή κοινωνικής βοήθειας στους αδυνάμους, τη συνταξιοδότηση στα 65 έτη, την κατάρτιση συντάξεων αναπηρίας και χηρείας και την επέκταση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Οι κινήσεις αυτές του PSOE έγιναν στα πλαίσια της μεταστροφής της ταυτότητας του κόμματος στις αξίες της σοσιαλδημοκρατίας και στην προσπάθειά του να έρθει σε άμεση επαφή με τα κοινωνικά συνδικάτα. Ωστόσο το 2008 ύστερα από την δεύτερη νίκη του PSOE και του Zapatero, στην αυγή της οικονομικής

¹⁰⁴Omar Encarnación, «Spain's New Left Turn: Society Driven or Party Instigated?», *South European Society and Politics*, τόμ.14, τχ. 4, Φεβρουάριος 2010, σ. 403-408, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608740903503811>

κρίσης, η κυβέρνηση υπέγραψε με τα συνδικάτα και τους εργοδότες μια «Διακήρυξη αρχών για την προώθηση της οικονομίας, της απασχόλησης, της ανταγωνιστικότητας και της κοινωνικής προόδου», την οποία τα συνδικάτα δεν είδαν με θετική ματιά.¹⁰⁵

Η κυβέρνηση του PSOE στην προσπάθειά της να λάβει κάποια μέτρα, υπό την πίεση και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για τον περιορισμό των επιπτώσεων της κρίσης, ξεκίνησε έναν δεύτερο κύκλο διαπραγματεύσεων με τα συνδικάτα, ο οποίος και απέτυχε. Τελικά κατάφεραν να συμφωνήσουν υπογράφοντας έναν «Διακανονισμό για την Απασχόληση και τις Συλλογικές Διαπραγματεύσεις», διάρκειας τριών ετών. Το 2010 όμως η κυβέρνηση ξεκίνησε ένα δυναμικό πρόγραμμα περικοπών και μεταρρυθμίσεων που αφορούσε την μείωση του ελλείμματος, το πάγωμα των μισθών και συντάξεων και την περικοπή οικογενειακών επιδομάτων. Οι ρυθμίσεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση των συνδικάτων ακόμα και εκείνου που ήταν προσκείμενο στο PSOE, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί η κυβέρνηση στη λύση του βασιλικού νομοθετικού διατάγματος ώστε να περάσει το πακέτο των μέτρων στο Κοινοβούλιο.¹⁰⁶

Η κυβέρνηση Zapatero αρχικά υποτίμησε το μέγεθος της οικονομικής μέγγενης που βρισκόταν η οικονομία. Η αίσθηση που επικρατούσε ήταν ότι η Ισπανία βρισκόταν σε μια θέση ισχύος και ότι η οικονομική κρίση είχε διεθνή χαρακτήρα. Αν και τα σημάδια της κρίσης ήταν πρώιμα εμφανή με την αύξηση του πληθωρισμού, την καθίζηση της αγοράς αυτοκινήτων, την φούσκα των δανείων και την μείωση της βιομηχανικής παραγωγής, η κυβέρνηση αρνούνταν να τα δει. Ύστερα από την επανεκλογή των σοσιαλιστών στην κυβέρνηση το 2008, η απότομη αύξηση της ανεργίας οδήγησε τον Zapatero στην αποδοχή της πραγματικότητας. Τα μέτρα όμως που αρχικά έλαβε η κυβέρνηση ήταν με μεγάλη καθυστέρηση, δεν είχαν στόχευση στην επίλυση πάγιων προβλημάτων της ισπανικής οικονομίας, έγινε σπατάλη κρατικών δαπανών με αποτέλεσμα το έλλειμα από 1,9% το 2007, να οδηγηθεί σε 4,2% σε ένα χρόνο και η ανεργία να εκτοξευθεί στο 18% το 2009. Τον Απρίλιο του 2010 η κυβέρνηση αντιλαμβανόμενη τον κίνδυνο στον οποίο έχει περιέλθει η οικονομία, έλαβε μέτρα για την ανάπτυξη των τομέων της ενέργειας και της καινοτομίας, μέτρα τα οποία επίσης δεν είχαν άμεσο αντίκτυπο στην ανάπτυξη της οικονομίας. Ωστόσο ύστερα από τις πιέσεις του Eurogroup, τον Μάιο του 2010 η κυβέρνηση εξήγγειλε ένα

¹⁰⁵Maria da Paz Campos Lima and Antonio Martin Artiles, «Crisis and trade union challenges in Portugal and Spain: between general strikes and social pacts», *European Trade Union Institute*, τόμ. 17, τχ. 3, 2011, σ. 395-396, doi: 10.1177/1024258911410806

¹⁰⁶Lima and Artiles, «Crisis and trade union challenges...», ό.π., σ. 398

πακέτο λιτότητας που περιλάμβανε την μείωση των μισθών και μεγάλες περικοπές δαπανών για το δημόσιο, καθώς και μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας που πέρασε από την Βουλή με το βασιλικό διάταγμα. Η κυβέρνηση αντιμετώπισε την αντίδραση των συνδικάτων και της αντιπολίτευσης, ενώ ξέσπασε ένα κύμα αντιδράσεων με τους «Indignados».¹⁰⁷

3.2. Οι Indignados και οι εθνικές εκλογές του 2011

Οι «Indignados» ξεκίνησαν από την La Puerta del Sol Plaza στην Μαδρίτη περίπου μια βδομάδα πριν από τις τοπικές και περιφερειακές εκλογές και γρήγορα επεκτάθηκε στην Βαρκελώνη. Αιτία αυτού του μεγάλου κύματος διαμαρτυρίας ήταν η απογοήτευση προς τις πολιτικές πρακτικές. Το κίνημα αυτό δεν ήταν υποκινούμενο από κάποιο πολιτικό φορέα, αλλά αποτελούνταν από απλούς πολίτες που βγήκαν στους δρόμους για να διαδηλώσουν εναντίον των μέτρων λιτότητας.¹⁰⁸ Νιώθοντας περιθωριοποιημένοι και αδικημένοι από το πολιτικό σύστημα, ανάμεσα στα αιτήματά τους ήταν η αλλαγή του πολιτικού συστήματος, η εμβάθυνση της δημοκρατίας, η καταπολέμηση της ανεργίας, ο έλεγχος των τραπεζών και οι περικοπές των στρατιωτικών δαπανών.¹⁰⁹ Αν και το κίνημα των «Indignados» κατηγορήθηκε πως λόγω του ριζοσπαστικού και ακτιβιστικού του χαρακτήρα, προκάλεσε την αύξηση της αποχής στις εθνικές εκλογές του 2011, αυτό μάλλον πρόκειται για μια φήμη που ακολούθησε το κίνημα, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Πράγματι στα συνθήματα και στις ομιλίες που έλαβαν μέρος στις ισπανικές πλατείες επικράτησε η λογική της τιμωρίας του κατεστημένου πολιτικού συστήματος, όχι ωστόσο μέσω της αποχής, αλλά μέσω της μεγαλύτερης συμμετοχής στις εκλογές και της συνειδητοποίησης των διαδηλωτών πως μόνο μέσω της συμμετοχής στις εκλογικές διαδικασίες θα έχουν τα αποτελέσματα που επιθυμούν.¹¹⁰

¹⁰⁷ Oscar Molina and Alejandro Godino, «Economic Reforms and the Labor Market: Zapatero's Endless Period in the Wilderness», στο Bonnie Field and Alfonso Botti (επιμ.), *Politics and Society in Contemporary Spain. From Zapatero to Rajoy*, Politics and Society in Contemporary Spain, Νέα Υόρκη 2013, σ. 109-112

¹⁰⁸ Ernesto Castañeda, «The Indignados of Spain: A Precedent to Occupy Wall Street», *Social Movement Studies Journal of Social, Cultural and Political Protest*, τόμ. 11, τχ., 3-4, Αύγουστος 2012, σ. 310-311, doi: <https://doi.org/10.1080/14742837.2012.708830>

¹⁰⁹ Puneet Dhaliwal, «Public squares and resistance: the politics of space in the Indignados movement», *A journal for and about social movements*, τόμ. 4, τχ. 1, Μάιος 2012, σ. 255

¹¹⁰ Carol Galais, «Don't Vote for Them: The Effects of the Spanish Indignant Movement on Attitudes about Voting», *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, τόμ. 24, τχ. 3, Φεβρουάριος 2014, σ. 344-345, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2014.887089>

Η αντιπολίτευση εναντιωμένη στην πολιτική που ασκούσε ο Zapatero ζητούσε συνεχώς εκλογές. Όχι μόνο η αντιπολίτευση αλλά και οι εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου. Ωστόσο ύστερα από την κακή επίδοση των σοσιαλιστών στις τοπικές και περιφερειακές εκλογές του Μαΐου του 2011, ο Zapatero προκήρυξε πρόωρες εθνικές εκλογές για τον Νοέμβριο του 2011.¹¹¹

Μετά την προκήρυξη πρόωρων εκλογών ο Zapatero ανακοίνωσε πως δεν θα είναι ξανά υποψήφιος για επικεφαλής του PSOE. Αντ' αυτού για την θέση αυτή πρότεινε τον Alfredo Perez Rubalcaba, ο οποίος συμμετείχε και στις δύο κυβερνήσεις των σοσιαλιστών ως Υπουργός Εσωτερικών. Η εκλογή του για επικεφαλής του κόμματος έγινε ομόφωνα από την Ομοσπονδιακή Επιτροπή του PSOE καθώς δεν υπήρξε άλλος υποψήφιος.¹¹²

Στην προεκλογική εκστρατεία που ακολούθησε ο αρχηγός του PP Mariano Rajoy επικέντρωσε την στρατηγική του περισσότερο στο να αναδείξει την πολιτική ανεπάρκεια του PSOE ως προς την διαχείριση της κρίσης, παρά στην κατάρτιση ενός ολοκληρωμένου προγράμματος που να έχει την σφραγίδα του κόμματός του. Στην πραγματικότητα το PP δεν στήριζε καν τα μέτρα λιτότητας τα οποία πήρε η κυβέρνηση των σοσιαλιστών. Στην μοναδική περίπτωση που βρήκαν ένα σημείο επαφής τα δύο κόμματα, ήταν στην αναθεώρηση του Συντάγματος, όπου συμφωνήθηκε πως μόνο η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει την απόλυτη εξουσία για την οριοθέτηση του ορίου των ελλειμμάτων και πως η αποπληρωμή του δημόσιου χρέους προηγείται των άλλων πληρωμών. Ο Rajoy είχε να αντιμετωπίσει δύο προβλήματα. Πρώτον τα σκάνδαλα διαφθοράς που έβγαιναν στην επιφάνεια και δεύτερον την χαμηλή του δημοτικότητα. Για το λόγο αυτό επέλεξε να διατηρήσει ένα χαμηλό προφίλ και να μην έρθει σε μετωπική σύγκρουση με το PSOE, καθώς στις προηγούμενες πολιτικές εκστρατείες του 2004 και του 2008 που είχε επιλέξει αυτό τον δρόμο, είχε οδηγήσει το σύνολο των αριστερών ψηφοφόρων να συσπειρωθούν στο πρόσωπο του Zapatero. Το PSOE ως στρατηγική στόχευση της προεκλογικής του καμπάνιας έθεσε την επιστροφή των αριστερών ψηφοφόρων του, οι οποίοι είχαν νιώσει προδομένοι, ενώ παράλληλα το κόμμα αντιμετώπιζε την δυσπιστία του εκλογικού σώματος, καθώς άργησε να

¹¹¹ Raphael Minder, «Spain Calls Snap Elections», *New York Times*, 29 Ιουλίου 2011, διαθέσιμο στο: <https://www.nytimes.com/2011/07/30/world/europe/30spain.html>, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

¹¹² Manuel Sánchez, «Apoyo unánime de los barones a que Rubalcaba sea candidato a las generales», *El Mundo*, 28 Μαΐου 2011, διαθέσιμο στο: <http://www.elmundo.es/elmundo/2011/05/27/espana/1306516209.html>, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

ανταποκριθεί στην απειλή της κρίσης.¹¹³ Ο Rubalcaba επιχείρησε να παρουσιάσει τον εαυτό του ως ασφαλή επιλογή για το εργατικό σώμα, τονίζοντας πως τα μέτρα που θα λάβει το PP θα είναι αρκετά σκληρά, προσπαθώντας να υποβιβάσει την αρνητική εικόνα που είχε αποκτήσει το κόμμα του ύστερα από την κυβερνητική του θητεία, σημειώνοντας πως δεν επηρέασαν το εργατικό σώμα. Η παραμονή όμως του Zapatero ως γενικού γραμματέ του PSOE ύστερα από την παραίτησή του ως αρχηγός, έδειξε πως υποβιβάστηκε το προφίλ του Rubalcaba, του οποίου ούτε η θετική του συμβολή ως Υπουργός Εσωτερικών στην καταπολέμηση της βασκικής αυτονομιστικής οργάνωσης Euskadi Ta Askatasuna (ETA), ενίσχυσε το πολιτικό του προφίλ.¹¹⁴

Αντίστοιχα το κόμμα της Αριστεράς Izquierda Unida (IU), με καταβολές από την κομμουνιστική αριστερά, έστρεψε την προεκλογική του εκστρατεία στην ανάγκη για καταπολέμηση της διαφθοράς, τη μείωση της ανεργίας, την οικοδόμηση ενός κοινωνικού κράτους και την αλλαγή του εκλογικού νόμου για να επικρατήσει ένα αναλογικό σύστημα. Το Unión Progreso y Democracia (UPyD), ένα κόμμα το οποίο γεννήθηκε το 2007 και δεν αυτοτοποθετείται στον άξονα δεξιά-αριστερά, προερχόμενο από μια βουλευτή του PSOE, ζητούσε επίσης ένα αναλογικότερο εκλογικό σύστημα, δήλωνε εναντίον του περιφερειακού συστήματος της Ισπανίας ενώ τόνιζε την ανάγκη για καταπολέμηση της διαφθοράς και της τρομοκρατίας. Επίσης και πολλά τοπικά κόμματα, κατάφεραν να έχουν μια ουσιαστική παρουσία και σχετική δυναμική εν όψει των εθνικών εκλογών. Το Convergència i Unió (CIU), το οποίο έλεγχε την τοπική κυβέρνηση της Καταλονίας, είχε ως ρητορική την αύξηση της φορολογικής κυριαρχίας της κεντρικής κυβέρνησης, για να ισοδυναμίζει τις απώλειες από τις μειώσεις δαπανών. Άλλα περιφερειακά κόμματα, ήταν το Equo, το οποίο συμμετείχε στον συνασπισμό Compromís-Q και αποτελούνταν από τοπικιστές, αριστερούς οικολόγους της Βαλένθια, το Partido Nacionalista Vasco (PNV), το οποίο στις Περιφερειακές εκλογές έρχεται πρώτο στην Χώρα των Βάσκων, ενώ ένας νέος σχηματισμός το Amaiur, που ήταν υπέρ της αυτονομίας των Βάσκων, αντικατέστησε το εξίσου επιτυχημένο Bildu, το οποίο στις τοπικές εκλογές είχε καταφέρει να λάβει το 25% των ψήφων. Άλλα δύο τοπικά κόμματα τα οποία είδαν την είσοδο του Κοινοβουλίου ήταν

¹¹³ Irene Martin and Ignacio Urquizu-Sancho, «The 2011 General Election in Spain: The Collapse of the Socialist Party», *South European Society and Politics*, τόμ. 17, τχ. 2, Ιούνιος 2012, σ. 358-359, doi: 10.1080/13608746.2012.708983

¹¹⁴ Paul Kennedy, «From Unpopular Socialists to the Popular Party: The Spanish General Election of 2011», *West European Politics*, τόμ. 35, τχ. 3, Μάιος 2012, σ. 676-677, doi: <https://doi.org/10.1080/01402382.2012.665746>

το Foro Asturias (FAC), το οποίο προέρχεται από το PP και το Geroa Bai (GBai), ένα βασικό κόμμα αποτελούμενο από αριστερούς εθνικιστές.¹¹⁵

Πίνακας 3.1 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Νοεμβρίου 2011 Ισπανία ¹¹⁶		
Partido Popular	44,63%	186
PSOE	28,76%	110
Izquierda Unida–Los Verdes: La Izquierda Plural (IU)	6,92%	11
Unión Progreso y Democracia (UPyD)	4,7%	5
Convergència i Unió (CiU)	4,17%	16
Amaiur	1,37%	7
Partido Nacionalista Vasco (PNV)	1,33%	5
Esquerra Republicana de Catalunya–Catalunya Sí (ERC–CatSí)	1,06%	3
Bloque Nacionalista Galego (BNG)	0,76%	2
Coalición Canaria- Nueva Canarias- Nationalist Canary Party (CC–NC–PNC)	0,59%	2
Coalició Compromís- Equo	0,51%	1
Asturias Foro (FAC)	0,41%	1
Geroa Bai	0,17%	1

Το Λαϊκό Κόμμα ήρθε ξανά στην εξουσία μετά από δύο θητείες των σοσιαλιστών. Αντίθετα όμως από την νίκη του το 1996 και το 2000 το Λαϊκό Κόμμα δεν κέρδισε τις εκλογές, χάριν της αποχής των ψηφοφόρων της αριστεράς, αλλά εξαιτίας της απομάκρυνσης των ψηφοφόρων του PSOE και την διάχυσή τους σε όλο το ιδεολογικό φάσμα. Επίσης δύο μικρά κόμματα τα IU και UPD αύξησαν το ποσοστό τους περίπου 3% από τις προηγούμενες εκλογές. Συγκεκριμένα από το PSOE ένα 16% των ψηφοφόρων του το 2008, είχε τώρα κατευθυνθεί προς το PP, ένα 5% προς το IU και ένα 4% προς το UPD. Το Λαϊκό Κόμμα είχε διατηρήσει υψηλά την συσπείρωση των ψηφοφόρων σε ποσοστό 92%. Το πιο αξιοσημείωτο γεγονός είναι πως οι εθνικές εκλογές του 2011 παρουσίασαν το υψηλότερο ποσοστό μεταβλητότητας ψηφοφόρων

¹¹⁵ Martin and Urquizu-Sancho, «The 2011 General Election in Spain...», ό.π., σ. 353-355

¹¹⁶ Ministerio del Interior, «Consulta de Resultados Electorales Noviembre 2011», διαθέσιμο στο: <http://www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/busquedaAvanzadaAction.html>, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

ενός κόμματος τα τελευταία 30 χρόνια.¹¹⁷ Το συμπέρασμα που εξάγεται από τα αποτελέσματα είναι πως το PSOE φάνηκε να τιμωρήθηκε από τους ψηφοφόρους του, για τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε την οικονομική κρίση, καθώς και λόγω των μέτρων λιτότητας που είχε λάβει, οι οποίοι σε μεγαλύτερο βαθμό στράφηκαν προς το PP παρά προς αριστερές δυνάμεις. Το κίνημα των «Indignados» δεν φάνηκε να διαδραμάτισε κάποιον ιδιαίτερο ρόλο στην εκλογική συμπεριφορά, εκτός μόνο από κάποια μικρά κόμματα όπως το Compromi-Q, το IU και λιγότερο το UPyD τα οποία επωφελήθηκαν από τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας.¹¹⁸

Η απώλεια της εξουσίας λόγω της αδυναμίας διαχείρισης της κρίσης, οδήγησε το PSOE στην μεγαλύτερη κρίση της ιστορίας του. Αμέσως μετά τις εκλογές ο Alfredo Perez Rubalcaba, προκήρυξε συνέδριο για τους σοσιαλιστές. Υποψήφιοι για την ηγεσία του PSOE ήταν εκ νέου ο Rubalcaba καθώς και η πρώην Υπουργός Άμυνας των σοσιαλιστών Carme Chacón. Νικητής του συνεδρίου και επικεφαλής του κόμματος αναδείχθηκε ο Rubalcaba με 487 ψήφους, έναντι 465 της Carme Chacón.¹¹⁹

Και ενώ το σοσιαλιστικό κόμμα βρισκόταν σε μια εσωτερική αναζήτηση και διαδικασία ανασύνταξης, το PP στην εξουσία είχε να διαχειριστεί μια πρωτοφανή επιδείνωση της οικονομίας της Ισπανίας. Με τους κακούς οικονομικούς δείκτες να ασκούν πιέσεις στην κυβέρνηση και την ανάγκη για δανεισμό, ο Mariano Rajoy στράφηκε προς τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Στήριξης για την σύναψη μνημονίου, το οποίο υπογράφηκε στις 20/07/2012.¹²⁰ Η κυβέρνηση του Rajoy εφάρμοσε μεταρρυθμίσεις στον τραπεζικό τομέα, αύξηση των φόρων, μειώσεις δαπανών στην υγεία, την εκπαίδευση και στα κοινωνικά επιδόματα και εφάρμοσε μεταρρυθμίσεις για το άνοιγμα της αγοράς εργασίας, την διευκόλυνση ανελαστικών σχέσεων εργασίας και την μείωση των μισθών. Ωστόσο η οικονομία της χώρας τα κατάφερε και το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της χώρας από -3,1% το 2012, έφτασε το 3,5% το

¹¹⁷ Mariano Torcal, «The Incumbent Electoral Defeat in the 2011 Spanish National Elections: The Effect of the Economic Crisis in an Ideological Polarized Party System», *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, τόμ. 24, τχ. 2, Φεβρουάριος 2014, σ. 208, doi: <https://doi.org/10.1080/17457289.2014.891598>

¹¹⁸ Martin and Urquizu-Sancho, «The 2011 General Election in Spain...», ό.π., σ. 359-360

¹¹⁹ Roberto Benito and Manuel Sánchez, «Rubalcaba, nuevo líder del PSOE por 22 votos», *El Mundo*, 4 Φεβρουαρίου 2012, διαθέσιμο στο:

<http://www.elmundo.es/elmundo/2012/02/04/espana/1328364544.html>, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

¹²⁰ Spain, «Memorandum Of Understanding On Financial-Sector Policy Conditionality», 20 Ιουλίου 2012, διαθέσιμο στο: http://ec.europa.eu/economy_finance/eu_borrower/mou/2012-07-20-spain-mou_en.pdf, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

2015.¹²¹ Οι πολιτικές όμως λιτότητας που εφαρμόστηκαν επηρέασαν αρνητικά τα εισοδήματα των πολιτών και οδήγησαν στην αύξηση της ανεργίας, με αποτέλεσμα μεγάλο τμήμα του λαού να κρίνει αρνητικά την οικονομική πορεία της χώρας. Δεν ήταν όμως η διαχείριση της κρίσης μόνο που επηρέασε το PP και το PSOE, αλλά και αρκετά πολιτικά σκάνδαλα που βγήκαν στην επιφάνεια και επηρέασαν αρνητικά την κοινή γνώμη για τα δύο μεγάλα κόμματα.¹²²

3.3. Οι ευρωεκλογές του 2014 και η άνοδος των Podemos και Ciudadanos

Μέχρι και το 2014 στην Ισπανία δεν είχαν φανεί δείγματα ως προς την εμφάνιση λαϊκίστικων κομμάτων.¹²³ Οι ευρωεκλογές όμως του 2014 έγιναν εν μέσω μιας περιόδου που ο Πρωθυπουργός της χώρας εξαιτίας των αυστηρών μέτρων λιτότητας που είχε λάβει, είδε την δημοτικότητα του κόμματός του σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Για τον λόγο αυτό απέφυγε να ξεκινήσει μια επιθετική εκλογική εκστρατεία, στα επίπεδα των εθνικών εκλογών και προτίμησε να κρατήσει χαμηλό προφίλ. Μεθόδευσε την εκστρατεία του σε δύο οδούς. Πρώτον στα άμεσα αντανakλαστικά που επέδειξε η Ευρωπαϊκή Ένωση και έπεισε τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών να υιοθετήσουν πολιτικές δημοσιονομικής εξυγίανσης και δεύτερον στην θετική ανταπόκριση της Ισπανίας στις πολιτικές που ακολουθήθηκαν και θα την οδηγούσαν σύντομα εκτός του κυκλώνα της οικονομικής κρίσης. Ταυτόχρονα σε πολλές περιπτώσεις το PP επέλεξε την σκληρή κριτική εναντίον των σοσιαλιστών για την αναιμική τους αντίδραση στην κρίση.¹²⁴ Το PSOE από την άλλη πλευρά θεώρησε πως οι ευρωεκλογές ήταν μια ευκαιρία για να αντιστρέψει το αρνητικό κλίμα εναντίον του, στρέφοντας την προεκλογική εκστρατεία στην ανάγκη για αλλαγή της Ευρώπης, προσπαθώντας να προωθήσει εθνικά ζητήματα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ θεώρησε

¹²¹ Iván Medina and Patricia Correa, «The 2015 Spanish election: the times they are a' changing», *Regional & Federal Studies*, τόμ. 26, τχ. 3, Απρίλιος 2016, σ. 408, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13597566.2016.1176920>

¹²² Lluís Orriols & Guillermo Cordero, «The Breakdown of the Spanish Two-Party System: The Upsurge of Podemos and Ciudadanos in the 2015 General Election», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιούνιος 2016, σ. 474-475, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1198454>

¹²³ Salvador Llaudes and Ignacio Molina, «Spain: An inward-looking and dispirited (but still pro-European) campaign», στο Sonia Piedrafita and Anne Lauenroth (επιμ.), *Between Apathy and Anger: Challenges to the Union from the 2014 Elections to the EP in Member States*, European Policy Institutes Network, EPIN Paper, τόμ. 39, Μάιος 2014, σ. 101

¹²⁴ Guillermo Cordero and José Ramón Montero, «Against Bipartyism, Towards Dealignment? The 2014 European Election in Spain», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 3, Ιούλιος 2015, σ. 361, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1053679>

τις ευρωεκλογές ως ευκαιρία για να συζητήσουν για σημαντικά ζητήματα όπως η μετανάστευση, ο κατώτατος μισθός, η καταπολέμηση της ανεργίας και της φτώχειας. Την εκστρατεία επίσης απασχόλησαν τόσο εσωτερικά ζητήματα όσο και δευτερευούσης σημασίας, όπως η ενδεχόμενη ανεξαρτητοποίηση της Καταλονίας. Τα μικρότερα κόμματα ήταν εκείνα που ασχολήθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό με ζητήματα εσωτερικά, όπως το κόμμα της Ενωμένης Αριστεράς IU, το οποίο ήταν ο κύριος εταίρος του συνασπισμού *Coalition Izquierda Plural* μαζί το Καταλονικό ICV (*Iniciativa per Catalunya Verds*) και αυτοπαρουσιάστηκε ως η αντιμνημονιακή φωνή του Ισπανικού κομματικού συστήματος. Το κεντρώο UPyD εστίασε στις πολιτικές που πρέπει να γίνουν σε ευρωπαϊκό επίπεδο όπως περαιτέρω επέκταση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κόμματα όπως το VOX, μικρότερα εθνικιστικά περιφερειακά κόμματα και το μετριοπαθές, φιλοευρωπαϊκό *Coalición por Europa* (το καταλανικό CDC και το βασκικό PNV) επικεντρώθηκαν στην προσπάθεια να προβληθούν περισσότερο μέσα από τις ευρωεκλογές, προβάλλοντας κυρίως εγχώρια ζητήματα.¹²⁵

Ένα άλλο κόμμα το οποίο έλαβε μέρος στις ευρωεκλογές είναι το φιλελεύθερο κόμμα *Ciudadanos*, το οποίο ήταν ένα περιφερειακό κόμμα της Καταλονίας που υπήρχε από το 2005 και το οποίο είχε καταφέρει στις περιφερειακές εκλογές του 2012 να αυξήσει σημαντικά τα ποσοστά του. Μέχρι το 2014 δεν είχε λάβει μέρος ποτέ σε γενικές εκλογές, ωστόσο βλέποντας τα ποσοστά που άρχισαν να συγκεντρώνουν η IU και το UPyD, ύστερα από την συμπίεση που δέχτηκαν τα δύο μεγάλα κόμματα, και εφόσον οι ευρωεκλογές ήταν εκλογές β' τάξης, που ευνοούν τα μικρότερα κόμματα, αποφάσισε να επεκταθεί σε όλα τα πλάτη και μήκη της Ισπανίας, ιδρύοντας το *Movimiento Ciudadano* και αποκτώντας ρητορική εναντίον του παλιού πολιτικού συστήματος και της διαφθοράς που μάστιζε την χώρα.¹²⁶

Ένα κόμμα το οποίο προκάλεσε έκπληξη είναι οι *Podemos*. Οι *Podemos* ιδρύθηκαν πριν από τις ευρωεκλογές του 2014 και αποτελούν ένα κόμμα της λαϊκίστικης ριζοσπαστικής αριστεράς, όπως είναι ο ΣΥΡΙΖΑ στην Ελλάδα.¹²⁷ Πολλά από τα μέλη των *Podemos* ανήκαν στο παρελθόν σε αριστερά κόμματα, ενώ

¹²⁵ Llaudes and Molina, «Spain: An inward-looking and dispirited...», ό.π., σ. 102-103

¹²⁶ Juan Rodríguez Teruel and Astrid Barrio, «Going National: Ciudadanos from Catalonia to Spain», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Δεκέμβριος 2015, σ. 593-594, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1119646>

¹²⁷ Cas Mudde, «Populism in Europe: a primer», *Open Democracy*, 12 Μαΐου 2015, διαθέσιμο στο: <https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/cas-mudde/populism-in-europe-primer>, 25 Νοεμβρίου 2015

συμμετείχαν μαζικά στο κίνημα των «Indignados», ενώ όπως ανέφεραν δημιουργήθηκαν για να καλύψουν το κενό που έχει δημιουργηθεί στον χώρο της Αριστεράς.¹²⁸ Η προεκλογική τους εκστρατεία στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στα κοινωνικά δίκτυα και το διαδίκτυο. Μεταξύ των ριζοσπαστικών τους προτάσεων ήταν η εθνικοποίηση των βιομηχανιών, η εγκαθίδρυση δημοκρατικών διαδικασιών στο τραπεζικό σύστημα και η επίθεση σε στις συστημικές πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ελίτ.¹²⁹ Σε πολύ μεγάλο βαθμό η στρατηγική επιτυχία των Podemos, οφειλόταν στο πρόσωπο του αρχηγού τους, του Pablo Iglesias, ο οποίος ήταν ένα δημοφιλές πρόσωπο, με επικοινωνιακές δεξιότητες, που είχε την ικανότητα να διατυπώνει με ακρίβεια και ευφράδεια λόγου τα πολιτικά μηνύματα που επιθυμούσε να μεταδώσει.¹³⁰

¹²⁸ Luis Ramiro and Raul Gomez, «Radical-Left Populism during the Great Recession: Podemos and Its Competition with the Established Radical Left», *Political Studies*, τόμ. 65, τχ. 1, Απρίλιος 2017, σ. 111, doi: <https://doi.org/10.1177/0032321716647400>

¹²⁹ Cordero and Montero, «Against Bipartyism, Towards Dealignment...», ό.π., 362

¹³⁰ Andreu Casero-Ripollés, Ramón Feenstra and Simon Tormey, «Old and New Media Logics in an Electoral Campaign: The Case of Podemos and the Two-Way Street Mediatization of Politics», *The International Journal of Press/Politics*, τόμ. 21, τχ. 3, Μάιος 2016, σ. 386-387, doi: <https://doi.org/10.1177/1940161216645340>

Πίνακας 3.2 Αποτελέσματα ευρωεκλογών 2014 Ισπανία¹³¹

Partido Popular	26,09%	16
PSOE	23,01%	14
Coalition Izquierda Plural (Izquierda Unida + Iniciativa per Catalunya Verds + Anova Nationalist Brotherhood + et al	10,03%	6
Podemos	7,98%	5
UPyD	6,51%	4
Coalición por Europa (Convergència Democràtica de Catalunya) + Partido Nacionalista Vasco + Unió Democràtica de Catalunya + Coalición Canarias + Compromiso por Galicia)	5,42%	3
Coalition 'La Izquierda por el derecho a Decidir' (Esquerra Republicana de Catalunya + Nova Esquerra Catalana+ Independientes + et al.)	4,01%	2
Ciudadanos	3,16%	2
Coalition Los Pueblos Deciden (El Bloque Nacionalista Galego + Euskal Herria Bildu + et al.)	2,08%	1
Primavera Europea : Coalition Primavera Europea (Compromís (OTHERS) + Equo + et al.)	1,92%	1
VOX	1,57%	-

Τα αποτελέσματα των ευρωεκλογών 2014 ήταν απογοητευτικά για τα δύο μεγάλα κόμματα, καθώς τιμωρήθηκαν από τους ψηφοφόρους τους. Με την αποχή να φτάνει το 43,8%, τα δύο κόμματα συγκέντρωσαν συνολικά 49,1% από 73,4% που είχαν συγκεντρώσει το 2011 στις εθνικές εκλογές. Το PP εφαρμόζοντας όλα τα μέτρα λιτότητας έχασε περίπου το 20% των ψηφοφόρων του από τις εθνικές εκλογές του 2011. Περίπου το 1/3 των ψηφοφόρων του αποφάσισε να απέχει και το άλλο ένα 1/3 στράφηκε προς μικρότερα κόμματα. Αντίστοιχα το PSOE δεν κατάφερε να επωφεληθεί από τις απώλειες του PP, χάνοντας και αυτό με την σειρά του ποσοστό περίπου 6%. Από τους ψηφοφόρους του το 2011, ένα 43% μετακινήθηκε προς το IU και κυρίως

¹³¹ Ministerio del Interior, «Consulta de Resultados Electorales parlamento europeo Mayo 2014», διαθέσιμο στο: <http://www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/busquedaAvanzadaAction.html>, επίσκεψη 3 Δεκεμβρίου 2017

προς τους Podemos, αλλά και προς το UPyD. Όπως ήταν αναμενόμενο τα μικρότερα κόμματα, συνεχίζοντας το μοτίβο που εμφανίστηκε το 2011 ενισχύθηκαν από τα χαμένα ποσοστά των δύο κυρίαρχων. Στον χώρο του κέντρου το UPyD έλαβε σημαντική στήριξη, όπως επίσης και το κεντροδεξιό Ciudadanos, το οποίο κατάφερε με 500.000 ψήφους να εισέλθει στο ευρωκοινοβούλιο. Αναμφισβήτητα οι δύο μεγάλοι κερδισμένοι των εκλογών ήταν η IU και οι Podemos, οι οποίοι αν και είχαν δημιουργηθεί μόλις λίγους μήνες πριν τις ευρωεκλογές κατάφεραν να κερδίσουν περίπου 1.000.000 ψήφους και να εκλέξουν 5 βουλευτές. Τα κόμματα που ανήκαν στον χώρο της αριστεράς και κυρίως οι Podemos και η IU κατάφεραν με την αντιμνημονιακή τους ρητορική να συγκεντρώσουν αρκετούς ψηφοφόρους από το PSOE αλλά και νέους σε ηλικία ψηφοφόρους οι οποίοι μέχρι τότε απείχαν από τις εκλογές. Οι Podemos κέρδισαν περίπου το 1/3 από τους ψηφοφόρους τους από το PSOE και ένα 16% από την IU. Εκτός όμως από τους αριστερούς ψηφοφόρους, οι Podemos κατάφεραν να κερδίσουν, εξαιτίας της επιτυχημένης τους εκστρατείας, ένα 16% των ψήφων τους από το PP και το UPyD και ένα 17% από όσους παραδοσιακά απέχουν. Κερδισμένοι ήταν και ο συνασπισμός Primavera Europea, που εκλέχθηκε το 2011 και κατάφερε να αποκτήσει έδρα και στο ευρωκοινοβούλιο. Τα μικρά περιφερειακά κόμματα της Καταλονίας και της Χώρας των Βάσκων, τα οποία σε τοπικό επίπεδο είχαν κάποια δυναμική, σχημάτισαν μεγαλύτερους συνασπισμούς προκειμένου να αποκτήσουν δυναμική και σε εκλογές εθνικού επιπέδου.¹³²

Λίγο μετά από τις ευρωεκλογές του 2014 ο Alfredo Perez Rubalcaba, παραιτήθηκε από την ηγεσία του κόμματος¹³³, ενώ λίγο αργότερα, τον Ιούλιο την θέση του ανέλαβε ο Pedro Sánchez, ο οποίος κέρδισε τις προκριματικές εκλογές του κόμματος με 48,7% των ψήφων έναντι των δύο συνυποψηφίων Eduardo Madina και Antonio Perez Tapias Hose¹³⁴.

Μετά τις περιφερειακές εκλογές στην Ισπανία το 2015, οι Ciudadanos κατάφεραν να λάβουν ένα εξαιρετικό ποσοστό της τάξης του 17,9% και να έρθουν στην δεύτερη θέση στο Κοινοβούλιο της Καταλονίας, ενώ οι Podemos που

¹³²Cordero and Montero, «Against Bipartyism, Towards Dealignment...», ό.π., σ. 364-368

¹³³Juanma Romero, Rubalcaba deja su escaño en septiembre y abandona la política, *Info Libre*, 26 Ιουνίου 2016, διαθέσιμο στο:

https://www.infolibre.es/noticias/politica/2014/06/26/rubalcaba_deja_escano_septiembre_abandona_politica_18821_1012.html, επίσκεψη 3 Δεκεμβρίου 2017

¹³⁴Europa Press, «Pedro Sánchez, elegido por aclamación secretario general del PSOE», διαθέσιμο στο: <http://www.europapress.es/nacional/noticia-pedro-sanchez-elegido-aclamacion-secretario-general-psoe-20140726182937.html>, επίσκεψη 4 Δεκεμβρίου 2017

συμμετείχαν στον συνασπισμό CSQEP (Catalunya Sí Que Es Pot) δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα και κατάφεραν να βρουν στην τέταρτη θέση με ποσοστό 8,9%. Οι Ciudadanos ξεπερνώντας την απογοητευτική εικόνα που είχαν δείξει στις εκλογές, άρχισαν μετά τις περιφερειακές εκλογές της Καταλονίας να κερδίζουν έδαφος και να απειλούν ακόμα και το PSOE το οποίο βρισκόταν στην δεύτερη θέση. Ενώ τα σημάδια πως κάτι αλλάζει στο κομματικό σύστημα άρχισαν να γίνονται παραπάνω από εμφανή, λίγες μόλις μέρες μετά τις εκλογές της Καταλονίας ο Rajoy προκήρυξε εθνικές εκλογές για τις 20 Δεκεμβρίου 2015.¹³⁵

3.4. Οι εθνικές εκλογές του 2015: Ο δρόμος προς την ακυβερνησία

Το Λαϊκό Κόμμα κράτησε χαμηλό προφίλ, περιστρέφοντας τον προεκλογικό λόγο στο γεγονός ότι το PP κατόρθωσε να επαναφέρει την οικονομία σε τροχιά ανάπτυξης και να ξεπεράσει την οικονομική κρίση.¹³⁶ Παράλληλα έστρεψε τα βέλη του εναντίον των Ciudadanos καθώς ένα σημαντικό κομμάτι των κεντροδεξιών ψηφοφόρων κατευθύνθηκαν προς το νέο αυτό κόμμα. Αντίστοιχα και οι Ciudadanos στράφηκαν προς τους απογοητευμένους ψηφοφόρους των δύο μεγάλων κομμάτων, τονίζοντας την ανεπάρκεια του Rajoy ως Πρωθυπουργού, αλλά και τις ευθύνες του PSOE για τον εκτροχιασμό της οικονομίας. Επιπλέον ως προς το ζήτημα της Καταλονίας, καθώς κατείχαν την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, για να διαχωρίσουν την θέση τους από τους Podemos στράφηκαν εναντίον της διεξαγωγής δημοψηφίσματος. Το PSOE ένωσε την απειλή των Podemos στον ιδεολογικό χώρο που ανήκε, γι' αυτό το λόγο και επικέντρωσε την προεκλογική του εκστρατεία στην κριτική τους, κυρίως στο γεγονός πως δεν έχουν εμπειρία διακυβέρνησης. Οι σοσιαλιστές τόνιζαν επίσης την ιδεολογική συγγένεια των Ciudadanos με το PP. Οι Podemos από την άλλη πλευρά απαντούσαν στην κριτική για την έλλειψη εμπειρίας, με σκληρή επίθεση στα δύο κόμματα (PSOE και PP) πως είναι υπεύθυνα για την δεινή οικονομική κατάσταση που είχε περιέλθει η χώρα. Η στάση αυτή των Podemos επισκίασε την προεκλογική εκστρατεία της IU με αποτέλεσμα να καταλάβει τον ιδεολογικό τους χώρο. Η στρατηγική της IU παρέμεινε σε ιδεολογικό επίπεδο επικεντρώνοντας την προσοχή στην ανάγκη εφαρμογής πολιτικής για την κοινωνική πρόνοια, προσδιορίζοντας το PP ως τον κύριο πολιτικό της αντίπαλο. Τα περιφερειακά

¹³⁵ Orriols and Cordero, «The Breakdown of the Spanish Two-Party System...», ό.π., σ. 477

¹³⁶ Αυτ., 478

κόμματα της Καταλονίας Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) και το Convergència Democràtica de Catalunya (CDC) το οποίο τώρα ονομαζόταν Democràcia i Llibertat (DiL) και το βασκικό EH Bildu ανέπτυξαν ρητορική υπέρ της ανεξαρτητοποίησης των περιφερειών τους, εκτός από το Partido Nacionalista Vasco.¹³⁷

Πίνακας 3.3 Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Δεκεμβρίου 2015 Ισπανία ¹³⁸		
Partido Popular	28,71%	123
PSOE	22,00%	90
Podemos - Compromís - En Comú - Anova–EU	20,68%	69
Ciudadanos	13,94%	40
Unidad Popular: Izquierda Unida - Unidad Popular en Común (IU)	3,68%	2
Esquerra Republicana de Catalunya - Catalunya Sí (ERC)	2,40%	9
Democràcia i Llibertat- Convergència Demòcrates - Reagrupament (DIL)	2,25%	8
P. Nacionalista Vasco (PNV)	1,20%	6
Euskal Herria Bildu	0,87%	2
Coalición Canaria (PNC)	0,32%	1

Το ισπανικό κομματικό σύστημα μετά τις εκλογές του 2015 εμφανίστηκε πιο κατακερματισμένο από ποτέ. Το PP έχασε το 15,9% των ψηφοφόρων του από τις εκλογές του 2011 και το PSOE το 6,8%. Οι ψηφοφόροι των δύο κομμάτων στράφηκαν προς τα μικρότερα κόμματα. Οι δύο μεγάλες εκπλήξεις των εκλογών ήταν οι Podemos και οι Ciudadanos που κατέκτησαν την τρίτη και την τέταρτη θέση αντίστοιχα. Η δυναμική των δύο νέων αυτών κομμάτων στέρησαν ποσοστά από άλλα μικρότερα κόμματα όπως η IU, η οποία συρρικνώθηκε, αλλά και το UPyD το οποίο παρουσίασε απογοητευτική εικόνα και έμεινε εκτός Κοινοβουλίου.¹³⁹

Από τα αποτελέσματα είναι σαφές πως οι πρώτες ενδείξεις για το τέλος της πρωτοκαθεδρίας των δύο μεγάλων κομμάτων στην Ισπανία, όπως φάνηκε και στις ευρωεκλογές, για τις εθνικές εκλογές του 2015 είναι πλέον γεγονός. Τα δύο μεγάλα

¹³⁷ Medina and Correa, «The 2015 Spanish election...», ό.π., σ. 409- 413

¹³⁸ Ministerio del Interior, «Consulta de Resultados Electorales Diciembre 2015», διαθέσιμο στο: <http://www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/busquedaAvanzadaAction.html>, επίσκεψη 4 Δεκεμβρίου 2017

¹³⁹ Lucía Medina, «Crisis, changes and uncertainty: Spanish party system after the Great Recession», *Portuguese Journal of Social Science*, τόμ. 15, τχ. 2, Ιούνιος 2016, σ. 247

κόμματα αν και διατήρησαν την πρώτη (PP) και δεύτερη θέση αντίστοιχα (PSOE), κατάφεραν να συγκεντρώσουν μόνο το 50,7% του εκλογικού σώματος, με το κομματικό σύστημα να εμφανίζεται πλήρως κατακερματισμένο. Πολύ σημαντικές ήταν και οι απώλειες για το Λαϊκό κόμμα καθώς έχασε έναν στους τρεις ψηφοφόρους του από τις προηγούμενες εθνικές εκλογές, με ένα ποσοστό 13,9% των πρώην ψηφοφόρων του να κατευθύνεται στους Ciudadanos. Το μεγαλύτερο μέρος των ψηφοφόρων του 2011 που έχασε το PSOE πήγαν προς τους Podemos, ποσοστό που έφτασε το 18,5%, ενώ ένα 6,5% στράφηκε προς τους Ciudadanos. Οι Podemos ήταν αδιαμφισβήτητα ο μεγάλος κερδισμένος των εκλογών, καθώς άντλησαν ψήφους και από την IU. Συγκεκριμένα το 44% της Ενωμένης Αριστεράς στήριξαν του Podemos και το 11,2% το PSOE. Ενδιαφέρον στοιχείο για τους Podemos αποτελεί το γεγονός πως κινητοποίησε το 16,6% των ψηφοφόρων που απείχαν το 2011, αποδεικνύοντας το γεγονός ότι για μεγάλο τμήμα του ευρύτερου φάσματος της αριστεράς αποτελούσε μια ελκυστική λύση. Τα μικρότερα επίσης περιφερειακά κόμματα σημείωσαν μεγάλες απώλειες, όπως το DiL, το οποίο έχασε σχεδόν τους μισούς ψηφοφόρους του. Το μόνο που κατάφερε να διπλασιάσει σχεδόν τις ψήφους του ήταν το ErC.¹⁴⁰

Όπως ήταν φυσικό, με βάση τα αποτελέσματα των εκλογών το Λαϊκό Κόμμα δεν ήταν σε θέση να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Αρχικά στράφηκε προς το πιο συγγενές του ιδεολογικά κόμμα, τους Ciudadanos, οι οποίοι ήταν μεν υπέρ της συνεργασίας, έστω και στο επίπεδο ψήφου ανοχής της κυβέρνησης, μόνο με την προϋπόθεση ότι το PP θα έφτανε σε κυβερνητική συμφωνία και με τους σοσιαλιστές, οι οποίοι ωστόσο είχαν διακόψει κάθε γέφυρα επικοινωνίας με τους συντηρητικούς. Σε αντίστοιχη κατάσταση βρισκόταν και οι Podemos, οι οποίοι απέκλειαν κάθε περίπτωση συνεργασίας ακόμα και με τους σοσιαλιστές όταν τους πρότειναν τον συνασπισμό μιας κυβέρνησης αριστερών δυνάμεων. Ωστόσο μια κυβέρνηση της αριστεράς δεν θα αποτελούσε ένα εφικτό σενάριο καθώς θα απαιτούνταν και η συμμετοχή μικρότερων περιφερειακών δυνάμεων της Καταλονίας, των οποίων πάγιο αίτημα ήταν η ανεξαρτησία της. Για το λόγο αυτό και οι Podemos αρνήθηκαν, αν και ένας ακόμα σημαντικός λόγος ήταν η προσπάθειά τους να καθιερωθούν ως η κύρια δύναμη της αριστεράς.¹⁴¹ Ωστόσο ο αρχηγός των Podemos ύστερα από την συνάντησή του με τον

¹⁴⁰Orriols and Cordero, «The Breakdown of the Spanish Two-Party System...», ό.π., σ.479-481

¹⁴¹Thomas Lancaster, «The Spanish general elections of 2015 and 2016: a new stage in democratic politics?», *West European Politics*, τόμ. 40, τχ. 4, Μάρτιος 2017, σ. 929-931, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2017.1293340>

Βασιλιά Felipe VI πρότεινε την δημιουργία ενός συνασπισμού με τους σοσιαλιστές και την IU, με τον όρο ότι θα αναλάμβαναν την αντιπροεδρία της κυβέρνησης και τα κυριότερα υπουργεία, μη καταφέροντας ωστόσο να έρθουν σε συμφωνία. Ακολούθησε ένας δεύτερος γύρος διερευνητικών εντολών με τον Sánchez να είναι υποψήφιος Πρωθυπουργός. Το PSOE απορρίπτοντας εκ νέου την πρόταση των Podemos και της IU για κυβέρνηση της αριστεράς, κατάφερε να έρθει σε συμφωνία με τους Ciudadanos για να λάβει την ψήφο εμπιστοσύνης στο Κοινοβούλιο. Ωστόσο δεν κατάφερε να εκλεγεί καθώς έλαβε μόνο την στήριξη των Ciudadanos και του Συνασπισμού των Κανάριων Νήσων (Coalición Canaria).¹⁴²

Από την άλλη πλευρά στο εσωτερικό των Podemos ξέσπασε ένα είδος εμφυλίου, που οδήγησε και σε πολλές παραιτήσεις στελεχών. Υπήρχε ένα μεγάλο τμήμα του κόμματος που επιθυμούσε να αποκοπεί από τον ριζοσπαστικό του χαρακτήρα και να αποκτήσει μια πιο ρεαλιστική μορφή, ενώ το άλλο μισό τμήμα επιθυμούσε να διατηρήσει το υπάρχον προφίλ του. Οι Podemos πρότειναν να υποστηρίξουν μια κυβέρνηση μειοψηφίας των σοσιαλιστών και να έρθουν σε συνεννόηση με τους Ciudadanos για να προχωρήσουν σε μια νέα συμφωνία. Ούτε η νέα συμφωνία όμως προχώρησε, καθώς οι δύο άλλες πλευρές πλην των σοσιαλιστών κατέληξαν στο συμπέρασμα πως δεν υπάρχει κοινό έδαφος για συνεργασία. Η τελευταία προσπάθεια για σχηματισμό κυβέρνησης έγινε όταν το Compromis πρότεινε μια συνεργασία στο PSOE, χωρίς την συμμετοχή των Ciudadanos, χωρίς να κατάφερε όμως να κερδίσει την σύμφωνη γνώμη των σοσιαλιστών, οι οποίοι αντιπρότειναν την στήριξη των περισσότερων προτάσεων που είχαν θέσει οι Compromis, με την συμμετοχή και ανεξάρτητων σχηματισμών, πρόταση που απορρίφθηκε από το Compromis.¹⁴³

3.5. Οι εθνικές εκλογές του 2016

Η αποτυχία όλων των προσπαθειών για σχηματισμό κυβέρνησης, οδήγησαν στην διεξαγωγή νέων εκλογών στις 26 Ιουνίου 2016. Το πρώτο στοιχείο που χαρακτήρισε την προεκλογική εκστρατεία ήταν η συνεργασία μεταξύ των Podemos και της IU, με την ονομασία Unidos Podemos, που επισφραγίστηκε μια συμφωνία που

¹⁴²¹⁴² Pablo Simón, «The Challenges of the New Spanish Multipartism: Government Formation Failure and the 2016 General Election», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιανουάριος 2017, σ. 502-504, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1268292>

¹⁴³ Αυτ., σ. 504-505

αφορούσε ζητήματα της οικονομίας, κοινωνικά, θεσμικά, εξωτερικής πολιτικής και περιβάλλοντος. Στόχος του συνασπισμού ήταν να κερδίσουν την πρωτοκαθεδρία στον χώρο της αριστεράς και να εκτοπίσουν το PSOE από την θέση της μείζονος αντιπολίτευσης. Το στοιχείο όμως εκείνο που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο ήταν πως η χώρα μετά από έξι μήνες πολιτικού αδιεξόδου έπρεπε να αποκτήσει κυβέρνηση. Αυτός ο παράγοντας ήταν σημαντικός καθώς μετρίασε την αντίληψη που είχαν οι ψηφοφόροι για τα κόμματα στην προηγούμενη εκλογική διαδικασία και πρόβαλλε ως πιο άμεση ανάγκη την στήριξη κομμάτων που θα είχαν την δυνατότητα να σχηματίσουν κυβέρνηση. Στον κεντρικό άξονα της προεκλογικής περιόδου βρέθηκε επιπλέον και η οικονομία που παρουσίαζε δημοσιονομικό έλλειμμα το 2015 της τάξης του 5,1% από 4,2% που είχε συμφωνηθεί με τους εταίρους. Σε αυτό το κομμάτι εστίασε την προεκλογική του εκστρατεία το PP και ο Rajoy, προσπαθώντας να εμφανιστούν ως η μοναδική εγγυητική δύναμη για την χώρα. Ο Rajoy διαβεβαίωσε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή πως αν χρειαστεί θα λάβει και νέα μέτρα για τον περιορισμό του ελλείματος.¹⁴⁴ Το PSOE επικεντρώθηκε προεκλογικά στην ανάδειξή του ως της μόνης δύναμης που μπορεί να εγγυηθεί ότι η Ισπανία την επομένη των εκλογών θα έχει κυβέρνηση, στα πλαίσια ενός πολυκομματικού συστήματος στο οποίο η ανάγκη για συνεργασία κομμάτων θα είναι κάτι παραπάνω από επιτακτική. Παράλληλα ασκούσε κριτική στους Podemos και το PP για τον αποτυχημένο τρόπο με τον οποίο χειρίστηκαν τις προσπάθειες για τον σχηματισμό κυβέρνησης.¹⁴⁵ Οι Ciudadanos επιχείρησαν να δείξουν πως αποτελούν τον πολιτικό παράγοντα της χώρας που θα εγγυηθεί τον σχηματισμό μιας κυβέρνησης, αναδεικνύοντας την αδυναμία των δύο πρώτων κομμάτων να έρθουν σε συμφωνία, τονίζοντας παράλληλα πως εκείνοι αποτελούν το κόμμα το οποίο προχώρησε σε συμφωνίες για να μην μείνει η χώρα ακυβέρνητη.¹⁴⁶

Ένα σημαντικό γεγονός το οποίο επηρέασε σημαντικά την προεκλογική εκστρατεία μόλις δύο μέρες πριν τις εκλογές ήταν τα αποτελέσματα του Βρετανικού δημοψηφίσματος που αποφασίστηκε η έξοδος της χώρας από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η σημασία του δημοψηφίσματος ήταν υψίστη σχεδόν σε όλες τις χώρες της Ευρώπης που παρακολουθούσαν με ανησυχία. Στην Ισπανία όμως είχε μεγαλύτερο αντίκτυπο

¹⁴⁴ Pablo Simón, «The Challenges of the New Spanish Multipartism...», ό.π., 505-508

¹⁴⁵ Ruben Amon, «It's useless to vote for Rajoy and it's useless to vote for Iglesias», *El Pais*, 22 Ιουνίου 2016, διαθέσιμο στο: https://elpais.com/elpais/2016/06/22/inenglish/1466581498_031145.html, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

¹⁴⁶ *El Pais*, «Second election campaign kicks off in Spain, but no party is yielding», 10 Ιουνίου 2016, διαθέσιμο στο: https://elpais.com/elpais/2016/06/10/inenglish/1465546454_358586.html, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

λόγω της επιθυμίας που επικρατούσε στην Καταλονία για διεξαγωγή δημοψηφίσματος αυτονομίας από την υπόλοιπη Ισπανία. Ο Rajoy προσπάθησε να καθησυχάσει τους ευρωπαίους εταίρους τονίζοντας πως η θέση της Ισπανίας είναι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, δεσμευόμενος πως θα συμβάλει με όλες του τις δυνάμεις προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Επιπλέον προσπαθώντας να μετριάσει τις αντιδράσεις των Καταλανών, ισχυρίστηκε πως πρέπει τα δημοψηφίσματα να εφαρμόζονται με προσοχή. Το PSOE βρήκε την ευκαιρία να ασκήσει κριτική στους Podemos, τονίζοντας πως ο λαϊκισμός και οι εύκολες λύσεις που προτείνουν κάποια κόμματα, οδηγούν σε τέτοιες σοβαρές απώλειες για την ευρωπαϊκή οικογένεια. Οι Podemos από την μεριά τους, διατήρησαν ένα φιλοευρωπαϊκό προφίλ, υπογραμμίζοντας ωστόσο την ανάγκη αλλαγής του προσώπου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για να μην συμβούν ποτέ ξανά στο μέλλον τέτοια περιστατικά, ενώ οι Ciudadanos αντιμετώπισαν το Brexit ως μια ευκαιρία για να επιτευχθούν πλέον οι μεταρρυθμίσεις για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.¹⁴⁷

Πίνακας 3.4 Αποτελέσματα εκλογών Ιουνίου 2016 Ισπανία¹⁴⁸

Partido Popular	33,01%	137
PSOE	22,63%	85
Unidos Podemos (Podemos-IU)	21,15%	71
Ciudadanos	13,06%	32
Esquerra Republicana de Catalunya–Catalunya Sí (ERC–CatSí)	2,66%	9
Convergència Democràtica de Catalunya (CDC)	2,01%	8
Partido Nacionalista Vasco (PNV)	1,19%	5
Euskal Herria Bildu (EH Bildu)	0,77%	2
Coalición Canaria- Nationalist Canary Party (CC- PNC)	0,33%	1

Τα αποτελέσματα των εκλογών του Ιουνίου δεν επέφεραν κάποια σημαντική αλλαγή από τις εκλογές του Δεκεμβρίου. Το ποσοστό του PP αυξήθηκε κατά 4,3% , φέρνοντάς το και πάλι στην πρώτη θέση, ενώ και το PSOE κατάφερε να παραμείνει στην δεύτερη θέση, διαψεύδοντας τις δημοσκοπήσεις που ήθελαν αν προηγείται το

¹⁴⁷Natalia Junquera, «Spain's parties use Brexit to advance their own agenda ahead of Sunday's elections», *El Pais*, 24 Ιουνίου 2016, διαθέσιμο στο: https://elpais.com/elpais/2016/06/24/inenglish/1466762780_229519.html, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

¹⁴⁸ Ministerio del Interior, «Consulta de Resultados Electorales Junio 2016», διαθέσιμο στο: <http://www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/busquedaAvanzadaAction.html>, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

Unidos Podemos. Το Ciudadanos κατάφερε να διατηρήσει την τέταρτη θέση σημειώνοντας ωστόσο απώλειες εδρών, παραμένοντας έτσι κατά τι αδύναμο. Οι Podemos είχαν και εκείνοι μια αύξηση των ποσοστών τους, η οποία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην συνεργασία τους με την IU.¹⁴⁹ Παρόμοια με τις εκλογές του Δεκεμβρίου ήταν και η εικόνα των μικρότερων κομμάτων καθώς το ERC κέρδισε περίπου 20.000 ψήφους και διατήρησε τις κοινοβουλευτικές του θέσεις, το DiL κέρδισε επίσης σχεδόν 80.000 ψήφους και διατήρησε τις έδρες του, ενώ το PNV έχασε 20.000 ψήφους και μία έδρα. Η συμμετοχή των ψηφοφόρων μειώθηκε περίπου κατά 3,2%, που αφορούσε κυρίως νέους, με ένα μεγάλο μέρος των απεχόντων να ανήκουν σε πρώην ψηφοφόρους των Ciudadanos, καθώς το 65% των ψηφοφόρων τους παρέμεινε πιστό, το 15% μετακόμισε προς το PP, το οποίο διατήρησε το σύνολο των εκλογέων του, ενώ το 11% προτίμησε να απέχει. Το PSOE διατήρησε το 76% των εκλογέων του και οι Podemos το 73%. Το ποσοστό της IU που παρέμεινε πιστό και στήριξε τον συνασπισμό Unidos Podemos ήταν 62%, ενώ ένα 17% μεταφέρθηκε προς το PSOE και ένα 8,7% προς άλλα κόμματα.¹⁵⁰

Τα αποτελέσματα των εκλογών δεν διέφεραν και ιδιαίτερα από εκείνα των εκλογών του Δεκεμβρίου και ξαναέφεραν πάλι στο προσκήνιο την αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης. Το PP και το PSOE για ακόμα μία φορά δεν έδειχναν την προθυμία να συνεργαστούν, ενώ οι Podemos συνέχισαν να επιθυμούν μια κυβέρνηση της αριστεράς. Οι Ciudadanos από την άλλη πλευρά στράφηκαν προς το PP και ήταν θετικοί προς μια συνεργασία με κορμό το συντηρητικό κόμμα. Η αδιαλλαξία του Sánchez που αρνούνταν οποιαδήποτε συνεργασία με το τον Rajoy, τον οποίο καλούσε ακόμα και να παραιτηθεί, η πτώση του PSOE στα χαμηλότερα ποσοστά που είχε ποτέ, καθώς και η αποτυχία του από τις προηγούμενες προσπάθειες να σχηματίσει κυβέρνηση της αριστεράς, οδήγησαν τον ίδιο στο να παραιτηθεί από τη ηγεσία των σοσιαλιστών, τον Οκτώβριο του 2016. Καθότι ένα μεγάλο ποσοστό μέσα στο PSOE επιθυμούσε την συνεργασία με το PP ή έστω την αποχή του κόμματος από την ψηφοφορία ώστε να σχηματιστεί κυβέρνηση μειοψηφίας. Στην πρώτη ψηφοφορία που διεξήχθη ο Rajoy δεν κατάφερε να εκλεγεί καθώς μόνο με την στήριξη των Ciudadanos και του Canarian Coalition δεν απέκτησε πλειοψηφία. Κατάφερε όμως να σχηματίσει κυβέρνηση μειοψηφίας μετά από την δεύτερη ψηφοφορία, λόγω της αποχής αρκετών

¹⁴⁹ Lancaster, «The Spanish general elections of 2015 and 2016...», ό.π., σ. 932

¹⁵⁰ Pablo Simón, «The Challenges of the New Spanish Multipartism...», ό.π., σ. 508-510

βουλευτών του PSOE, ενώ κάποιοι παρέμειναν και ψήφισαν αρνητικά την κυβέρνηση, καταδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο την μεγάλη εσωτερική διαμάχη που συνέβαινε στο εσωτερικό του PSOE.¹⁵¹

Παρόλο που η αποχώρηση του Sánchez από τη ηγεσία του κόμματος πρόσφερε έστω και την ύστατη στιγμή μια λύση στο κυβερνητικό αδιέξοδο, το σοσιαλιστικό κόμμα ύστερα από τις δύο εκλογικές αναμετρήσεις, λόγω του τρόπου που χειρίστηκε τις προσπάθειες σχηματισμού κυβέρνησης, βρέθηκε πιο διχασμένο από ποτέ. Ενώ εκλογικά κατάφερε να επιβιώσει ως δεύτερο κόμμα, αποφεύγοντας την μοίρα του ΠΑΣΟΚ στην Ελλάδα, επικρατούσε η αίσθηση ότι το κόμμα θα περάσει σε μια περίοδο αναστοχασμού και εσωστρέφειας.¹⁵² Μετά από την παραίτηση του από την αρχηγία του κόμματος, ο Sánchez παραιτήθηκε και από την βουλευτική του έδρα και ξεκίνησε μια εκστρατεία σε όλη την Ισπανία προκειμένου να πείσει τους ψηφοφόρους να στρατευτούν με το μέρος του εναντίον εκείνων που επιθυμούσαν την αποπομπή του. Η εκστρατεία του αυτή θεωρήθηκε επιτυχημένη με αποτέλεσμα, λίγους μετά, τον Ιούνιο του 2017 ο ίδιος να επανεκλεγεί στην ηγεσία του κόμματος, με ποσοστό 50,2% έναντι της Susana Díaz που κέρδισε το 39,9% και του Patxi López με 9,9%.¹⁵³

3.6. Η κρίση στην Καταλονία και το Δημοψήφισμα

Ενώ τα δεδομένα στην Ισπανία έδειχναν πως η χώρα διένυε μια περίοδο σταθερότητας, η κρίση στην Καταλονία ήρθε να ανατρέψει τα δεδομένα. Ο Carles Puigdemont, Πρόεδρος της κυβέρνησης της Καταλονίας προκήρυξε δημοψήφισμα για την ανεξαρτησία της Καταλονίας, που θα λάμβανε χώρα 1 Οκτωβρίου 2017. Η κεντρική κυβέρνηση απέρριψε το αίτημα του δημοψηφίσματος, όμως ο Puigdemont προχώρησε μόνος του¹⁵⁴. Παρόλο που το δημοψήφισμα απορρίφθηκε από την κυβέρνηση και από το Συνταγματικό Δικαστήριο, έλαβε χώρα, με το ποσοστό υπέρ της ανεξαρτησίας να αγγίζει το 90%, με 7,8% να είναι κατά. Η κυβέρνηση δεν υποστήριξε

¹⁵¹ Lancaster, «The Spanish general elections of 2015 and 2016...», ό.π., σ. 933-934

¹⁵² Paul Kennedy, «The resignation of Pedro Sánchez has left Spain's PSOE in crisis», *European Politics and Policy*, διαθέσιμο στο: <http://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2016/10/05/resignation-pedro-sanchez-psoe/>, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

¹⁵³ Raphael Minder, «In Comeback, Pedro Sánchez Is Re-elected Leader of Spanish Socialists», *New York Times*, 21 Μαΐου 2017, διαθέσιμο στο: <https://www.nytimes.com/2017/05/21/world/europe/pedro-sanchez-socialist-party-spain-re-elected.html>, επίσκεψη 8 Δεκεμβρίου 2017

¹⁵⁴ Voa, «Catalan Referendum on Independence 'Not Possible' Says Spain PM», 30 Δεκεμβρίου 2016, διαθέσιμο στο: <https://www.voanews.com/a/catalan-referendum-on-independence-not-possible-says-prime-minister/3657057.html>, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2018

την εκλογική διαδικασία, η οποία δεν επιτηρήθηκε από ανεξάρτητη επιτροπή, οι εκλογικοί κατάλογοι δεν ήταν έγκυροι και η ψηφοφορία δεν ήταν μυστική. Ούτε τα κόμματα της αντιπολίτευσης απείχαν από την διαδικασία, η συμμετοχή όμως έφτασε το 42,3%.¹⁵⁵ Η εκλογική διαδικασία στιγματίστηκε από τα ισχυρά επεισόδια βίας, που χρησιμοποίησε η κυβέρνηση προκειμένου να αποτρέψει της διαδηλώσεις υπέρ της ανεξαρτησίας και να αποτρέψει τους εκλογείς από το να συμμετάσχουν στην ψηφοφορία.¹⁵⁶

Είναι γεγονός πως η Ισπανία πέρασε την μεγαλύτερη κρίση της τα τελευταία 40 χρόνια. Λίγες μέρες μετά το δημοψήφισμα η Καταλονική κυβέρνηση κήρυξε ανεξαρτησία, γεγονός που δεν έγινε δεκτό από τον Πρωθυπουργό της χώρας, Rajoy, ο οποίος στις 21 Οκτωβρίου επικαλέστηκε το άρθρο 155 του Συντάγματος, με αποτέλεσμα το Κοινοβούλιο να ψηφίσει υπέρ του μέτρου, όπου προσωρινά η διοίκηση της Καταλονίας θα περνούσε στα χέρια της κεντρικής κυβέρνησης μέχρι την διεξαγωγή νέων εκλογών στην περιφέρεια.¹⁵⁷

Η περίπτωση της κρίσης της Καταλονίας, είναι ένα φαινόμενο πολιτικού λαϊκισμού, ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτου, ειδικότερα σε μια χώρα που δεν έχει αναπτύξει δεξιά λαϊκίστικα κόμματα. Η Καταλονική κρίση, είναι το αποτέλεσμα βαθύτερων μετασχηματισμών και υποδηλώνει τις συγκρούσεις που συμβαίνουν σε πολλές χώρες όπου η αδυναμία αποδοχής του πλουραλισμού, σε συνδυασμό με τις οικονομικές ανισότητες, οδηγούν στην άνοδο του λαϊκισμού και των ακραίων πολιτικών διαδικασιών.¹⁵⁸ Επιπλέον το δημοψήφισμα μπορεί να θεωρηθεί ως μια συνέχεια του Brexit, μια αντίδραση ως προς τις ευρωπαϊκές ελίτ, που ξεπερνάει τα όρια του κράτους και υποδηλώνει την δυσανεμία προς τις πολιτικές που ασκούνται.¹⁵⁹

¹⁵⁵ CNN Greece, «Μεγάλη επικράτηση του «ναι» στο δημοψήφισμα. Οι Καταλανοί κηρύττουν την ανεξαρτησία», 2 Οκτωβρίου 2017, διαθέσιμο στο: <http://www.cnn.gr/news/kosmos/story/99844/megali-epikratisi-toy-nai-sto-dimopsifisma-oi-katalanoi-kiryttoyn-tin-anexartisia>, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2018

¹⁵⁶ CNN Greece, ««Ωμή βία»: Τα πρωτοσέλιδα του διεθνούς Τύπου για το δημοψήφισμα στην Καταλονία», 2 Οκτωβρίου 2018, διαθέσιμο στο: <http://www.cnn.gr/news/kosmos/story/99856/omi-via-ta-protoselida-toy-diethnoys-typon-gia-to-dimopsifisma-stin-katalonia>, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2018

¹⁵⁷ Spain's Catalan separatist crisis, *Strategic Comments*, τόμ. 23, τχ. 10, Δεκέμβριος 2014, σ. vi-viii, doi: <https://doi.org/10.1080/13567888.2017.1416785>

¹⁵⁸ Katy Colin, «Order from Chaos. The referendum in Catalonia, explained», *Brookings*, διαθέσιμο στο: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/09/29/the-referendum-in-catalonia-explained/>, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2017

¹⁵⁹ Francisco de Borja Lasheras, «Three myths about Catalonia's independence movement», *European Council of Foreign Affairs*, 22 Σεπτεμβρίου 2017, διαθέσιμο στο : http://www.ecfr.eu/article/commentary_three_myths_about_catalonias_independence_movement, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2017

3.7. Οι μεταβολές των διαιρετικών τομών

Η Ισπανία αποτελεί μια χώρα όπου παραδοσιακά, μετά από την μετάβαση στην δημοκρατία οι εκλογείς ψήφιζαν σύμφωνα με τους διαιρετικούς άξονες δεξιά-αριστερά και κέντρο-περιφέρεια.¹⁶⁰ Ωστόσο ύστερα από τις εκλογές του 2015 το κομματικό σύστημα για πρώτη φορά δέχτηκε ισχυρό κλονισμό. Μία από τις πιο σημαντικές εκλογικές αναμετρήσεις στην ιστορία της είχαν γίνει εν μέσω μιας δύσκολης δημοσιονομικής προσαρμογής και εν μέσω σκανδάλων που αφορούσαν τα δύο μεγάλα κόμματα και κυρίως το PP. Αν και η κρίση αποτέλεσε σίγουρα έναν σημαίνοντα παράγοντα για την επιλογή των ψηφοφόρων, αυτό είχε κυρίως να κάνει με όσους επέλεξαν να ψηφίσουν το PP και το PSOE. Όσοι θεώρησαν πετυχημένη την πολιτική της κυβέρνησης στράφηκαν προς το Λαϊκό Κόμμα, ενώ όσοι ήταν δυσαρεστημένοι στράφηκαν προς τους σοσιαλιστές. Ακόμα και οι υποαπασχολούμενοι και οι άνεργοι στράφηκαν προς τα καθιερωμένα κόμματα. Η αύξηση των ποσοστών των Podemos και Ciudadanos, ήταν μάλλον αποτέλεσμα της κρίσης που βίωνε το πολιτικό σύστημα, λόγω των σκανδάλων, και λιγότερο λόγω οικονομικών παραγόντων. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, ο κλασικός άξονας δεξιά-αριστερά παρέμεινε καθώς όσοι τοποθετούνταν ιδεολογικά στον χώρο της δεξιάς ψήφισαν το PP και τους Ciudadanos, ενώ οι αριστεροί ψηφοφόροι επέλεξαν το PSOE και τους Podemos.¹⁶¹ Ωστόσο σύμφωνα και με τα στοιχεία που προκύπτουν από την βιβλιογραφία σχετικά με τις εκλογές του 2015 και του 2016, ο διαιρετικός άξονας δεξιά-αριστερά ενώ παρέμεινε ως η κεντρική διαιρετική τομή, εμπλουτίστηκε και από τον μνημονιακό παράγοντα. Τα κόμματα που βρίσκονταν προς τον χώρο της δεξιάς είχαν ένα φιλοευρωπαϊκό προφίλ, ενώ τα κόμματα προς τα αριστερά όπως το Podemos και η IU είχαν αναπτύξει έναν πιο αντιμνημονιακό λόγο. Η περίπτωση της Ισπανίας δεν μπορεί να ταυτιστεί με τις μεταβολές που σημειώθηκαν στις διαιρετικές τομές στην Ελλάδα, όπου ο άξονας μνημόνιο-αντιμνημόνιο διαπέρασε καθέτως τον άξονα δεξιά-αριστερά. Ήταν όμως γεγονός πως η παραδοσιακή διαίρεση δεξιά-αριστερά, επηρεάστηκε σημαντικά από τον άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο με την δεξιά να ταυτίζεται με τον παράγοντα μνημόνιο και την αριστερά με τον παράγοντα αντιμνημόνιο.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο του 2009 οι Ισπανοί έδειχναν εμπιστοσύνη στους ευρωπαϊκούς θεσμούς καθώς το 66% ήταν

¹⁶⁰ Llaudes and Molina, «Spain: An inward-looking and dispirited...», ό.π., σ. 101

¹⁶¹ Orriols and Cordero, «The Breakdown of the Spanish Two-Party System...», ό.π., σ. 483-485

αισιόδοξοι για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το 64% πίστευε πως η Ισπανία έχει ωφεληθεί από την συμμετοχή της στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Αντίθετα οι Ισπανοί εμφανίζονταν να μην εμπιστεύονται στην εθνική κυβέρνηση καθώς μόνο το 29% δήλωνε πως βλέπει θετικά το έργο της κυβέρνησης.¹⁶² Παρόμοια εικόνα απεικονίζει και το ευρωβαρόμετρο του 2010, με τους πολίτες να τοποθετούν στην κορυφή της λίστας των ζητημάτων που απασχολούν την Ισπανία την ανεργία με ποσοστό 79% και την οικονομία με 60%, δηλώνοντας ταυτόχρονα πως το 43% δεν εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 69% το ελληνικό κοινοβούλιο και το 74% την κυβέρνηση.¹⁶³

Τα στοιχεία του 2011 παρουσιάζουν παρόμοια δεδομένα με το 2010, ενώ το 2012 η εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς θεσμούς επιδεινώνεται με το 72% των Ισπανών να μην εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 85% να μην εμπιστεύεται τα πολιτικά κόμματα στο εσωτερικό της χώρας και το 86% να μην εμπιστεύεται την κυβέρνηση.¹⁶⁴

Κατά τα έτη 2013 και 2014 τα στοιχεία που αφορούν την εμπιστοσύνη των πολιτών απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς παραμένουν σταθερά, ενώ η εικόνα παρουσιάζει μια μικρή βελτίωση με το 61% των πολιτών να δηλώνουν πως δεν εμπιστεύονται την Ευρωπαϊκή Ένωση¹⁶⁵, μια εικόνα που διατηρείται μέχρι και σήμερα.

Αναφορικά με τα ζητήματα που σχετίζονται με την μετανάστευση και ειδικότερα μετά το πρόβλημα που αντιμετώπισε η Ευρώπη με την μαζική εισροή μεταναστών από το 2015 και μετά, η κοινή γνώμη της Ισπανίας δεν επηρεάστηκε σε τόσο μεγάλο βαθμό όσο των Ελλήνων και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός πως οι Ισπανοί δεν το τοποθετούσαν σε υψηλή θέση το ζήτημα της μετανάστευσης. Συγκεκριμένα μόνο για το 26% των ερωτηθέντων οι μετανάστες αποτελούν ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα, για το 60% έχουν θετική επίδραση στην οικονομία της χώρας,

¹⁶² European Commission, « Standard Eurobarometer 72, National Report, Executive Summary, Spain», Φθινόπωρο 2009, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/831>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

¹⁶³ European Commission, « Standard Eurobarometer 78, Factsheets in English, Spain», Φθινόπωρο 2012, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/918>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

¹⁶⁴ European Commission, « Standard Eurobarometer 74, Factsheets in English, Spain», Φθινόπωρο 2010, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1069>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

¹⁶⁵ European Commission, « Standard Eurobarometer 84, Factsheets in English, Spain», Φθινόπωρο 2015, διαθέσιμο στο:

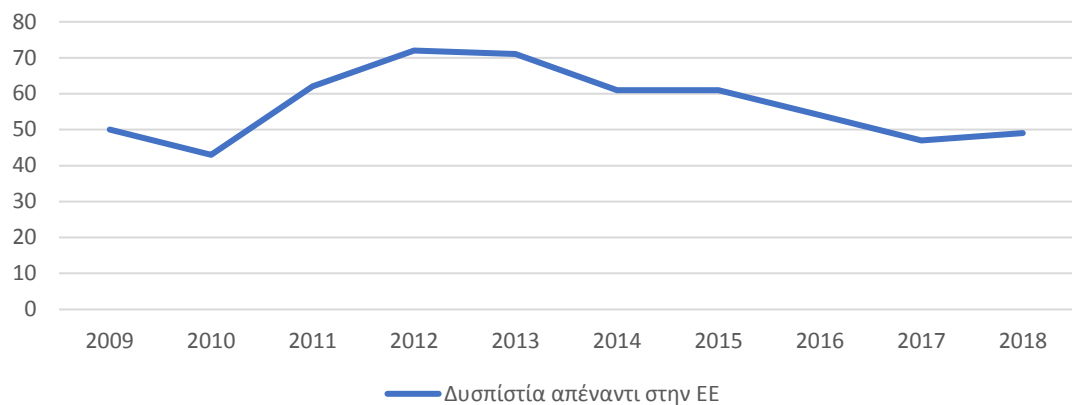
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2098>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

ωστόσο για το 47% οι μετανάστες στερούν τις θέσεις εργασίας των Ισπανών και για το 47% επιδεινώνουν την εγκληματικότητα.¹⁶⁶

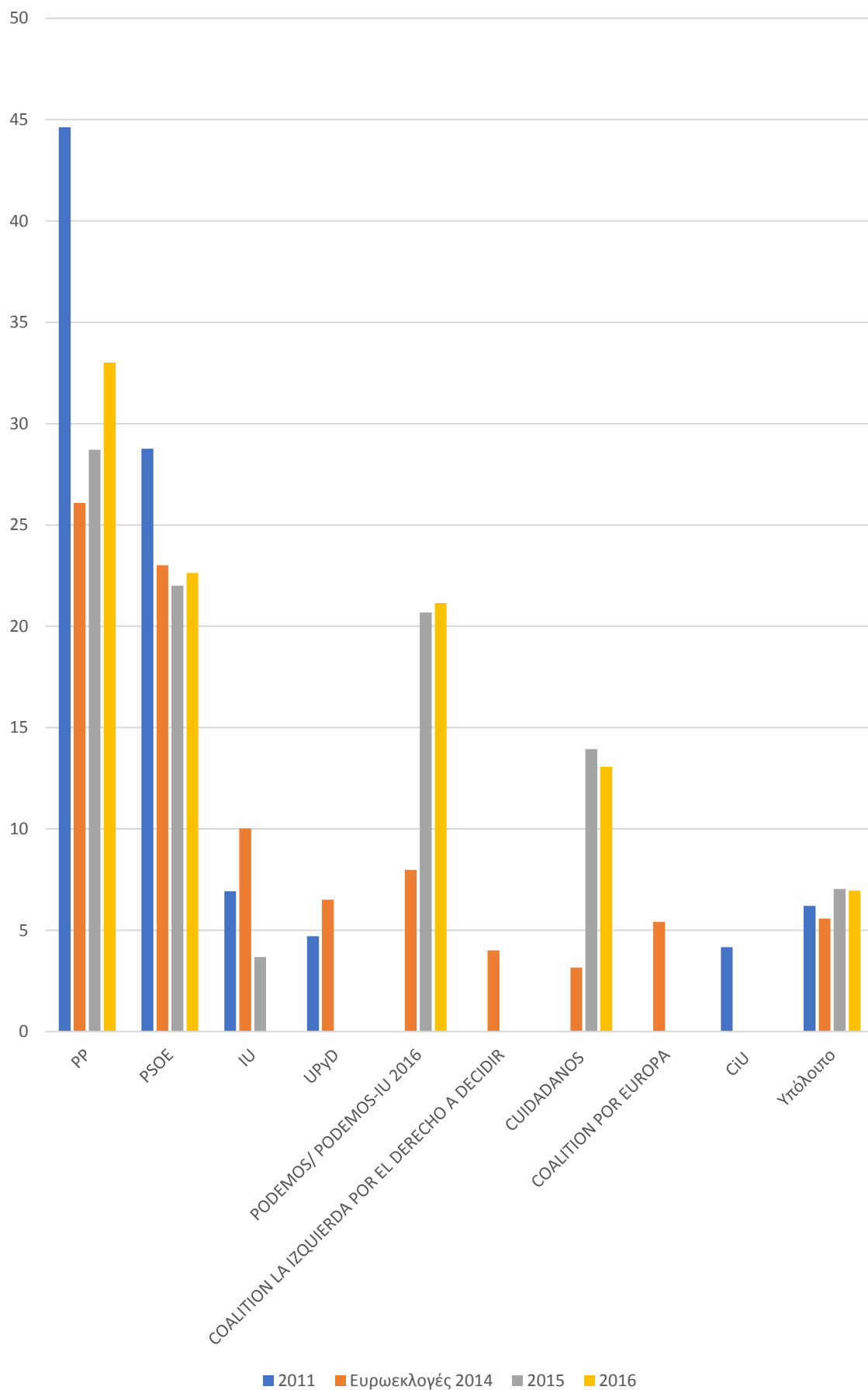
Από τα δεδομένα που μελετήθηκαν προκύπτει πως στην Ισπανία οι κλασσικές διαιρετικές τομές δεξιά-αριστερά και κέντρο-περιφέρεια δεν μεταβλήθηκαν κατά την διάρκεια των χρόνων της κρίσης, ενώ οι άξονες που σχετίζονται με τη ευρωφιλία-ευρωσκεπτικισμό και τον άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο ενσωματώθηκαν στον παραδοσιακή διαίρεση εμπλουτίζοντάς την και διευρύνοντάς την. Το εκλογικό σώμα όμως έμεινε πιστό στον άξονα δεξιά-αριστερά, και όπως προκύπτει και από τα δεδομένα από το ευρωβαρόμετρο τα υψηλά ποσοστά δυσπιστίας στα κόμματα και την κυβέρνηση, κυρίως λόγω λάθος χειρισμών της οικονομικής κρίσης αλλά και σκανδάλων, οδήγησαν τους ψηφοφόρους σε νέα κόμματα, παραμένοντας ωστόσο σε συγγενείς ιδεολογικούς χώρους. Ο δεύτερος κοινωνικός διαιρετικός άξονας που αφορά το κέντρο-περιφέρεια συνέχισε εξίσου να αποτελεί σταθερά στις κοινωνικές διαιρέσεις, όπως φάνηκε και από τις διαστάσεις που πήρε το δημοψήφισμα στην Καταλονία αναφορικά με την αυτονομία της συγκεκριμένης περιφέρειας αλλά και από τα προεκλογικά προγράμματα διάφορων τοπικών κομμάτων που επιθυμούν είτε την αποκέντρωση αρμοδιοτήτων από την κεντρική κυβέρνηση, είτε την ανεξαρτησία των περιφερειών από όπου προέρχονται.

¹⁶⁶ European Commission, «Special Eurobarometer 469, Integration of immigrants in the European Union, Factsheets in English, Spain», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/2001/yearTo/2018/surveyKy/2169>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

Γράφημα 3.1
Ποσοστά δυσπιστίας των Ισπανών απέναντι στην ΕΕ
σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το
ευρωβαρόμετρο

Γράφημα 3.2 Εκλογικές Αναμετρήσεις στην Ισπανία 2011-2016

4. Πορτογαλία

4.1. Το PS στην εξουσία

Η Πορτογαλία αποτελεί μια περίπτωση περιορισμένου πολυκομματικού συστήματος μετά από την μετάβαση στην Δημοκρατία. Από το 1976 τέσσερα κόμματα αποτελούσαν την πλειοψηφία του κοιμματικού συστήματος, το PS (Partido Socialista) και το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα PSD (Partido Social Democrata). Παρόλο που το όνομά του παραπέμπει σε κεντροαριστερό κόμμα, το PSD εκφράζει την κεντροδεξιά παράταξη της Πορτογαλίας, με φιλελεύθερες απόψεις στον τομέα των οικονομικών και συντηρητικές απόψεις πάνω σε κοινωνικά θέματα. Άλλα δύο κόμματα που απαρτίζουν το κοιμματικό σύστημα της Πορτογαλίας, είναι το κομμουνιστικό κόμμα PCP (Partido Comunista Portugues), που από το 1987 συμμετέχει στον συνασπισμό CDU – (Coligação Democrática Unitária – PCP/PEV) μαζί με το PEV (Partido Ecologista "Os Verdes") και το λαϊκό-χριστιανοδημοκρατικό κόμμα CDS-PP (Partido Popular). Από το 1999 ωστόσο κάποια μικρή παρουσία έχει στο Κοινοβούλιο και το κόμμα της αριστεράς, το BE (Bloco de Esquerda), το οποίο εκφράζει ιδεολογικά τον χώρο της ριζοσπαστικής αριστεράς.¹⁶⁷

Στην Πορτογαλία παραδοσιακά τα δύο μεγάλα κόμματα ήταν το PS και το PSD, μεταξύ των οποίων γινόταν η εναλλαγή κυβερνήσεων, ωστόσο από το 2002-2005 και μετά τα δύο αυτά κόμματα έχασαν ψηφοφόρους με αποτέλεσμα το PSD που βρισκόταν στην εξουσία να σχηματίζει κυβερνήσεις συνασπισμού με το CDS-PP.¹⁶⁸

Το σοσιαλιστικό κόμμα βρισκόταν στην κυβέρνηση από το 2005. Έχοντας αποκτήσει ένα πιο κεντρώο προφίλ, εφάρμοσε μεταρρυθμίσεις που μείωσαν τα δημοσιονομικά ελλείματα που είχαν αφήσει οι προηγούμενες κυβερνήσεις, σε τομείς όπως η υγεία, οι κοινωνικές ασφάλισεις και η χαλάρωση των εργασιακών σχέσεων. Ωστόσο η κυβέρνηση δεν βγήκε αλώβητη από αυτή την διαδικασία καθώς η πολιτική που ακολούθησε προκάλεσε πάρα πολλές αντιδράσεις και μαζικά συλλαλητήρια. Εντούτοις την περίοδο εκείνη η κρίση είχε αρχίσει να μεταφέρεται και στην Πορτογαλία. Η ανεργία έφτασε από 8% το 2007 σε 9,5% το 2009 και το δημοσιονομικό

¹⁶⁷ André Freire, «A New Era in Democratic Portugal? The 2009 European, Legislative and Local Elections», *South European Society and Politics*, τόμ. 15, τχ. 4, Φεβρουάριος 2011, σ. 594, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2010.521637>

¹⁶⁸ André Freire and José Santana-Pereira, «Economic voting in Portugal, 2002–2009», *Electoral Studies* τόμ. 31, τχ. 3, Φεβρουάριος 2012, σελ. 508, doi: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2012.02.006>

έλλειμα λόγω της αύξησης των δαπανών για την διάσωση της οικονομίας και της ενίσχυσης των ανέργων το έλλειμα έφτασε στο 9,3% το 2009.¹⁶⁹

4.2. Οι εθνικές εκλογές του 2009

Οι εθνικές εκλογές του 2009 έγιναν μέσα σε ένα βαρύ κλίμα για την σοσιαλιστική κυβέρνηση, η οποία είχε επιβιώσει τεσσάρων προτάσεων μομφής και μιας ήττας στις ευρωεκλογές όπου είχε αναδειχθεί δεύτερο κόμμα με ποσοστό με 26,5%, έναντι του PSD που είχε έρθει πρώτο με ποσοστό 31,7%. Το θέμα που κυριάρχησε της προεκλογικής εκστρατείας ήταν τα ζητήματα της οικονομίας. Το PS είχε εκπονήσει ένα πρόγραμμα το οποίο περιλάμβανε πολλές αυξήσεις δαπανών με σκοπό την εκκίνηση της οικονομίας και την υποστήριξη των αδύναμων κοινωνικά στρωμάτων, εν αντιθέσει με το PSD το οποίο είχε καταρτίσει ένα πρόγραμμα που περιλάμβανε περικοπές δαπανών ώστε να καταστεί εφικτή η συρρίκνωση του ελλείμματος. Ωστόσο στο στρατόπεδο των σοσιαλιστών επικρατούσε κεντρικός προβληματισμός για την επόμενη μέρα των εκλογών και αφορούσε τις ανησυχίες για το πως θα σχηματιστεί κυβέρνηση αν δεν είχαν αυτοδυναμία.¹⁷⁰ Το PSD ακολούθησε μια μέτρια εκλογική εκστρατεία, ουσιαστικά χαρίζοντας στους σοσιαλιστές την νίκη. Εκτός από το προεκλογικό πρόγραμμα που παρουσιάστηκε την τελευταία στιγμή και αφορούσε περικοπές δαπανών, ήταν σχεδόν απόντα τα μέτρα για την ενίσχυση των χαμηλόμισθων οικονομικά ομάδων, ενώ η συμμετοχή στα ψηφοδέλτια υποψηφίων που είχαν κατηγορηθεί για διαφθορά, προσέδωσε ένα αρνητικό στίγμα στην ήδη υποτονική παρουσία των σοσιαλδημοκρατών. Το CDS-PP διατήρησε το συντηρητικό του προφίλ εφαρμογής του νόμου και της τάξης και επέμεινε σε μια πολιτική για μείωση του κοινωνικού κράτους και εν γένει της παρουσίας τους κράτους στον οικονομικό τομέα και παράλληλα επικεντρώθηκε στην ανάγκη για κίνητρα επανεκκίνησης της οικονομίας από τον ιδιωτικό τομέα. Τα κόμματα της αριστεράς από την άλλη πλευρά - το BE και το CDU (Coligação Democrática Unitária) που αποτελούσε εκλογικό συνασπισμό μεταξύ του PCP και του PEV (Partido Ecologista "Os Verdes") - αρκέστηκαν σε μια ρητορική για την προστασία του κοινωνικού συνόλου, με έμφαση

¹⁶⁹Freire, «A New Era in Democratic Portugal...», ό.π., σ. 595-596

¹⁷⁰ The European Elections Monitor, «General Elections in Portugal, 27th September 2009», Fondation Robert Schuman, The research and Studies Centre on Europe, 28 Αυγούστου 2009, διαθέσιμο στο: <https://www.robert-schuman.eu/en/eem/0980-general-elections-in-portugal-27th-september-2009>, επίσκεψη 25 Ιανουαρίου 2018

στις κρατικοποιήσεις τραπεζών και κοινωνικής ωφέλειας, αποφεύγοντας να χαράξουν μια ουσιαστική στρατηγική συγκυβέρνησης με τους σοσιαλιστές σε περίπτωση που η αριστερά συγκεντρώσει την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος.¹⁷¹

Πίνακας 4.1 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Σεπτεμβρίου 2009 Πορτογαλία ¹⁷²		
Partido Socialista (PS)	36,56%	97
Partido Social Democrata (PSD)	29,11%	81
Partido Popular (CDS-PP)	10,43%	21
Bloco de Esquerda (BE)	9,81%	16
Coligação Democrática Unitária CDU(PCP-PEV)	7,86%	15

Τα αποτελέσματα των εθνικών εκλογών ήταν πράγματι μια έκπληξη, ειδικότερα ως προς την νίκη των σοσιαλιστών. Ενώ φαίνεται πως η ψήφος τιμωρίας αφορούσε κυρίως το PS το οποίο ενώ έχασε ένα 8,4% των ψήφων από τις εθνικές εκλογές του 2005, κατάφερε να αναδιοργανωθεί ύστερα από την ήττα των ευρωεκλογών. Το γεγονός όμως που ήταν αξιοσημείωτο σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση είναι πως ενώ τα δύο πρώτα κόμματα διατήρησαν την πρωτοκαθεδρία τους, ήδη από τις ευρωεκλογές άρχισε να διαφαίνεται ένας κατακερματισμός του εκλογικού συστήματος, ο οποίος επιβεβαιώθηκε και από τα αποτελέσματα των εθνικών εκλογών, όπου τα δύο μεγάλα κόμματα αθροιστικά έφτασαν το 65,7% των ψήφων, το χαμηλότερο ποσοστό από το 1987. Το CDS-PP ήταν από τα πιο κερδισμένα κόμματα καθώς κατάφερε να πιάσει το πιο υψηλό ποσοστό από το 1983, καθιστώντας το έναν σημαντικό παράγοντα στις διαβουλεύσεις για τον σχηματισμό κυβέρνησης. Από τα κόμματα της αριστεράς το BE, παρόλο που κατάφερε να αυξήσει τα ποσοστά του από τις εθνικές εκλογές του 2005, παρουσίασε μια πτωτική τάση από τις ευρωεκλογές, αποτέλεσε ωστόσο έναν αδιαμφισβήτητο νικητή των εκλογών. Τέλος, στα ίδια επίπεδα με το 2005 κι οριακά αυξημένο εμφανίστηκε το PCP-CDU.¹⁷³

Μετά τις εκλογές ακολούθησαν διαβουλεύσεις μεταξύ των σοσιαλιστών και των υπόλοιπων κομμάτων της αντιπολίτευσης. Οι συζητήσεις αυτές δεν καρποφόρησαν ως προς την δημιουργία κάποιου κυβερνητικού συνασπισμού, ωστόσο

¹⁷¹ Freire, «A New Era in Democratic Portugal...», ό.π., σ. 601-602

¹⁷² Ministério da Administração Interna, «Resultados das eleições legislativas Setembro 2009», διαθέσιμο στο: <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/legislativas2009/index.html>, επίσκεψη 25 Ιανουαρίου 2018

¹⁷³ Freire, «A New Era in Democratic Portugal...», ό.π., σ. σ. 602-604

τα κόμματα της αντιπολίτευσης έδειξαν την επιθυμία για στήριξη μιας μειοψηφικής κυβέρνησης του PS για να υπάρξει πολιτική σταθερότητα στην χώρα. Ο José Sócrates λοιπόν μετά την δύο μόλις ημερών διάρκειας των διαβουλεύσεων με τα άλλα κόμματα ανακοίνωσε τον σχηματισμός μειοψηφικής κυβέρνησης των σοσιαλιστών.¹⁷⁴

Το PS όντας το κυβερνών κόμμα, σε κυβέρνηση μειοψηφίας, με επικεφαλής τον José Sócrates, αν και εφάρμοσε κάποια μέτρα δημοσιονομικής εξυγίανσης, το έκανε κυρίως μέσω αύξησης των εσόδων από την επιβολή φόρων και όχι μέσω της μείωσης των κρατικών δαπανών. Ωστόσο εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, οι διεθνείς οίκοι αξιολόγησης είχαν ήδη αρχίσει να υποβαθμίζουν το χρέος κάποιων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μεταξύ των οποίων και η Πορτογαλία. Πλέον έγινε φανερό στην κυβέρνηση πως έπρεπε να υιοθετήσει πολιτικές λιτότητας και πως η ομπρέλα της ευρωζώνης δεν ήταν ικανή για να προστατέψει από μόνης της τις χώρες που βρίσκονταν υπό πιστωτική κρίση. Το 2010 το PS πέρασε από την Βουλή μια δέσμη μέτρων, χωρίς την συναίνεση του PSD που απουσίαζε από την ψηφοφορία. Στην διάρκεια όμως του 2010, ο νέος αρχηγός του PSD Pedro Coelho, αποφάσισε να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με το PS για την εφαρμογή σκληρών μέτρων. Στην πορεία της συγκεκριμένης χρονιάς ψηφίστηκαν άλλα δύο πακέτα μέτρων, με την συναίνεση της κεντροδεξιάς που αφορούσαν μείωση μισθών και συντάξεων του δημοσίου τομέα, περικοπή των παροχών κοινωνικής πρόνοιας, φοροαπαλλαγών και προνομίων, αύξηση της φορολογίας και πακέτα ιδιωτικοποιήσεων.¹⁷⁵

Η οικονομία της Πορτογαλίας το 2011 επιδεινώθηκε. Ένα τέταρτο πακέτο μέτρων ήταν αναπόφευκτο. Η κυβέρνηση ωστόσο δεν κατάφερε να περάσει τα νέα μέτρα από το Κοινοβούλιο, τα οποία διαπραγματεύτηκε στις Βρυξέλλες, καθώς δεν κατάφερε να εξασφαλίσει την συναίνεση του PSD εκ νέου, με αποτέλεσμα να παραιτηθεί ο Πρωθυπουργός José Sócrates και να προκηρυχθούν εκλογές για τον Ιούνιο του 2011.¹⁷⁶ Ήδη όμως τα επιτόκια δανεισμού είχαν εκτοξευθεί και η κυβέρνηση στράφηκε στην αναζήτηση βοήθειας από τους εταίρους της στην

¹⁷⁴ Deutsche Welle, «Portugal's Socialists to form minority government», 16 Οκτωβρίου 2009, διαθέσιμο στο: <http://www.dw.com/en/portugals-socialists-to-form-minority-government/a-4794540-0>, επίσκεψη 25 Ιανουαρίου 2018

¹⁷⁵ Pedro Magalhães, «After the Bailout: Responsibility, Policy, and Valence in the Portuguese Legislative Election of June 2011», *South European Society and Politics*, τόμ. 17, τχ. 2, Αύγουστος 2012, σ. 312-313, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2012.701410>

¹⁷⁶ Dave Kansas, «Portugal's Government Falls on Budget Dispute, Stocks Rise», *The Wall Street Journal*, διαθέσιμο στο: <https://blogs.wsj.com/marketbeat/2011/03/24/portugals-government-falls-on-budget-dispute-stocks-rise/>, επίσκεψη 26 Ιανουαρίου 2018

Ευρωπαϊκή Ένωση, με αποτέλεσμα την υπογραφή Μνημονίου στις 17 Μαΐου 2011 με την συμμετοχή και των κομμάτων της αντιπολίτευσης, το PSD και το CDS-PP.¹⁷⁷

4.3. Οι εθνικές εκλογές του 2011

Η προεκλογική εκστρατεία είχε διπλό διακύβευμα. Αφενός ποιος ήταν υπεύθυνος για την δεινή οικονομική κατάσταση στην Πορτογαλία και αφετέρου ποια είναι η φύση των μέτρων που πρέπει να λάβει η χώρα για τον εξορθολογισμό της οικονομίας της. Οι σοσιαλιστές επικέντρωσαν την καμπάνια τους στην ρητορική πως δεν ευθύνεται η Πορτογαλία για την κατάσταση της οικονομίας της και απέδωσαν στην κρίση μια εξωτερική διάσταση, πως πρόκειται για μια μόλυνση που προκλήθηκε από την Ελλάδα και από τις συνεχείς πιστοληπτικές υποβαθμίσεις που δεχόταν η χώρα από τους οίκους αξιολόγησης. Επιπλέον αναδείκνυαν σε κάθε τόνο την “ανεύθυνη” στάση του PSD, τονίζοντας συνεχώς πως εξαιτίας της επιθυμίας τους για εκλογές οδήγησαν την χώρα στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Αντίθετα η ρητορική του PSD ήταν προσανατολισμένη στην κριτική απέναντι στον τρόπο με τον οποίο οι σοσιαλιστές διαχειρίστηκαν την οικονομία από το 2005 που κυβερνούν, και απέκτησε τις προεκτάσεις μιας σκληρής πολιτικής αντιπαράθεσης. Επιπρόσθετα το PSD ανέπτυξε ένα πρόγραμμα περιορισμού της εμπλοκής τους κράτους σε τομείς όπως η οικονομία, το δημόσιο σύστημα υγείας, εκπαίδευσης και ενώ ήταν υπέρ του περιορισμού των κρατικών δαπανών, με στόχο τη δημιουργία ενός νέου “οικονομικού παραδείγματος” για την Πορτογαλία. Οι προτάσεις του PSD δέχτηκαν τα πυρά των σοσιαλιστών, οι οποίοι υποστήριζαν πως η συντηρητική παράταξη με αυτό το πρόγραμμα είχε σκοπό να καταστρέψει το σύστημα πρόνοιας. Ως φυσικός ιδεολογικός σύμμαχος του PSD, το CDS-PP ακολούθησε παρόμοια προεκλογική πορεία, ωστόσο πιο συγκρατημένα ως προς την μείωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία, καθότι ένα μεγάλο τμήμα των ψηφοφόρων του προέρχονταν από συνταξιούχους και αγρότες. Τα κόμματα της αριστεράς από την άλλη πλευρά, το CDU και το BE, ανέπτυξαν μια ρητορική ενάντια στα μέτρα λιτότητας και του μνημονίου, υπέρ της επαναδιαπραγμάτευσης του χρέους και της φορολόγησης των συναλλαγών και των πλουσίων.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Portugal, «Memorandum Of Understanding On Specific Economic Policy Conditionality», 17 Μαΐου 2011, διαθέσιμο στο: http://ec.europa.eu/economy_finance/eu_borrower/mou/2011-05-18-mou-portugal_en.pdf, επίσκεψη 30 Ιανουαρίου 2018

¹⁷⁸ Magalhães, «After the Bailout...», ό.π., σ. 314-315

Πίνακας 4.2 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Ιουνίου 2011 Πορτογαλία¹⁷⁹

Partido Social Democrata (PSD)	38,65%	108
Partido Socialista (PS)	28,05%	74
Partido Popular (CDS-PP)	11,71%	24
Coligação Democrática Unitária (CDU/PCP-PEV)	7,90%	16
Bloco de Esquerda (BE)	5,17%	8

Το πρώτο σημαντικό στοιχείο από τα αποτελέσματα των εθνικών εκλογών στην Πορτογαλία το 2011 ήταν η χαμηλή συμμετοχή που έφτασε τα επίπεδα του 58%. Οι σοσιαλιστές έχασαν περίπου το 8% των ψηφοφόρων τους από τις εκλογές του 2009, σημειώνοντας το δεύτερο χειρότερο ποσοστό στην ιστορία τους, καθώς ένα 10% των ψηφοφόρων του PS στράφηκε προς το PSD, ενώ ένα 20% επέλεξε την αποχή. Το ίδιο βράδυ ο αρχηγός του PS, Socrates, παραιτήθηκε από την ηγεσία του κόμματος. Το PSD, αναδείχθηκε νικητής των εκλογών, όμως παρόλο που πέρασε κατά 10 περίπου μονάδες το PS, σημείωσε χαμηλότερο ποσοστό από το 2002, υπό την τότε ηγεσία του Jose Manuel Barroso. Κερδισμένο επίσης ήταν και το CDS-PP το οποίο κατέγραψε ένα αξιόλογο εκλογικό αποτέλεσμα και για πρώτη φορά στην ιστορία του οι ψηφοφόροι του δεν κατευθύνθηκαν στο αδερφό κόμμα το PSD, εν μέσω τόσο ισχυρής πόλωσης. Το CDU διατήρησε τα εκλογικά του ποσοστά παρόμοια με το 2009, ενώ το BE σημείωσε σημαντικές απώλειες της τάξης περίπου του 5%. Το BE όχι μόνο έχασε ενώ 50% των προηγούμενων ψηφοφόρων του, αλλά απέτυχε επίσης να προσελκύσει νέους. Το παράδοξο στην περίπτωση του BE, ενός κόμματος της ριζοσπαστικής αριστεράς, ήταν το γεγονός πως οι ψηφοφόροι του κατευθύνθηκαν προς όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης, ακόμα και στο λαϊκό κόμμα CDS-PP. Το γεγονός αυτό εξηγείται από τον παράγοντα ότι τα δύο αυτά κόμματα μοιράζονταν εκλογικό κοινό με όμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά.¹⁸⁰

Η αναμφισβήτητη νίκη του PSD δεν δείχνει πως το εκλογικό σώμα ταυτίστηκε ξαφνικά με μια πιο νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, αλλά μπορεί να εκληφθεί ως μια απόρριψη του Πρωθυπουργού Socrates προσωπικά και ως μια αρνητική αξιολόγηση του τρόπου με τον οποίο το PS διαχειρίστηκε την κρίση αλλά και συνολικά της κληρονομιάς που άφηναν πίσω τους οι σοσιαλιστές, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό

¹⁷⁹ Ministério da Administração Interna, «Resultados das eleições legislativas Junho 2011», διαθέσιμο στο: <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/legislativas2011/>, επίσκεψη 30 Ιανουαρίου 2018

¹⁸⁰ Magalhães, «After the Bailout...», ό.π. σ. 316-318

των ψήφων του PS διαχύθηκαν προς το PSD.¹⁸¹ Από τα αποτελέσματα αναδείχθηκε επίσης το γεγονός πως το οικονομικό διακύβευμα των εκλογών μετριάστηκε μπρος στην επιθυμία των εκλογέων να τιμωρήσουν το PS για την διαχείριση της κρίσης. Οι σοσιαλιστές όμως, παρόλο που έχασαν τις εκλογές, δεν σημείωσαν μεγάλη ήττα, καθώς κατάφεραν να μετριάσουν τις αρνητικές αντιδράσεις εναντίον τους, κυρίως λόγω της προσπάθειάς του να αποδώσουν την κρίση και σε εξωτερικούς παράγοντες εκτός της κυβέρνησης, γεγονός που επηρέασε και τα ποσοστά του PSD.¹⁸²

Η θητεία της κεντροδεξιάς κυβέρνησης ήρθε αντιμέτωπη με το σύνολο των οικονομικών προβλημάτων της χώρας και με την διαχείριση ενός προγράμματος λιτότητας, κατά το οποίο θα έπρεπε να λάβει σκληρά μέτρα. Κατά τη διάρκεια της θητείας της, η κυβέρνηση εφάρμοσε ένα πρόγραμμα σκληρής δημοσιονομικής προσαρμογής, που οδήγησε στην αύξηση της ανεργίας, στην μείωση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, φτάνοντας στο 4,03% το 2012. Από το 2014 και μετά την λήξη του μνημονίου ξεκίνησε η οικονομία δειλά να έχει κάποια στοιχειώδη ανάπτυξη, το ίδιο και η ανεργία η οποία υποχώρησε. Η κυβέρνηση ωστόσο αντιμετώπισε και κάποιες σοβαρές δυσκολίες. Το 2013 ο κυβερνητικός συνασπισμός πέρασε μια σοβαρή κρίση, με τον αρχηγό του CDS-PP και Υπουργό Εξωτερικών, Paulo Portas, να παραιτείται. Τα δύο κόμματα κατάφεραν τελικά να βρουν την χρυσή τομή, πραγματοποίησαν ανασχηματισμό της κυβέρνησης και προχώρησαν στην διακυβέρνηση με το σκεπτικό ότι μόνο ως σύμμαχοι θα είναι κερδισμένοι στις επόμενες εκλογές. Παράλληλα οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν από τον κεντροδεξιό συνασπισμό προκάλεσαν μεγάλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, οι οποίες δεν πήραν τα χαρακτηριστικά κινήματος όπως στην περίπτωση της Ελλάδας και της Ισπανίας, κυρίως λόγω ότι η Πορτογαλία ζούσε ήδη από το 2000 κάτω από καθεστώς λιτότητας, με αποτέλεσμα ο λαός να είναι πιο συνηθισμένος.¹⁸³

¹⁸¹ Tsatsanis, Freire and Tsirbas, «The Impact of the Economic Crisis on the Ideological Space...», ό.π., σ. 526

¹⁸² Pedro Magalhães, «The Elections of the Great Recession in Portugal: Performance Voting under a Blurred Responsibility for the Economy», *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, τόμ. 24, τχ. 2, Ιανουάριος 2014, σ. 197, doi: : <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2013.874352>

¹⁸³ Jorge Fernandes, «The seeds for party system change? The 2015 Portuguese general election», *West European Politics*, τόμ. 39, τχ. 4, Μάρτιος 2016, σ. 890-892, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2016.1150645>

4.4. Οι ευρωεκλογές του 2014

Οι ευρωεκλογές του 2014 στην Πορτογαλία έλαβαν χώρα την στιγμή ακριβώς που θα έφτανε στο τέλος του το πρόγραμμα διάσωσης της χώρας και όπως ήταν αναμενόμενο μονοπώλησε την συζήτηση γύρω από τις εκλογές. Δύο ήταν τα κυρίαρχα θέματα. Πρώτον αν η Πορτογαλία θα κατάφερνε μια ολοκληρωτική έξοδο από το μνημόνιο χωρίς να χρειαστεί επιπλέον βοήθεια και ποιο από τα δύο μεγάλα κόμματα που κυβέρνησαν όλα αυτά τα χρόνια- PS και PSD- ευθύνεται για την άσχημη οικονομική κατάσταση της χώρας. Το PS άσκησε δριμύ κατηγορώ στο PSD για το πως χειρίστηκε τα χρόνια του μνημονίου, ασκώντας του κριτική για την εφαρμογή ακόμα σκληρότερων μέτρων από όσα ζητούσαν οι ευρωπαίοι εταίροι. Από την άλλη πλευρά το PSD, το οποίο κατέβηκε στις ευρωεκλογές ως συνασπισμός με τον κυβερνητικό του εταίρο Alianca Portugal (PSD/CDS-PP) επικέντρωσε την στρατηγική του στην ανάδειξη της επιτυχημένης πορείας του κόμματος στην κυβέρνηση και την έξοδο από την κρίση, ενώ κατηγορήσε τους σοσιαλιστές πως εξαιτίας της δικής τους διαχείρισης η Πορτογαλία αντιμετώπισε τόσο δυσμενή οικονομική κρίση. Ωστόσο και τα δύο αυτά κόμματα διατήρησαν ένα φιλοευρωπαϊκό πρόσωπο και τέθηκαν υπέρ της έκδοσης ευρωομολόγων. Οι σοσιαλιστές εκτόνησαν ένα πρόγραμμα, για κοινωνικά μέτρα και επιδόματα, το οποίο απαιτούσε την συναίνεση των εταίρων, ενώ παράλληλα όλα τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης είχαν υπογράψει το Δημοσιονομικό Σύμφωνο με το οποίο θα έπρεπε να συμμορφωθούν όλοι οι κρατικοί προϋπολογισμοί. Το γεγονός αυτός καθιστούσε το πρόγραμμα των σοσιαλιστών μη ρεαλιστικό. Από τα κόμματα της αριστεράς το CDU απέκτησε έναν σκληρά ευρωσκεπτικιστικό χαρακτήρα, τονίζοντας την ανάγκη διάρθρωσης του χρέους και αποχώρησης από την ευρωζώνη, ενώ το BE διατήρησε ένα ήπιο προφίλ ευρωσκεπτικισμού, υποστηρίζοντας μεν την Ευρωπαϊκή Ένωση, όχι όμως τον δρόμο που ακολουθεί στον τομέα της οικονομίας. Ένα κόμμα που επίσης είχε μια δυναμική στην προεκλογική περίοδο ήταν το Partido da Terra (MPT) το οποίο δεν ξεκαθάρισε ανοιχτά την θέση τους ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση και ήταν υπέρ της αναγέννησης της πολιτικής τάξης.¹⁸⁴

¹⁸⁴ André Freire and José Santana-Pereira, «More Second-Order than Ever? The 2014 European Election in Portugal», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 3, Οκτώβριος 2015, σ. 386-388, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1076593>

Πίνακας 4.3 Αποτελέσματα ευρωεκλογών 2014 Πορτογαλία¹⁸⁵

Partido Socialista (PS)	31,49%	8
Aliança Portugal (PSD – CDS/PP)	27,73%	14
Coligação Democrática Unitária (CDU/PCP-PEV)	12,69%	6
Partido da Terra (MPT)	7,15%	2
Bloco de Esquerda (BE)	4,56%	1

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά που ανέδειξαν οι ευρωεκλογές του 2014, ήταν το υψηλό ποσοστό τιμωρίας του κυβερνώντος κόμματος, που δέχτηκε το υψηλότερο ποσοστό τιμωρητικής ψήφου που έχει δεχτεί πορτογαλικό κόμμα σε εκλογές για το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, σε συνδυασμό με την μικρή συμμετοχή που ήταν της τάξης του 33,7%. Επίσης σημαντικός παράγοντας ήταν το γεγονός πως οι ευρωεκλογές του 2014 χαρακτηρίστηκαν από τον κατακερματισμό του κομματικού συστήματος, με τους ψηφοφόρους όλο και περισσότερο να εγκαταλείπουν τα δύο μεγάλα κόμματα και να στρέφονται στα μικρότερα. Από την άλλη μεριά όμως, η ήττα του κυβερνώντος κόμματος δεν μεταφράστηκε σε μεγάλη εκλογική νίκη των σοσιαλιστών, οι οποίοι παρόλο που ήρθαν πρώτοι δεν είχαν σημαντική αύξηση των ποσοστών τους. Ο συνασπισμός Portugal Alliance αθροιστικά έχασε το 22,7% των ψήφων του από τις εκλογές του 2011. Ο λόγος που δεν κατάφερε το σοσιαλιστικό κόμμα να επωφεληθεί της σημαντικής υποχώρησης των ποσοστών του συνασπισμού, ήταν λόγω “κακού” πρότερου βίου, αναφορικά με την διακυβέρνησή τους το 2009-2011. Από την μεριά της αριστεράς το CDU πέτυχε το καλύτερό του εκλογικό αποτέλεσμα, το MPT πέτυχε την εξασφάλιση κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης στο ευρωκοινοβούλιο και το BE πέτυχε πολύ χαμηλά ποσοστά, το μισό ποσοστό από τις ευρωεκλογές του 2009, μια ήττα που οφειλόταν στην στρατηγική του που κυρίως έμεινε σε επίπεδο διαμαρτυριών.¹⁸⁶

Μετά τις ευρωεκλογές και ενόψει των εθνικών εκλογών που θα πραγματοποιούνταν το 2015, οι σοσιαλιστές αρκετά δυσαρεστημένοι από την επίδοση του κόμματος στις ευρωεκλογές οδηγήθηκαν για πρώτη φορά στην εκλογή υποψήφιου Πρωθυπουργού για το κόμμα τους από την βάση. Από τον Σεπτέμβριο του 2011 επικεφαλής του κόμματος ήταν ο António José Seguro, ο οποίος όμως είχε

¹⁸⁵ Ministério da Administração Interna, «Resultados das eleições Europeias 2014 », διαθέσιμο στο: <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/europeias2014/>, επίσκεψη 30 Ιανουαρίου 2018

¹⁸⁶ Freire and Santana-Pereira, «More Second-Order than Ever...», ό.π., σ. 389-392

δυσανεστήσει την βάση του κόμματος καθώς δεν έβλεπαν κάποια ουσιαστική ανάκαμψη των ποσοστών του PS. Δεύτερος υποψήφιος ήταν ο Δήμαρχος της Λισαβώνας António Costa, ο οποίος κέρδισε τις προκριματικές με ποσοστό 67,77%. Η νίκη του Costa έδωσε έναν αέρα αυτοπεποίθησης και ανανέωσης στους σοσιαλιστές.¹⁸⁷

4.5. Κανένα περιθώριο για την ανάπτυξη του λαϊκισμού

Στην Πορτογαλία τα χρόνια της κρίσης δεν παρατηρήθηκε η τάση για ανάπτυξη νέων ριζοσπαστικών κομμάτων, είτε της αριστεράς, είτε της δεξιάς. Ο αντιμνημονιακός αγώνας μοιράστηκε μεταξύ των συνδικάτων και κατεστημένων κομμάτων, όπως το CDU και το BE, το οποίο ενώ παρουσιάζει παρόμοια ρητορική με τους Podemos, δεν θεωρήθηκε ως καινούριο κόμμα, καθώς διέθετε κοινοβουλευτική εκπροσώπηση από το 1999. Στην Πορτογαλία δεν κεφαλαιοποιήθηκε ο αντιμνημονιακός αγώνας όπως στην Ιταλία, την Ελλάδα και την Ισπανία παρόλο που πραγματοποιήθηκαν αρκετές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, καθώς ο λαός προτίμησε ως μέσο διαμαρτυρίας είτε καθιερωμένα κόμματα που ήταν κατά του μνημονίου, είτε την αποχή.¹⁸⁸ Οι εκλογές όμως του Ιανουαρίου του 2015 στην Ελλάδα επηρέασαν το πολιτικό σκηνικό στην Πορτογαλία. Τα κόμματα της αριστεράς αλλά και ο ίδιος ο António Costa, χαίρετησαν την νίκη του ΣΥΡΙΖΑ, θεωρώντας πως είναι η κατάλληλη στιγμή για μια αλλαγή στην οικονομική πολιτική που εφαρμοζόταν από τις Βρυξέλλες και πως ήρθε ο καιρός για την απόρριψη των πολιτικών αυστηρής λιτότητας. Η ευφορία αυτή αποχώρησε ύστερα από τα γεγονότα του καλοκαιριού του 2015 στην Ελλάδα μετά από το δημοψήφισμα και την μεταστροφή της ελληνικής κυβέρνησης η οποία υπέγραψε νέο μνημόνιο, δίνοντας τέλος στις ελπίδες για μια αλλαγή των κομμάτων της αριστεράς.¹⁸⁹

Το PCP που συμμετείχε στον συνασπισμό CDU από το 1987 μαζί με το PEV, τις δεκαετίες του '70 και του '80 είχε καταγράψει κάποια υψηλά ποσοστά, φτάνοντας ακόμα και το 18,8% το 1979. Από την δεκαετία του 1990 η δυναμική του μειώθηκε αισθητά. Αντίθετα το BE από το 1999 που δημιουργήθηκε είχε μια ανοδική πορεία ως

¹⁸⁷ Andrei Khalip, «Portugal opposition Socialists choose mayor of Lisbon as candidate for PM in next year's election», *Reuters*, 29 Σεπτεμβρίου 2014, διαθέσιμο στο: <http://www.reuters.com/article/us-portugal-politics-opposition-idUSKCN0HN0Z120140928>, επίσκεψη 1 Φεβρουαρίου 2018

¹⁸⁸ Elisabetta De Giorgi and José Santana-Pereira, «The 2015 Portuguese Legislative Election: Widening the Coalitional Space and Bringing the Extreme Left in», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Μάιος 2016, σ. 454, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1181862>

¹⁸⁹ Fernandes, «The seeds for party system change...», ό.π., σ. 892

το 2009 που έφτασε το 9,8%, στις εκλογές του 2011 και στις ευρωεκλογές έχασε σχεδόν το ήμισυ της δύναμής του. Η εφαρμογή όμως μέτρων λιτότητας και η αυστηρή δημοσιονομική προσαρμογή που εφαρμόστηκε σε όλες τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, προσέφερε έδαφος για την ανάδειξη ριζοσπαστικών κομμάτων. Συγκεκριμένα στην Πορτογαλία η δυσαρέσκεια των πολιτών απέναντι στην πολιτική που εφαρμόστηκε τα χρόνια του μνημονίου, κορυφώθηκε τα έτη 2012-2013, ενώ από το 2014 οι δείκτες της οικονομίας άρχισαν να σταθεροποιούνται και η ανεργία να μειώνεται. Με τη βελτίωση της οικονομίας το PS είχε δυσκολία από την μία πλευρά να αποκαταστήσει την εικόνα του απέναντι στους ψηφοφόρους και από την άλλη να αντιπαρατεθεί με την πολιτική που άσκησε η κεντροδεξιά κυβέρνηση, διατηρώντας το φιλοευρωπαϊκό του προφίλ. Η κρίση επιπλέον οδήγησε σε μεγάλο βαθμό στο να αποκτήσει το εκλογικό σώμα μια αρνητική εικόνα για τους ευρωπαϊκούς θεσμούς.¹⁹⁰ Αυτοί οι παράγοντες, σε συνδυασμό με την αντιμνημονιακή ρητορική που εξέφρασαν όλα αυτά τα χρόνια το CDU και το BE, δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για αύξηση των ποσοστών τους. Υπάρχουν ωστόσο διαφορές μεταξύ των δύο κομμάτων. Το BE είναι ένα φιλελεύθερο κόμμα, με πιο ανοικτή ηγεσία, που στοχεύει στην διεύρυνση της συμμετοχικής δημοκρατίας και στην επέκταση του συλλογικού τρόπου λήψης αποφάσεων. Από την άλλη μεριά το PCP είναι ένα ορθόδοξο κομμουνιστικό κόμμα, όπως το ΚΚΕ στην Ελλάδα, τα δύο μοναδικά μαρξιστικά κόμματα της Νότιας Ευρώπης, με αυστηρή δομή και κανόνες, οι οποίοι παίρνονται από τα συνέδρια και είναι δεσμευτικοί, ενώ και τα μέλη είναι προσηλωμένα στις θέσεις τους κόμματος.¹⁹¹ Πολύ βασικός παράγοντας είναι και η στάση που κράτησαν αυτά τα δύο κόμματα, ως κύριοι εκφραστές του αντιμνημονιακού χώρου, με το BE να είναι εναντίον των μέτρων λιτότητας, όχι όμως εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς εξέφραζε την άποψη ότι χρειάζεται αλλαγή στον τρόπο που ασκεί πολιτική, δεν ήταν όμως υπέρ εξόδου της Πορτογαλίας. Την στάση αυτή κράτησε το CDU, το οποίο υποστήριξε ανοιχτά την επιλογή εξόδου της χώρας από την ευρωπαϊκή οικογένεια.

¹⁹⁰ Marco Lisi, «U-Turn: The Portuguese Radical Left from Marginality to Government Support», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Σεπτέμβριος 2016, σ. 544-545, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1225331>

¹⁹¹ Αυτ., σ. 550

4.6. Οι εκλογές του 2015 και η πρώτη κυβέρνηση των δυνάμεων της αριστεράς

Κατά την διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας των εκλογών του 2015 το κεντρικό θέμα που καθόρισε την στρατηγική των κομμάτων ήταν η συζήτηση για την μετά μνημονίου εποχή. Το κυριότερο ζήτημα που απασχολούσε το εκλογικό σώμα αλλά και το ίδιο το πολιτικό προσωπικό, ήταν οι μετεκλογικές συνεργασίες για τον σχηματισμό κυβέρνησης. Οι σοσιαλιστές δήλωσαν πως δεν θα στήριζαν μια μειοψηφική κυβέρνηση της κεντροδεξιάς, η οποία ωστόσο ήλπιζε πως το PS θα ήταν ένας δυνητικός εταίρος για εξασφαλιστεί η κυβερνησιμότητα της χώρας. Οι ίδιοι οι σοσιαλιστές τάχθηκαν υπέρ μιας κυβέρνησης με τα κόμματα αριστερά τους, τα οποία για πρώτη φορά φάνηκαν ανοιχτά σε αυτό το ενδεχόμενο. Το PSD και το CDS δημιούργησαν έναν συνασπισμό PàF (Portugal à Frente), εκτός από την περιοχή Μαδέιρα και Αζόρες, όπου κατέβηκαν με ξεχωριστή λίστα, και επικέντρωσαν την ρητορική τους γύρω από την επιτυχημένη πορεία της χώρας και την έξοδο της από το Πρόγραμμα Διάσωσης. Οι σοσιαλιστές είχαν μια δυσκολία προεκλογικά να αντιμετωπίσουν. Ο πρώην Πρωθυπουργός της χώρας και αρχηγός του κόμματος José Sócrates, συνελήφθη για φοροδιαφυγή, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει να κλονιστεί η αξιοπιστία του κόμματος σε μεγάλο βαθμό. Οι σοσιαλιστές από την άλλη μεριά είχαν ένα δύσκολο προεκλογικό αγώνα να διεκπεραιώσουν, διατηρώντας ένα φιλοευρωπαϊκό προφίλ, κρατώντας ταυτόχρονα και μια απόσταση από τις πολιτικές που είχε εφαρμόσει ο κεντροδεξιός συνασπισμός. Στην προεκλογική τους εκστρατεία επέλεξαν τελικά να διατηρήσουν μια στάση υπέρ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με ταυτόχρονη προσήλωση στην σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία, προωθώντας την πολιτική της αναδιανομής του πλούτου. Τα δύο κόμματα της αριστεράς διατήρησαν την ριζοσπαστική τους φυσιογνωμία, εναντίον του μνημονίου, υπέρ της επαναδιαπραγμάτευσης διαφέροντας όμως ως προς την στάση τους απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το CDU εξέφρασε την θέση ακόμα και να εγκαταλείψει την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ αντίθετα το BE ήταν υπέρ μιας ριζικής αλλαγής του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η Ευρώπη.¹⁹²

¹⁹² Fernandes, «The seeds for party system change...», ό.π., σ. 892-894

Πίνακας 4.4 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Οκτωβρίου 2015 Πορτογαλία¹⁹³

Portugal à Frente (PSD- CDS/PP) (PaF)	36,86%	112
Partido Socialista (PS)	32,32%	86
Bloco de Esquerda (BE)	10,19%	19
Coligação Democrática Unitária (CDU/PCP-PEV)	8,25%	17
PPD/PSD (Partido Popular).	1,49%	5
Pessoas-Animais-Natureza (PAN)	1,39%	1

Ο μεγάλος νικητής των εκλογών του Οκτωβρίου 2015 ήταν η επικράτηση του συνόλου της αριστεράς, συμπεριλαμβανομένου και του PS, η οποία στο σύνολό της η σημείωσε ποσοστό της τάξης 50,75%, γεγονός που αναδεικνύει πως παρόλο που η κεντροδεξιά κέρδισε τις εκλογές, η πλειοψηφία του εκλογικού σώματος αντιτάχθηκε στις πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν.¹⁹⁴ Ο δεύτερος νικητής των εκλογών του Οκτωβρίου 2015 ήταν η αποχή, η οποία έφτασε σε ποσοστό 44%, ξεπερνώντας την αποχή των εκλογών του 2011. Αν και πρώτο κόμμα αναδείχτηκε ο κεντροδεξιός συνασπισμός με ποσοστό 36,86%, με αρκετά μικρότερο ποσοστό από τις εκλογές του 2011, ουσιαστικά δεν μπορεί να γίνει λόγος για κάποια μεγάλη νίκη, καθώς δεν κατάφερε να συγκεντρώσει την πλειοψηφία των εδρών και να σχηματίσει κυβέρνηση. Οι σοσιαλιστές από την πλευρά τους, αύξησαν ελάχιστα τα ποσοστά τους από τις εκλογές του 2011, χωρίς να καταφέρουν να επωφεληθούν από τις απώλειες του PaF. Την αδυναμία των σοσιαλιστών να αναδειχθούν πρώτη δύναμη, ανέλαβε ο ίδιος ο υποψήφιος Πρωθυπουργός Antonio Costa, χωρίς όμως να παραιτηθεί. Έκπληξη αποτέλεσαν τα ποσοστά του BE, το οποίο κατάφερε να διπλασιάσει την δύναμή του και να αναδειχθεί τρίτο κόμμα, ενώ το CDU αύξησε ελαφρώς τα ποσοστά του. Έκπληξη αποτέλεσα ένα μικρό πράσινο κόμμα, το PAN (Pessoas-Animais-Natureza), το οποίο κατάφερε να εξασφαλίσει μια έδρα στην Λισσαβόνα, και το οποίο δεν είχε μεγάλη κάλυψη από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κατά την διάρκεια της προεκλογικής

¹⁹³Ministério da Administração Interna, «Resultados das eleições legislativas Outubro 2016», διαθέσιμο στο: <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/legislativas2015/>, επίσκεψη 20 Φεβρουαρίου 2018

¹⁹⁴ Andre Freire, «The condition of Portuguese democracy during the Troika's intervention, 2011–15», *Portuguese Journal of Social Science*, τόμ.15, τχ. 2, Ιούνιος 2016, σ. 187

περιόδου, ωστόσο επωφελήθηκε από μια καμπάνια που έλαβε χώρα κυρίως στα κοινωνικά δίκτυα.¹⁹⁵

Παρόλο που οι εκλογές της Πορτογαλίας εκ πρώτης όψεως δεν ανέδειξαν κάποια σημαντική διαφοροποίηση από τα συνήθη εκλογικά αποτελέσματα, εντούτοις η αναμέτρηση του Οκτωβρίου 2015, σύντομα θα έπαιρνε τα χαρακτηριστικά εκλογικού σεισμού, μεταβάλλοντας το πολιτικό σκηνικό ριζικά από την περίοδο του εκδημοκρατισμού. Και ενώ το επικρατέστερο σενάριο αφορούσε συνεργασία με τους σοσιαλιστές, η έστω την στήριξή τους για μειοψηφική κυβέρνηση, αυτό το σενάριο δεν πήρε σάρκα και οστά. Ο αρχηγός των σοσιαλιστών, Costa, κατέστησε σαφές πως δεν επιθυμεί συνεργασία με τον κεντροδεξιό συνασπισμό, ενώ έθεσε κάποιους όρους για να παραχωρήσει την στήριξή του για κυβέρνηση μειοψηφίας. Το σχέδιο του αρχηγού του PS ήταν να εισέλθει σε μια συνάντηση των δυνάμεων της αριστεράς, για να διαπραγματευτεί ένα είδος συνεργασίας, με τον ίδιο Πρωθυπουργό, μια τακτική που εδώ και 40 χρόνια είχαν αποκλείσει οι σοσιαλιστές. Ενώ ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Cavaco Silva, τάχθηκε υπέρ μιας κυβέρνησης με Πρωθυπουργό τον Passos Coelho, για να συνεχιστεί η ευρωπαϊκή πορεία της χώρας, οι σοσιαλιστές είχαν άλλα σχέδια. Μαζί με το BE και το CDU, στήριζαν για Πρόεδρο της Βουλής τον Ferro Rodrigues, στερώντας αυτή την θέση για πρώτη φορά από το πρώτο κόμμα. Από τα μέσα Οκτωβρίου ο Costa είχε δώσει ένα τέλος στα σενάρια συνεργασίας με το Paf, ενώ δεν έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης στην σύντομη κυβέρνηση του Passos Coelho. Τελικά στις 3 Δεκεμβρίου ορίστηκε η νέα κυβέρνηση με συνεργασία του CDU και BE με Πρωθυπουργό τον Antonio Costa, μεταβάλλοντας ριζικά το πολιτικό σύστημα της Πορτογαλίας, καθώς για πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας σχηματίστηκε κυβέρνηση με την στήριξη της αριστεράς. Η νέα αυτή κυβέρνηση, παρόλο που είναι τυπικά μειοψηφική καθώς τα άλλα δύο κόμματα επέλεξαν να μην συμμετέχουν σε θέσεις εξουσίας, έχει πολλά χαρακτηριστικά των κυβερνήσεων συνασπισμού, καθώς λειτουργεί με αυστηρό πλαίσιο που έχουν καθορίσει όλα τα συμβαλλόμενα μέρη.¹⁹⁶

Η επιλογή αυτή των σοσιαλιστών να σχηματίσουν μια κυβέρνηση με την στήριξη της αριστεράς, είναι ορόσημο για το κομματικό σύστημα της Πορτογαλίας. Θεωρήθηκε τόσο κρίσιμη στιγμή για την ιστορία της Πορτογαλίας, που για πολλούς αποτέλεσε ότι η πτώση του τείχους του Βερολίνου για τους Γερμανούς το 1989. Το

¹⁹⁵ De Giorgi and Santana-Pereira, «The 2015 Portuguese Legislative Election...», ό.π., σ. 561-563

¹⁹⁶ Fernandes, «The seeds for party system change...», ό.π., σ. 896-898

εύλογο ερώτημα είναι γιατί αυτή η ισχυρή μεταβολή έλαβε χώρα την συγκεκριμένη στιγμή. Αρχικά η μετατόπιση της προηγούμενης κυβέρνησης πιο δεξιά και η τάση να εφαρμόζει μέτρα αρκετά πιο νεοφιλελεύθερα από όσα όριζε το μνημόνιο έβαλαν φρένο στις σκέψεις των σοσιαλιστών για μετεκλογική συνεργασία με το PaF. Δεύτερον ο Costa συνειδητοποίησε πως η δεδομένη στιγμή ήταν η ευκαιρία του για να γίνει Πρωθυπουργός. Επιπλέον το ημιπροεδρικό εκλογικό σύστημα της Πορτογαλίας, έδινε την δυνατότητα στην νέα κυβέρνηση να παραμείνει τουλάχιστον ως τον Απρίλιο του 2016 στην εξουσία, καθώς έξι μήνες πριν τις Προεδρικές Εκλογές, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν μπορούσε να διαλύσει την Βουλή, αλλά ούτε και κατά τους πρώτους έξι μήνες του νέου Κοινοβουλίου. Τελευταίος παράγοντας αλλά εξίσου σημαντικός, ήταν πως η δεδομένη στιγμή ήταν η ευκαιρία όλος ο χώρος της αριστεράς να ευθυγραμμιστεί πολιτικά με την κεντροαριστερά, για να εκφραστεί κυβερνητικά όλο το σύνολο των αριστερών ψηφοφόρων.¹⁹⁷

Αυτή η τόσο μεγάλη αλλαγή στην Πορτογαλία, που ταρακούνησε τα θεμέλια του κομματικού της συστήματος, αφενός υλοποιήθηκε λόγω της επιθυμίας του Costa για συνεργασία του συνόλου της αριστεράς, επιτεύχθηκε όμως λόγω και πολιτικών παραγόντων που επέτρεψαν στα δύο κόμματα εταίρους του PS να αυξήσουν τα ποσοστά τους και να έχουν την δυνατότητα συνεργασίας. Πιθανόν οι εκλογές του 2015 να ήταν η κατάλληλη στιγμή για να εκφραστεί η δυσανεμία των ψηφοφόρων απέναντι στα μέτρα λιτότητας και στις πολιτικές που εφαρμόζονταν από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

4.7. Η μεταβολή των διαιρετικών τομών στην Πορτογαλία

Η εκλογική συμπεριφορά στην Πορτογαλία παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις άλλες υπό έρευνα χώρες. Το κυριότερο χαρακτηριστικό του εκλογικού της σώματος, είναι πως ο άξονας δεξιά-αριστερά που παρουσιάζεται ως μια δυναμική διαίρεση των εκλογέων των άλλων χωρών, στην Πορτογαλία ήταν περιορισμένος. Καθοριστικός παράγοντας που εξηγεί αυτή την τάση των ψηφοφόρων είναι πως μετά από την μετάβαση στην δημοκρατία, το εκλογικό σώμα επιθυμούσε να ταυτιστεί με κόμματα είτε της αριστεράς, είτε του κέντρου, γι' αυτό και το κεντροδεξιό κόμμα PSD χαρακτηρίζεται ως σοσιαλδημοκρατικό και το CDS ως κοινωνικό και δημοκρατικό κέντρο. Επιπλέον το PS δεν είχε στην

¹⁹⁷ Freire, «The condition of Portuguese democracy...», ό.π., σ. 187

πραγματικότητα ποτέ ισχυρούς δεσμούς με τα συνδικάτα, ενώ παράλληλα κάθε φορά που κέρδιζε τις εκλογές, με εξαίρεση την περίοδο 2005-2009, χρειαζόταν την άτυπη στήριξη των κομμάτων της δεξιάς για να μπορεί να κυβερνά.¹⁹⁸ Μπορεί ωστόσο στην Πορτογαλία η διάσπαση των ψηφοφόρων στον ιδεολογικό άξονα δεξιά-αριστερά, να είναι πιο χαλαρή σε σχέση με άλλες χώρες, οι ψηφοφόροι όμως πάνω σε ζητήματα αξιών και οικονομίας επιλέγουν το κόμμα που θα ψηφίσουν ιδεολογικά, ανάλογα με το πως τοποθετείται. Όσοι ταυτίζονται με μια πιο φιλελεύθερη ιδεολογία θα οδηγηθούν προς τα κόμματα της αριστεράς, ενώ όσοι ταυτίζονται με μια πιο παραδοσιακή ιδεολογία θα στηρίξουν τα κόμματα της δεξιάς.¹⁹⁹ Επιπρόσθετα και ο οικονομικός παράγοντας διαδραματίζει αρκετά σπουδαίο ρόλο στην περίπτωση της Πορτογαλίας, καθώς η οικονομική ψήφος είναι ο δεύτερος πιο σημαντικός παράγοντας ύστερα από την ιδεολογία.²⁰⁰

Παρόλο που η παραδοσιακή διαίρεση των ψηφοφόρων πάνω στον ιδεολογικό άξονα δεξιά-αριστερά είχε στην πραγματικότητα μικρή επίπτωση στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων, και αφορούσε κυρίως πάνω σε πολιτιστικά ζητήματα παρά σε οικονομικά, κυρίως λόγω της τάσης όλων των κομμάτων να υπέρ την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Ο κλασικός άξονας δεξιά-αριστερά αντικαταστάθηκε ουσιαστικά από τον άξονα που σχετίζεται με ζητήματα ευρωφιλίας-ευρωσκεπτικισμού και μνημόνιου-αντιμνημόνιου, αποτελώντας πλέον τον πρώτο παράγοντα κομματικού ανταγωνισμού.²⁰¹

Η προσφυγή στο μνημόνιο και στον μηχανισμό στήριξης αξιολογήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό αρνητικά στην Ελλάδα, από ότι στην Πορτογαλία. Και στις δύο χώρες οι ψηφοφόροι που υποστηρίζουν τα κόμματα της κυβέρνησης στάθηκαν με θετικότερο τρόπο ως προς το μνημόνιο. Στην περίπτωση της Ελλάδας όμως μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού εμφανίστηκε υπέρ της επαναδιαπραγμάτευσης του δημοσίου χρέους από ότι στην Πορτογαλία. Το στοιχείο εκείνο που απεικονίζει την μεγάλη διαφορά ως προς τις δύο χώρες είναι πως οι Έλληνες φαίνεται να επιρρίπτουν τις ευθύνες της κρίσης στις κυβερνήσεις της χώρας, κατανέμοντας και ένα ποσοστό ευθύνης στον λαό, σε αντίθεση με τους Πορτογάλους που αναζητούν τις ευθύνες στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Για το λόγο αυτό υπήρχε και μεγαλύτερο το

¹⁹⁸ André Freire, «Cleavages, values and the vote in Portugal 2005–09», *Portuguese Journal of Social Science*, τόμ. 12, τχ. 3, Σεπτέμβριος 2013, pp. 318, doi: https://doi.org/10.1386/pjss.12.3.317_1

¹⁹⁹ Αυτ., σ. 338-339

²⁰⁰ Freire and Santana-Pereira, «Economic voting in Portugal 2002–2009», ό.π., σ. 510

²⁰¹ Tsatsanis, Freire and Tsirbas, «The Impact of the Economic Crisis...», ό.π., σ. 531-533

αίσθημα ανάγκης για τιμωρία των κατεστημένων κομμάτων για την άσχημη οικονομική κατάσταση στην οποία εισήλθε η Ελλάδα, σε σχέση με την Πορτογαλία. Ενώ μπορεί να παρουσιάζονται διαφορές στον τρόπο με τον οποίο οι ψηφοφόροι στις δύο χώρες αντιλήφθηκαν τις ευθύνες για την οικονομική κρίση, οι δύο χώρες παρουσίασαν ομοιότητες ως προς την σχέση τους με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Και στις δύο χώρες μειώθηκε σε μεγάλο βαθμό η εμπιστοσύνη προς τις ευρωπαϊκές πολιτικές, κυρίως στην Πορτογαλία συνέβη σε μεγαλύτερο βαθμό, λόγω και της απόστασης μεταξύ ψηφοφόρων και εκπροσώπων του πολιτικού συστήματος σε σχέση με τις ευθύνες που έχει η Ευρωπαϊκή Ένωση για την κρίση. Επιπρόσθετα τα ζητήματα που αφορούν το μνημόνιο και την επαναδιαπραγμάτευση του χρέους, επηρέασαν αρνητικά την στάση των εκλογέων απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, κυρίως στην Πορτογαλία, ενώ στην Ελλάδα ο καταμερισμός των ευθυνών σε πολλούς άλλους παράγοντες κυρίως εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην Ελλάδα ωστόσο δεν υπήρξε συμμόρφωση των κομμάτων σχετικά με τα μέτρα λιτότητας, όπως συνέβη στην Πορτογαλία, με αποτέλεσμα να επέλθει και μια ριζική ανακατανομή του εκλογικού σώματος που οδήγησε στην μεταβολή του κομματικού συστήματος.²⁰²

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο οι Πορτογάλοι το 2009 σε ποσοστό 53% διατηρούσαν θετική στάση απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τα 2/3 των ερωτηθέντων δήλωναν πως η χώρα έχει επωφεληθεί από την συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ταυτόχρονα για το 57% των Πορτογάλων η ανεργία ήταν το πιο σημαντικό ζήτημα που απασχολούσε την χώρα, ενώ για το 36% ήταν η οικονομία. Αναφορικά με ζητήματα που σχετίζονται με την παγκοσμιοποίηση οι Πορτογάλοι με ποσοστό 67% πίστευαν πως η παγκοσμιοποίηση ωφελεί μόνο τις μεγάλες επιχειρήσεις, ενώ το 55% πως οδηγεί σε όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.²⁰³ Το 2010 και όσο προχωρούσε η οικονομική κρίση, το 40% των ερωτηθέντων δήλωνε πως δεν εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 68% τα

²⁰² André Freire, Marco Lisi, Ioannis Andreadis and José Manuel Leite Viegas, « Political Representation in Bailed-out Southern Europe: Greece and Portugal Compared », *South European Society and Politics*, τόμ. 19, τχ. 4, Δεκέμβριος 2014, σ. 422-425, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.984381>,

²⁰³ European Commission, « Standard Eurobarometer 72, National Report, Executive Summary, Portugal », Φθινόπωρο 2009, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/831>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

εθνικά κόμματα και το 77% την εθνική κυβέρνηση.²⁰⁴

Σταδιακά η εικόνα αυτή άλλαξε το 2011 καθώς το 56% δήλωνε πως δεν εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, παρατηρείται δηλαδή μια επιδείνωση της εμπιστοσύνης των πολιτών την λειτουργία της Ένωσης, ενώ το 71% δεν εμπιστεύεται τα κόμματα που βρίσκονται στο Κοινοβούλιο και το 69% την κυβέρνηση.²⁰⁵ Παρόμοια ήταν η εικόνα το 2012, ενώ από το 2013 παρατηρείται μια επιδείνωση της εμπιστοσύνης στο σύνολο των πολιτικών θεσμών με το 68% των ερωτηθέντων να μην εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 83% τα πολιτικά κόμματα και την κυβέρνηση.²⁰⁶ Όσον αφορά όμως την εμπιστοσύνη των πολιτών ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, η εικόνα βελτιώθηκε το 2014 καθώς το 51% των Πορτογάλων δήλωνε πως δεν εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση²⁰⁷ και το 2015 το 48%²⁰⁸.

Συνολικά η εικόνα εμπιστοσύνης ως προς τους πολιτικούς θεσμούς βελτιώθηκε από το 2016 με το 42% των Πορτογάλων να μην εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 61% τα κόμματα του Κοινοβουλίου και το 57% την κυβέρνηση²⁰⁹, αποκτώντας μια σαφώς καλύτερη εικόνα το 2017 με μόλις το 39% να δηλώνει την δυσπιστία του προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 45% στα πολιτικά κόμματα και το 54% στην κυβέρνηση²¹⁰. Το 2018 τα δεδομένα αναδεικνύουν ακόμα μεγαλύτερη βελτίωση ως προς την

²⁰⁴ European Commission, « Standard Eurobarometer 74, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2010, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/918>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

²⁰⁵ European Commission, « Standard Eurobarometer 76, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2011, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1020>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

²⁰⁶ European Commission, « Standard Eurobarometer 80, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2013, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1123>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

²⁰⁷ European Commission, « Standard Eurobarometer 82, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2014, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2041>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

²⁰⁸ European Commission, « Standard Eurobarometer 84, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2015, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2098>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

²⁰⁹ European Commission, « Standard Eurobarometer 86, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2016, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2137>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

²¹⁰ European Commission, « Standard Eurobarometer 88, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2143>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς, με το 35% να δηλώνει την δυσπιστία του στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ όσον αφορά την εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς στο εσωτερικό της χώρας, τα ποσοστά ήταν περίπου στα ίδια επίπεδα με το 2017.²¹¹

Τέλος σχετικά με τα ζητήματα μετανάστευσης η συνολική εικόνα που προκύπτει από τις μετρήσεις του ευρωβαρόμετρου στην Πορτογαλία είναι πως οι πολίτες αντιμετωπίζουν μάλλον με μετριοπάθεια το ζήτημα, καθώς το 26% μόνο δηλώνει πως η μετανάστευση είναι ένα σοβαρό πρόβλημα, το 56% πως επιβαρύνει το ασφαλιστικό σύστημα, το 50% πως επιβαρύνει την εγκληματικότητα, ενώ το 60% δηλώνει πως επιδρά θετικά στην οικονομία.²¹²

Σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από την βιβλιογραφία και το ευρωβαρόμετρο για την Πορτογαλία, παραδοσιακά ο άξονας δεξιά-αριστερά ήταν χαλαρός σε σχέση με τις άλλες υπό μελέτη χώρες και αφορούσε κυρίως σε πολιτιστικά ζητήματα και δευτερευόντως σε οικονομικά. Μετά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης ο άξονας δεξιά-αριστερά αντικαταστάθηκε από τα δίπολα ευρωφιλία-ευρωσκεπτικισμός και μνημόνιο-αντιμνημόνιο, ενώ η ιδεολογική τοποθέτηση στον άξονα δεξιά-αριστερά αφορούσε κυρίως πολιτισμικά ζητήματα. Στην Πορτογαλία ωστόσο όπως δείχνουν και τα στοιχεία από το ευρωβαρόμετρο αν και στα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης παρατηρήθηκε κρίση της εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς, εντούτοις, η εικόνα άλλαξε σύντομα με αποτέλεσμα να βελτιωθούν τα ποσοστά δυσπιστίας, όχι μόνο προς την Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά και προς το εγχώριο κομματικό σύστημα.

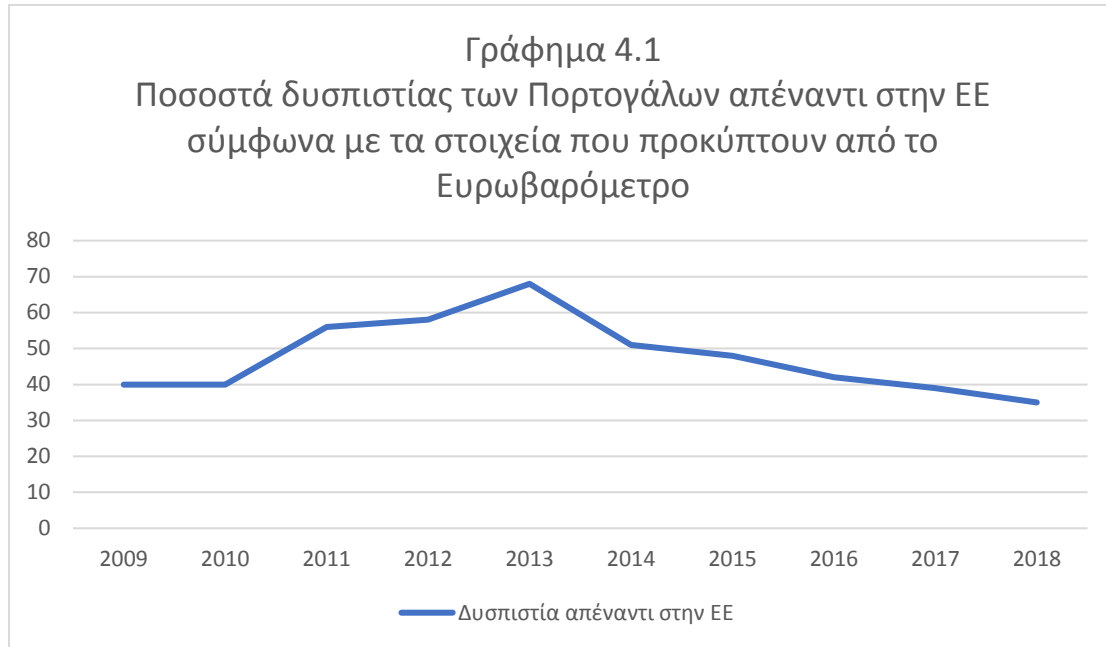
Στην Πορτογαλία η αντίδραση του εκλογικού σώματος απέναντι στα μέτρα λιτότητας ακολούθησε την ίδια πορεία με τις άλλες χώρες, ωστόσο η έλλειψη λαϊκίστικων κομμάτων της δεξιάς και της αριστεράς, συγκράτησε τις διαμαρτυρίες και το αντιμνημονιακό πρόσημο στα πλαίσια των κομμάτων που ήδη υπήρχαν, με ένα πιο μετριοπαθή χαρακτήρα. Επιπλέον τα στοιχεία από το ευρωβαρόμετρο ανέδειξαν το γεγονός πως στην Πορτογαλία οι ψηφοφόροι έδειξαν εμπιστοσύνη στα υπάρχοντα κόμματα σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι αυτό συνέβη στην Ελλάδα και την Ισπανία.

²¹¹ European Commission, « Standard Eurobarometer 89, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2018, διαθέσιμο στο:

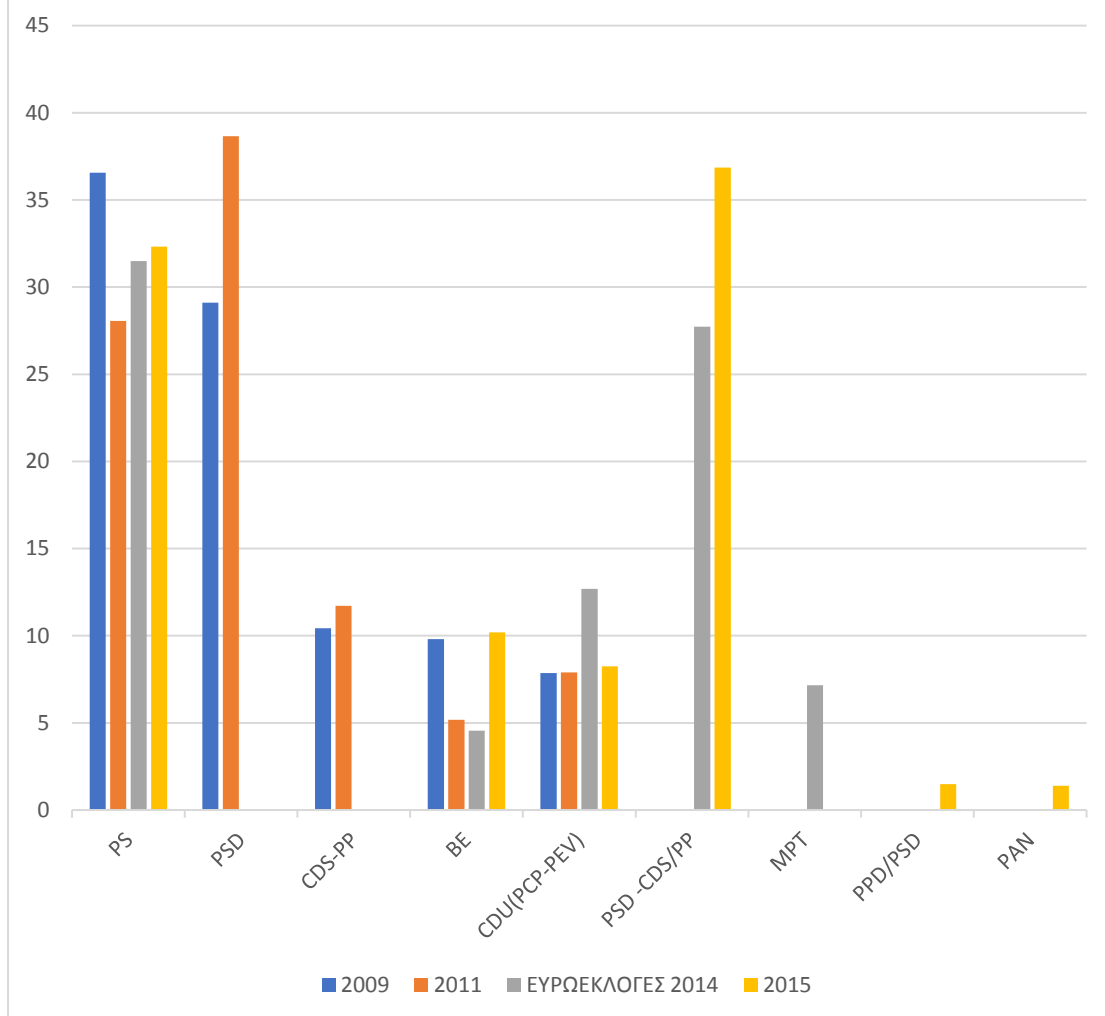
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2180>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

²¹² European Commission, «Special Eurobarometer 469, Integration of immigrants in the European Union, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/2001/yearTo/2018/surveyKy/2169>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

Τέλος η έλλειψη κομμάτων της λαϊκίστικης δεξιάς αποτυπώνεται στην εικόνα που προκύπτει από το ευρωβαρόμετρο, με τους Πορτογάλους να κρατούν μια αρκετά μετριοπαθή στάση απέναντι στο ζήτημα της μετανάστευσης.

Γράφημα 4.1 Εκλογικές Αναμετρήσεις στην Πορτογαλία
2009-2015

5. Ιταλία

5.1. Ο Silvio Berlusconi στην εξουσία

Το 2009 βρίσκει την Ιταλία υπό την κυβέρνηση του Silvio Berlusconi, ο οποίος από το 1994 βρίσκεται για τρίτη φορά σε αυτή την θέση. Το 2008 κέρδισε και πάλι τις εκλογές, ύστερα από την συγχώνευση του κόμματός του Forza Italia(FI) με το κόμμα του Gianfranco Fini, το AN (Alleanza nazionale), δημιουργώντας το PDL (Popolo della Libertà) και συγκυβερνώντας με το LN (Lega Nord), ελπίζοντας με αυτό τον συνασπισμό να εκφράσει ολόκληρο τον χώρο της κεντροδεξιάς, όπως είχε προσπαθήσει να πράξει την περίοδο 2001-2008. Στην αντιπολίτευση βρισκόταν το PD (Partito Democratico), ένα κόμμα της κεντροαριστεράς, το οποίο αποτελεί την μετεξέλιξη του L'Ulivo, ενός συνασπισμού όλων των κεντροαριστερών δυνάμεων που δημιουργήθηκε το 1995, υπό την ηγεσία του Romano Prodi, στον απόηχο της πτώσης του ιστορικού PCI (Partito Comunista Italiano), PDS (Partito Democratico della Sinistra), DS (Democratici di Sinistra)²¹³.

Ο Berlusconi κατάφερε να κερδίσει τις εκλογές του 1994, του 2001 και του 2008. Η περίπτωση όμως πιο πολύ αντιστοιχεί σε έναν λαϊκιστή ηγέτη, ο οποίος εκμεταλλεύτηκε την πτώση του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος-DC (Democrazia Cristiana) το 1994, συνενώνοντας τις δυνάμεις της δεξιάς και της κεντροδεξιάς προσπαθώντας να εγκαθιδρύσει μια νέα διαίρεση στην κοινωνία από την παραδοσιακή διαίρεση δεξιά-αριστερά, που να χωρίζει τις ελίτ από τον λαό. Επιχείρησε να εμφανίσει την κεντροδεξιά συμμαχία, ως τον κύριο εκφραστή του λαού έναντι των εσωτερικών και εξωτερικών πολιτικών ελίτ. Κατάφερε με τον σχεδιασμό του να χτίσει έναν ισχυρό συνασπισμό, να εγκαταστήσει ένα δικομματικό σύστημα με κύριο ανταγωνιστή την κεντροαριστερά, ενισχύοντας ταυτόχρονα μια αντικομμουνιστική ιδεολογία. Σε αυτό τον βοήθησε το νέο εκλογικό σύστημα, το οποίο υποστήριξε και συγκέντρωσε μεγαλύτερες εξουσίες στο πρόσωπο του Πρωθυπουργού, από ότι το αναλογικό που ίσχυε μέχρι τότε. Παράλληλα κατάρτισε ένα σχέδιο για την εφαρμογή συνταγματικών

²¹³ Fabio Bordinon, «Matteo Renzi: A 'Leftist Berlusconi' for the Italian Democratic Party?», *South European Society and Politics*, τόμ. 19, τχ. Φεβρουάριος 2014, σ. 2, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.887240>

μεταρρυθμίσεων, το οποίο δέχτηκε ευρεία συναίνεση. Όλοι αυτοί οι παράγοντες ουσιαστικά εισήγαγαν της Ιταλία στην φάση της «Δεύτερης Δημοκρατίας».²¹⁴

Ωστόσο ο Berlusconi ήρθε αντιμέτωπος με πολλές δυσκολίες ήδη από την αρχή της θητείας του. Από το 2008 είχε ήδη ξεκινήσει η οικονομική κρίση που σταδιακά εξαπλωνόταν στις ευρωπαϊκές χώρες, ενώ από το 2009 άρχισαν να έρχονται στην δημοσιότητα σκάνδαλα που αφορούσαν την ιδιωτική ζωή του Berlusconi. Ενώ αναμενόταν πως όλοι αυτά τα σκάνδαλα θα επηρέαζαν αρνητικά την κυβερνητική του θητεία, στην πραγματικότητα όμως ενώ μπορεί επηρέασαν την εικόνα του σε μεγάλο βαθμό, όχι όμως ικανό να απειληθεί η κυβέρνησή του. Στις ευρωεκλογές του 2009 το PDL έλαβε το 35,3% των ψήφων. Εκτός όμως από τα σκάνδαλα που αφορούσαν την προσωπική του ζωή, ο Berlusconi είχε να αντιμετωπίσει την χειρότερη οικονομική κρίση που έπληξε την ευρωζώνη. Η Ιταλία βρέθηκε πολύ εκτεθειμένη λόγω της χρηματοπιστωτικής κρίσης, με ένα τεράστιο δημοσιονομικό χρέος. Η οικονομική κατάσταση της Ιταλίας ήταν σε πολύ κακό επίπεδο. Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν ήταν -1,3% το 2008 και έφτασε στο -5,2% το 2009. Η ανεργία στον γενικό πληθυσμό παρέμεινε σταθερή από τα προ κρίσης χρόνια, όμως αυξήθηκε σημαντικά η ανεργία των νέων, καθώς το 2010 1 στους 4 νέους μεταξύ 18 και 25 ετών δεν μπορούσε να βρει εργασία. Το ποσοστό αυτό το 2011 έφτασε στο 28,6%. Το γεγονός εκείνο που ήταν παράδοξο, ήταν πως η αρνητική εικόνα της οικονομίας σε συνδυασμό με τα σκάνδαλα που είχαν βγει στην επιφάνεια, δεν φαίνεται να επηρέασαν την κυβέρνηση. Στις ευρωεκλογές του 2009 το PDL έλαβε το 35,3% των ψήφων. Η εξήγηση σε αυτή τη πίστη που έδειχνε ο λαός στο Berlusconi, είναι πως η κυβέρνηση είχε καταστήσει σαφές πως η κρίση είναι παγκόσμια, δεν οφείλεται σε εσωτερικούς παράγοντες, πως οι τράπεζες είναι υπό έλεγχο σε συνδυασμό μάλιστα με την πολιτική που έκανε μέσω επιδομάτων. Από το 2010 και μετά όμως τα πράγματα δυσκόλεψαν αρκετά όταν οι διεθνείς οίκοι αξιολόγησης υποβάθμισαν την πιστοληπτική ικανότητα της Ιταλίας. Ο Πρωθυπουργός δεν έλαβε τα απαραίτητα μέτρα έγκαιρα ώστε να μειώσει τις αρνητικές συνέπειες της κρίσης, ούτε όμως παραιτήθηκε. Το 2010 έλαβε μια δέσμη μέτρων

²¹⁴Stefano Fella and Carlo Ruzza, «Populism and the Fall of the Centre-Right in Italy: The End of the Berlusconi Model or a New Beginning?», *Journal of Contemporary European Studies*, τόμ. 21, τχ. 1, Μάιος 2013, σ. 39-40, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/14782804.2013.766475>

δημοσιονομικής εξυγίανσης, τα οποία όμως από πολλούς θεωρήθηκαν μη αρκετά για να αντιμετωπίσουν την δύσκολη κατάσταση.²¹⁵

Η μεγάλη κρίση στο εσωτερικό της κυβέρνησης ξέσπασε όταν ο Gianfranco Fini, ένωσε απομονωμένος στο εσωτερικό του κόμματος, δημιουργώντας αντιδράσεις, με αποτέλεσμα να εκδιωχθεί από το PDL, στερώντας από τον Berlusconi την ευρεία πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο. Ο Berlusconi κατάφερε να επιβιώσει και να κερδίσει τον Δεκέμβριο του 2010 οριακή πλειοψηφία για να εξασφαλίσει την ψήφο εμπιστοσύνης, όμως ένα σκάνδαλο που βγήκε εκ νέου στην δημοσιότητα τον Ιανουάριο του 2011 και είχε ως αποτέλεσμα την σύλληψη του Πρωθυπουργού, σήμαινε την αρχή του τέλους του στην εξουσία.²¹⁶

Το τέλος της κυβέρνησης του Berlusconi ήρθε στα τέλη του 2011 μετά από την παραίτησή του. Η πληθώρα των σκανδάλων που συνόδευαν το όνομά του, η απώλεια του AN αλλά και εξωτερικών συμμάχων όπως η Καθολική Εκκλησία και η καχυποψία που τον συνόδευε από τις χρηματοπιστωτικές αγορές σχετικά με την διαχείριση της κρίσης, τον οδήγησαν στην παραίτηση.²¹⁷

5.2. Η τεχνοκρατική κυβέρνηση του Monti και οι εθνικές εκλογές του 2013

Αμέσως μετά από την παραίτηση του Berlusconi σχηματίστηκε μια τεχνοκρατική κυβέρνηση υπό τον Mario Monti, με την στήριξη των δύο μεγάλων κομμάτων της κεντροδεξιάς PDL και της κεντροαριστεράς- PD (Partito Democratico), καθώς και όλων των μικρότερων κομμάτων πλην της LN (Lega Nord).

Η κυβέρνηση του Mario Monti κατάφερε να εφαρμόσει πολιτικές λιτότητας και ανακτήσει την εμπιστοσύνη των χρηματοπιστωτικών αγορών προς την Ιταλία. Παρολαυτά η οικονομία δεν ξέφυγε από την ύφεση και η ανεργία δεν μειώθηκε ιδιαίτερα, καθώς μεγάλο μέρος των μέτρων που εφαρμόστηκαν αφορούσαν την αύξηση της φορολογίας. Στο τέλος του 2012 όμως ο Berlusconi απέσυρε την στήριξή του προς την κυβέρνηση, οδηγώντας την σε εκλογές δυο μήνες πριν την εκπνοή της. Παρόλο που η κυβέρνηση του Monti είχε χαρακτήρα κυβέρνησης εθνικής σωτηρίας, ο ίδιος βρέθηκε ευρείας αποδοχής στο εσωτερικό της χώρας από κεντρώους αλλά και σε

²¹⁵ Alessandro Chiamonte and Roberto D'Alimonte, «The Twilight of the Berlusconi Era: Local Elections and National Referendums in Italy, May and June 2011», *South European Society and Politics*, τόμ. 17, τχ. 2, Αύγουστος 2012, σ. 263-266, doi: <https://doi.org/10.1080/13608746.2012.701793>

²¹⁶ Αυτ., σ. 267-268

²¹⁷ Fella and Ruzza, «Populism and the Fall of the Centre-Right in Italy...», ό.π., σ. 44

ευρωπαϊκό επίπεδο, ώστε να ηγηθεί στις εκλογές ενός κεντρώσου συνασπισμού, με τις ευλογίες επίσης και του EPP (European People's Party), μέλος του οποίου ήταν το PDL.²¹⁸

Οι εκλογές ορίστηκαν για τον Φεβρουάριο του 2013. Δεδομένου του εκλογικού συστήματος που ίσχυε στην Ιταλία από το 2005, το block voting system, ενός συστήματος αναλογικής εκπροσώπησης με κλειστή λίστα, όπου το πρώτο κόμμα ή συνασπισμός παίρνει bonus εδρών και αποκτά πλειοψηφία 54%, ευνοεί κυρίως τους προεκλογικούς σχηματισμούς, δυσκολεύει όμως την διαδικασία σχηματισμού κυβέρνησης. Οι βουλευτές του Κοινοβουλίου εκλέγονται σε εθνικό επίπεδο, ενώ οι Γερουσιαστές σε τοπικό, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει εγγύηση ότι ένα κόμμα που έχει αποκτήσει πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο, θα έχει αποκτήσει και στην Γερουσία. Αυτός ο παράγοντας σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η κυβέρνηση πρέπει να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης και από το Κοινοβούλιο και από την Γερουσία, δυσκολεύει πολύ την δυνατότητα σχηματισμού κυβέρνησης. Συν τοις άλλοις οι εκλογές έγιναν εν μέσω τεταμένου πολιτικού κλίματος, λόγω των αυστηρών μέτρων λιτότητας που είχαν δυσареστήσει τον λαό, την κακή απόδοση της οικονομίας και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας. Επιπλέον η ανικανότητα των κομμάτων να εφαρμόσουν μια μεταρρύθμιση των πολιτικών θεσμών για να αλλάξουν τον εκλογικό νόμο και να μειώσουν την διαφθορά, πυροδότησαν εξίσου το πολιτικό κλίμα. Και μέσα σε όλο αυτό το κύμα αβεβαιότητας είχε κάνει την εμφάνισή του το M5S (Movimento 5 Stelle), ένα νέο κόμμα με επικεφαλής έναν πρώην κωμικό τον Beppe Grillo.²¹⁹

Τα κόμματα που συμμετείχαν στις εκλογές ήταν ο κεντροαριστερός εκλογικός συνασπισμός IBC (Italia- Bene Comune) που συμμετείχαν ως κύριος εταίρος το DP (Partito Democratico) σε συνεργασία με το SEL (Sinistra Ecologia Libertà), το CD (Centro Democratico), το PSI (Partito Socialista Italiano), το SVP (Partito PopolareSudtirolese), το UpT (Unione per il Trentino), Moderati και το IM-LC (Il Megafono – Lista Crocetta. Ηγέτης του συνασπισμού αναδείχθηκε ο Pierluigi Bersani, γενικός γραμματέας του DP, ο οποίος κέρδισε στις προκριματικές τον νεαρό σε ηλικία αντίπαλό του και Δήμαρχο της Φλωρεντίας, Matteo Renzi. Η δυναμική που απέκτησε

²¹⁸ Gianfranco Baldini, «Don't Count Your Chickens before They're Hatched: The 2013 Italian Parliamentary and Presidential Elections», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 4, Δεκέμβριος 2013, σ. 477, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2013.860269>

²¹⁹ Aldo Di Virgilio, Daniela Giannetti, Andrea Pedrazzani and Luca Pinto, « Party Competition in the 2013 Italian Elections: Evidence from an Expert Survey», *Government and Opposition*, τόμ. 50, τχ. 1, Ιανουάριος 2015, σ. 66-67, doi: 10.1017/ gov.2014.15

ο Bersari και ο κεντροαριστερός συνασπισμός, ακολούθησε την παραδοσιακή πολιτική των Δημοκρατικών, με τις δημοσκοπήσεις αρχικά να δείχνουν πως ο είναι το φαβορί το εκλογών καθώς θα κατάφερνε να κινητοποιήσει τους αριστερούς ψηφοφόρους.²²⁰ Η προεκλογική εκστρατεία κινήθηκε γύρω από την ευρωπαϊκή πορεία της Ιταλίας, ενώ υποσχέθηκε πως θα συνεχίσει το έργο του Mario Monti, τις μεταρρυθμίσεις και τις πολιτικές λιτότητας για να ξεπεράσει η χώρα την οικονομική κρίση.²²¹

Ο δεύτερος μεγάλος πόλος των εκλογών ήταν και ο κεντροδεξιός συνασπισμός-Coalizione di centro-destra ο οποίος είχε ο κύριο φορέα το PDL, ενώ συμμετείχαν η LN, το FdI (Fratelli d'Italia), το LD (La Destra), το GS (Grande Sud), το MpA (Movimento per le Autonomie), το MIR (Moderati in Rivoluzione), το IP (Intesa Popolare) και το PP (Partito Pensionati). Ηγέτης του κεντροδεξιού συνασπισμού ήταν ο Silvio Berlusconi, ο οποίος ενώ μετά από την απόσυρσή του από την τεχνοκρατική κυβέρνηση του Monti είχε δηλώσει πως δεν θα ξανακατέβαινε υποψήφιος Πρωθυπουργός, τελικά αναίρεσε αυτή του την απόφαση. Στόχος του ήταν να επανασυσπειρώσει το απογοητευμένο εκλογικό σώμα, γι' αυτό και οδηγήθηκε σε μια εκστρατεία καλά οργανωμένη χρησιμοποιώντας τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, έναν χώρο που τόσο καλά γνώριζε, επικεντρωμένη στην καταγγελία των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των μέτρων λιτότητας, ενώ χρησιμοποίησε το φορολογικό ζήτημα, υποσχόμενος πως θα επιστρέψει τον Φόρο Ακίνητης Περιουσίας που είχε καταβληθεί το 2012 και πως μετά θα τον καταργήσει.²²²

Δύο νέοι παίκτες εμφανίστηκαν στο προσκήνιο. Ο ένας ήταν ο κεντρώος συνασπισμός Con Monti per l'Italia, του οποίου ηγούνταν ο πρώην Πρωθυπουργός Mario Monti και ο οποίος απαρτιζόταν από το SC (Scelta Civica), το UdC (Unione di Centro) και το FLI (Futuro e Libertà per l'Italia). Καθότι η υποψηφιότητα του Monti έχαιρε της πλήρους υποστήριξης των ευρωπαίων εταίρων, η καμπάνια του ήταν εξίσου στοχοπροσηλωμένη στην συνέχιση της εφαρμογής των μέτρων λιτότητας και των μεταρρυθμίσεων. Παρ'όλαυτά η δημοτικότητα του ίδιου του Monti ήταν σε χαμηλά επίπεδα αν αναλογιστεί κανείς πως η θητεία του ήταν επιτυχημένη και η Ιταλία είχε περάσει τον κίνδυνο της χρεοκοπίας και είχε ανακτήσει την εμπιστοσύνη των

²²⁰ Roberto D'Alimonte, «The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic?», *Contemporary Italian Politics*, τόμ. 5, τχ. 2, Ιούλιος 2013, σ. 113-114, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/23248823.2013.807599>

²²¹ Gavin Hewitt, «Italy: Last days of Mario Monti», *BBC News*, 10 Δεκεμβρίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://www.bbc.com/news/world-europe-20663413>, επίσκεψη 15 Απριλίου 2018

²²² D'Alimonte, «The Italian elections of February 2013...», ό.π., σ. 114

χρηματοπιστωτικών αγορών. Μάλλον αυτό αποτελούσε και τον λόγο για τη χαμηλή δημοτικότητα του Monti, η πεποίθηση πως τα δύσκολα είχαν περάσει και δεν υπήρχε λόγος να συνεχιστεί αυτή η πολιτική. Ένας νέος σχετικά σχηματισμός ήταν το M5S του Beppe Grillo, το οποίο εκμεταλλεύτηκε την κακή οικονομική κατάσταση και την υψηλή ανεργία για να εκφράσει τον ριζοσπαστικό-λαϊκίστικο λόγο του ο οποίος ήταν επικεντρωμένος σε μια ρητορική καταγγελίας και τιμωρίας του κατεστημένου πολιτικού συστήματος. Άλλα μικρότερα κόμματα τα οποία πήραν μέρος ήταν το RC (Rivoluzione Civile), με αρχηγό τον Δικαστή της Σικελίας Antonio Ingroia, συγκέντρωσε μικρά κόμματα της ριζοσπαστικής αριστεράς καθώς και τα απομεινάρια του Italia dei Valori, το κόμμα ενός άλλου πρώην Δικαστή του Antonio di Pietro. Επίσης ένα ακόμα φιλελεύθερο κόμμα ήταν το Fare ή FiD (Fare per fermare il declino), υπό την ηγεσία του Oscar Giannino, ο οποίος είχε κατηγορηθεί επανειλημμένα πως είχε παραποιήσει το βιογραφικό του.²²³

Πίνακας 5.1 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Φεβρουαρίου 2013 Ιταλία Chamber of Deputies ²²⁴		
Italia- Bene Comune: (DP- SEL- CD- PSI- SVP- UpT-Moderati-IM/LC)	29,5%	345
Coalizione di centro-destra: (PDL-LN-FdI-LD-GS-MpA-MIR-IP)	29,1%	125
Con Monti per l'Itali: (SC-UdC-FLI)	10,56%	47
Movimento 5 Stelle (M5S)	25,56%	109

²²³Baldini, «Don't Count Your Chickens before They're Hatched...», ό.π., σ. 480

²²⁴ Ministero dell'Interno, «Elezioni 2013, Camera», διαθέσιμο στο: <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=24/02/2013&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levs0=0&es0=S&ms=S>, επίσκεψη 15 Απριλίου 2018

Πίνακας 5.2 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Φεβρουαρίου 2013 Ιταλία Senate ²²⁵		
Italia- Bene Comune: (DP- SEL- CD- PSI- SVP- UpT-Moderati-IM/LC)	31,6%	123
Coalizione di centro-destra: (PDL-LN-FdI-LD-GS-MpA-MIR-IP)	30,7%	117
Con Monti per l'Italia: (SC-UdC-FLI)	9,1%	19
Movimento 5 Stelle (M5S)	23,8%	54

Τα αποτελέσματα των εκλογών του 2013 σε πρώτο πλάνο ανέδειξαν μια αύξηση της μεταβλητότητας των δύο κυρίαρχων φορέων, του κεντροαριστερού και κεντροδεξιού συνασπισμού καθώς και εμφανή σημάδια κατακερματισμού του κομματικού συστήματος, με την είσοδο έντεκα κομμάτων στο Κοινοβούλιο έναντι των οκτώ το 2008. Συνολικά το ποσοστό τους βρέθηκε από 70,6% στο Κοινοβούλιο το 2008, σε 46,9% το 2011. Η συμμετοχή στις εκλογές ήταν αρκετά πιο υψηλή σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης και άγγιξε το 75,2% το 2013.²²⁶

Το εκλογικό σύστημα επηρέασε όπως ήταν αναμενόμενο τα αποτελέσματα. Ο κεντροαριστερός συνασπισμός IBC, ενώ κέρδισε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στο Κοινοβούλιο, δεν κατάφερε το ίδιο και στην Γερουσία, στην οποία κέρδισε απλή πλειοψηφία. Ακόμα και σε συνεργασία με το Con Monti per l'Italia, του Monti πάλι δεν θα είχαν την απόλυτη πλειοψηφία για να σχηματίσουν κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα το IBC να πρέπει να στραφεί είτε προς του Grillo το M5S είτε προς Berlusconi. Παρόλο όμως που κέρδισε την πρώτη θέση η παρουσία της κεντροαριστεράς ήταν απογοητευτική καθώς έχασε περίπου τρεισήμισι εκατομμύρια ψήφους από τις εθνικές εκλογές του 2008. Αντίθετα ο κεντροδεξιός συνασπισμός Coalizione di centro-destra που ηγούταν ο Berlusconi, έχασε οριακά τις εκλογές έναντι του IBC. Ωστόσο μπορεί το αποτέλεσμα για τον κεντροδεξιό συνασπισμό σε απλά μαθηματικά να ήταν κάτι παραπάνω από κακό, καθώς έχασε πάνω έξι εκατομμύρια ψήφους από τις εκλογές του 2008, στην ουσία όμως με όλο αυτό το κακό προφίλ του

²²⁵ Ministero dell'Interno, «Elezioni 2013, Senato», διαθέσιμο στο: https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=S&dtel=24/02/2013&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levs_ut0=0&es0=S&ms=S, επίσκεψη 15 Απριλίου 2018

²²⁶ Susannah Verney and Anna Bosco, «Living Parallel Lives: Italy and Greece in an Age of Austerity», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 4, Φεβρουάριος 2014, σ. 414-415, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.883192>

ίδιου του Berloscuni, η παρουσία του δεν ήταν πλήρως αποτυχημένη. Πέτυχε την δεύτερη θέση και κατάφερε να εμποδίσει το IBC από το να κατακτήσει την πλήρη πλειοψηφία. Η Lega Nord, που συμμετείχε στον κεντροδεξιό συνασπισμό έχασε πάνω από το 54% των ψηφοφόρων της, μια ακόμα αποτυχία για τον χώρο της δεξιάς, ο οποίος στο σύνολό του έχασε περίπου οκτώ εκατομμύρια ψηφοφόρους, από τους οποίους ελάχιστα επωφελήθηκε το IBC, καθώς ο κύριος αποδέκτης των ψηφοφόρων ήταν το M5S. Το M5S ήταν το κόμμα το οποίο είχε επωφεληθεί πιο πολύ στις γενικές εκλογές του 2013, πετυχαίνοντας ποσοστό κοντά στο 25% στο Κοινοβούλιο και 23% στην Γερουσία.²²⁷

5.3. Η άνοδος του Κινήματος των Πέντε Αστέρων

Τα υψηλά ποσοστά του M5S, ήταν η μεγάλη έκπληξη των εκλογών του 2013. Πρόκειται για ένα λαϊκίστικο κόμμα²²⁸, το οποίο γνώρισε μεγάλη επιτυχία κατά την πρώτη του αναμέτρηση σε εθνικό επίπεδο και το οποίο μοιράζεται πολλά κοινά χαρακτηριστικά με την LN, η οποία ξεκίνησε το 1989 με αρχηγό τον Umberto Bossi. Ενώ η LN αρχικά δεν γνώρισε ιδιαίτερη αποδοχή ειδικά από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, πολύ σύντομα γνώρισε μεγάλη επιτυχία, στις περιφερειακές εκλογές του 1990 και στην συνέχεια στις εθνικές εκλογές του 1992, ενώ το 1994 κατοχύρωσε μια ισχυρή παρουσία και εντάχθηκε στον κεντροδεξιό συνασπισμό του Berlusconi. Η απότομη αύξηση των ποσοστών της LN συνέπεσε με την περίοδο που ήρθε στην δημοσιότητα το σκάνδαλο πολιτικής διαφθοράς Tangentopoli, που συγκλόνισε την Ιταλία την δεκαετία του 1990. Πρόκειται για ένα αντικαθεστωτικό κόμμα, του οποίου η ρητορική βασίστηκε στην καταδίκη των παραδοσιακών κομμάτων και παρουσιάστηκε ως η μοναδική λύση για μια "διαφορετική Ρώμη". Το M5S ξεκίνησε με παρόμοιο τρόπο στα μέσα τις δεκαετίας του 2000, από τον Beppe Grillo, έναν κωμικό ο οποίος για χρόνια κατηγορούσε τον "σκοτεινό κόσμο" του καπιταλισμού, των τραπεζών και των πολυεθνικών εταιριών και στην συνέχεια κάλεσε τον λαό, μέσω ενός blog, να ενωθεί μαζί του με σκοπό την δημιουργία ενός μπλοκ το οποίο θα πάλευε για την διεύρυνση της δημοκρατίας και τον έλεγχο των πολιτικών. Η κίνηση αυτή

²²⁷D'Alimonte, «The Italian elections of February 2013...», ό.π., σ. 115-119

²²⁸Nicolò Conti and Vincenzo Memoli, «The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement», *West European Politics*, τόμ. 38, τχ. 3, Ιανουάριος 2015, σ. 517, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2014.996377>

αρχικά μετρούσε μερικούς χιλιάδες υποστηρικτές.²²⁹ Στην πορεία το κίνημα αυτό αντίδρασης έναντι των κατεστημένων κομμάτων πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις με την διοργάνωση δύο μεγάλων κινητοποιήσεων οι οποίες ονομάστηκαν ‘‘V-days’’. Οι κινητοποιήσεις αυτές ήταν υβριστικού χαρακτήρα εναντίον του συνόλου του πολιτικού κόσμου και των δημοσιογράφων, στις οποίες συλλέγονταν υπογραφές για να ‘‘καθαριστεί’’ το Κοινοβούλιο από τους διεφθαρμένους πολιτικούς, να καταργηθούν οι επιδοτήσεις στον εκδοτικό κλάδο και ο νόμος που ρύθμιζε την λειτουργία των μέσων ενημέρωσης μέσω της διεξαγωγής δημοψηφίσματος. Παράλληλα ζητούσαν αλλαγή του εκλογικού νόμου ώστε να μπορούν να ψηφιστούν και μεμονωμένοι υποψήφιοι. Και ενώ σε όλες αυτές τις δράσεις συμμετείχαν μερικές χιλιάδες πολιτών, δεν φαίνεται να είχαν προκαλέσει την ανησυχία των μεγάλων κομμάτων. Η πραγματική εκτόξευση του Κινήματος των 5 Αστέρων έγινε στις τοπικές εκλογές του 2012, όπου κατάφερε να εκλέξει τέσσερις δημάρχους αλλά και στις εθνικές εκλογές του 2013. Που οφείλεται όμως η τόση απότομη ανάπτυξη αυτού του λαϊκίστικου αντισυμβατικού κόμματος; Αφενός ο Beppe Grillo κατάφερε να πιάσει τον παλμό της εποχής. Εκμεταλλεύτηκε την κρίση που περνούσαν τα μεγάλα κόμματα λόγω της οικονομικής κρίσης, των σκανδάλων και της αποτυχίας τους να αλλάξουν τον εκλογικό νόμο. Δεύτερον προσέδωσε ακτιβιστικό χαρακτήρα το κόμμα του, διοργανώνοντας συγκεντρώσεις στις πλατείες, χρησιμοποιώντας όλα τα εργαλεία του διαδικτύου και τρίτον προσπάθησε να εμφανίσει να εμφανίσει τον εαυτό του ως καθαρό, μη διεφθαρμένο και αντισυμβατικό.²³⁰

Η παράμετρος εκείνη που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις εκλογές του 2013, ήταν ο άξονας φιλοευρωπαϊσμός-ευρωσκεπτικισμός. Ο ευρωπαϊκός παράγοντας ήταν εξίσου σημαντικός τόσο μεταξύ του κομματικού ανταγωνισμού, όσο και του εκλογικού σώματος σχετικά με το πιο κόμμα θα προτιμούσαν στις εκλογές. Η ευρωπαϊκή διάσταση μάλιστα ήταν πιο σημαντική ακόμα και από τους οικονομικούς παράγοντες, αποσπώντας από τις εκλογές έναν οικονομικό χαρακτήρα.²³¹ Τα επίπεδα της εκλογικής αστάθειας, μαζί με την μεγάλη ανάπτυξη του M5S, που έγιναν σαφή από τα

²²⁹ Paolo Natale, «The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement», *Contemporary Italian Politics*, τόμ. 6, τχ. 1, Μάρτιος 2014, σ. 17-18, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/23248823.2014.886418>

²³⁰ Lorenzo Mosca, «The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe?», *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, τόμ. 49, τχ. 1, Μάρτιος 2014, σ. 42-45, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/03932729.2013.875821>

²³¹ Di Virgilio, Giannetti, Pedrazzani and Pinto, «Party Competition in the 2013 Italian Election...», ό.π., σ. 74

αποτελέσματα των εκλογών του 2013, δείχνουν ότι μία πολύ μεγάλη μερίδα των ψηφοφόρων άλλαξαν τις εκλογικές τους προτιμήσεις, όπως συνέβη στις εκλογές του 1994, τότε που η Ιταλία εισήλθε στην περίοδο της Β' Δημοκρατίας. Τώρα ίσως να συνέβη και σε μεγαλύτερο ακόμα βαθμό καθώς τέτοια μεταβλητότητα σε συνδυασμό με την δυσανεμία του λαού δεν έχει παρατηρηθεί από τις εκλογές του 1948. Οι ενδείξεις αυτές οδήγησαν στο συμπέρασμα πως ίσως η Ιταλία όδευε προς μια μεγάλη αλλαγή στο κομματικό της σύστημα.²³² Οι εκλογές του 2013 σήμαναν και το τέλος, προς το παρόν, του δικομματικού συστήματος όπως είχε επικρατήσει τα τελευταία είκοσι χρόνια. Η απότομη αύξηση των ποσοστών του M5S σηματοδότησε μια νέα εποχή, κατά την οποία ένα ιδιότυπο «τριτοκομματικό» σύστημα θα καθόριζε το κομματικό σύστημα της Ιταλίας.²³³

5.4. Η κυβέρνηση του Enrico Letta και η άνοδος του Matteo Renzi στην εξουσία

Η αδυναμία του κεντροαριστερού συνασπισμού να κερδίσει την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στη Γερουσία σύντομα οδήγησε σε κυβερνητικό αδιέξοδο. Ο Bersani που ηγείτο του κεντροαριστερού συνασπισμού, ξεκίνησε έναν γύρο διαπραγματεύσεων κυρίως με το M5S, χωρίς να καταφέρει να κερδίσει την απαραίτητη πλειοψηφία για να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης. Προσπαθώντας να δώσει μια λύση στο αδιέξοδο ο Πρόεδρος της Ιταλίας, Giorgio Napolitano, παραιτήθηκε. Το Κοινοβούλιο δεν κατάφερε να συμφωνήσει για τον διάδοχο του Napolitano, με αποτέλεσμα να επανεκλεγεί στην θέση του. Αμέσως μετά την εκλογή του, αφού στράφηκε εναντίον όλων των κομμάτων κατηγορώντας τα για το γεγονός πως ακόμα δεν είχαν σχηματίσει κυβέρνηση, πρότεινε τον Απρίλιο του 2013 στον αναπληρωτή γραμματέα του PD, τον Enrico Letta να διοριστεί Πρωθυπουργός, σε έναν μεγάλο κυβερνητικό συνασπισμό με την συμμετοχή του PD, του κεντροδεξιού συνασπισμού PdL και του κεντρώου συνασπισμού SC (Scelta Civica), που ηγούταν ο Mario Monti.²³⁴

Το PS δεν βγήκε αλώβητο από όλη αυτή την διαδικασία. Ο Matteo Renzi, ο νεαρός Δήμαρχος της Φλωρεντίας και υποψήφιος για γενικός γραμματέας του DP

²³²D'Alimonte, «The Italian elections of February 2013...», ό.π., σ. 127

²³³Vincenzo Emanuele, «Vote (de-)nationalisation and party system change in Italy (1948–2013)», *Contemporary Italian Politics*, τόμ. 7, τχ. 3, Αύγουστος 2015, σ. 255, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/23248823.2015.1076617>

²³⁴Gianfranco Pasquino, «Renzi: the government, the party, the future of Italian politics», *Journal of Modern Italian Studies*, τόμ. 21, τχ. 3, Ιούνιος 2016, σ. 390, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/1354571X.2016.1169883>

έναντι του Bersari το 2012, άσκησε έντονη κριτική στον δεύτερο σε όλη την διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Τάχθηκε υπέρ της συνεργασίας των Δημοκρατικών με την κεντροδεξιά του Berlusconi , ασκώντας εμμέσως κριτικές στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε ο Bersari τις διαπραγματεύσεις.²³⁵ Οι διαφωνίες στο εσωτερικό του DP οδήγησαν σε μια εσωκομματική διαμάχη. Το πρόσωπο του Matteo Renzi, συγκέντρωνε όλα τα χαρακτηριστικά της ανανέωσης που χρειαζόταν το ηγετικό προφίλ του κόμματος. Ο ίδιος τάχθηκε υπέρ της ιδεολογικής ανανέωσης του PD, αμφισβήτησε την κυρίαρχη ελίτ του κόμματος και παρουσίασε τον εαυτό του ως ένα εξωτερικό ηγέτη που δεν ακολουθεί το παραδοσιακό μοντέλο της ιεραρχίας στο εσωτερικού του κόμματος.²³⁶ Στόχος του ήταν να παρουσιάσει τον εαυτό του ως μια αυτόφωτη μονάδα στο εσωτερικό του κόμματος, μακριά από το πρότυπο των κυβερνήσεων που επικρατούσε κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια, με απώτερο σκοπό να κερδίσει το τμήμα εκείνο του εκλογικού σώματος που στρεφόταν προς το M5S. Για τον λόγο αυτό αντιτάχθηκε στην αριστερά πτέρυγα του DP, τονίζοντας πως είναι αδύνατο να επαναφέρει το χαμένο εκλογικό σώμα χρησιμοποιώντας την ρητορική της παλιάς αριστεράς. Παρόλο όμως που ο Renzi κατάφερε να εργαλειοποιήσει κάποια λαϊκίστικα στοιχεία, όπως η υιοθέτηση μιας αντι-πολιτικής στάσης, δύσκολα μπορεί να του αποδοθεί ο τίτλος του λαϊκίστικου ηγέτη, όπως στις περιπτώσεις του Berlusconi και του Grillo, που ολόκληρη η ρητορική τους στηριζόταν στον λαϊκισμό.²³⁷ Το ριζοσπαστικό προφίλ του Matteo Renzi, όπως ήταν αναμενόμενο προκάλεσε τις αντιδράσεις των ελίτ στο εσωτερικό DP, όπως ο Massimo D'Alema, πρώην Γενικός Γραμματέας των Δημοκρατικών. Παρολαυτά επικρατούσε η αντίληψη πως η υποψηφιότητά του αποτελούσε ένα ``αναγκαίο κακό`` για να έχει το κόμμα δυνατότητα ανάκαμψης. Ο Renzi κατάφερε τελικά να εκλεγεί στην ηγεσία του DP με ποσοστό 67,6%, έναντι του Gianni Cuperlo με 18,2% και του Giuseppe Civati 14,2%.²³⁸

Ο Berlusconi εγκατέλειψε τον μεγάλο κυβερνητικό συνασπισμό του Enrico Letta έξι μήνες μετά την δημιουργία του, ο οποίος κατάφερε να επιβιώσει λόγω ενός τμήματος του PdL που συνέχισε να στηρίζει την κυβέρνηση. Ωστόσο τον Φεβρουάριο του 2014 ο Renzi ανάγκασε τον Letta να παραιτηθεί και σχημάτισε μια νέα κυβέρνηση

²³⁵James Mackenzie, «Italy center-left tensions rise as Renzi cries foul», Reuters, 10 Απριλίου 2013, διαθέσιμο στο: <https://www.reuters.com/article/us-italy-vote/italy-center-left-tensions-rise-as-renzi-cries-foul-idUSBRE9390YE20130410>, επίσκεψη 30 Απριλίου 2018

²³⁶Bordignon, «Matteo Renzi: A 'Leftist Berlusconi'...», ό.π., σ. 6

²³⁷Eugenio Salvati, «Matteo Renzi: a new leadership style for the Italian Democratic Party and Italian politics», *Modern Italy*, τόμ. 21, τχ. 1, Μάρτιος 2016, σ. 8-12, doi:10.1017/mit.2015.2

²³⁸Bordignon, «Matteo Renzi: A 'Leftist Berlusconi'...», ό.π., σ. 12-13

με την υπάρχουσα πλειοψηφία στην Βουλή. Άμεσος στόχος του ήταν οι εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που είχε ανάγκη η Ιταλία, συμπεριλαμβανομένου και του εκλογικού νόμου. Για να το καταφέρει αυτό ήρθε προχώρησε και σε διαπραγματεύσεις με τον Berlusconi προκειμένου να στηρίξει τις μεταρρυθμίσεις. Το δεδομένο ήταν πως ο Renzi απολάμβανε μιας ευρείας αποδοχής το λαό, καθώς στο πρόσωπό του είδαν τον ηγέτη που επρόκειτο να βγάλει την χώρα από την κρίση.²³⁹

5.5. Οι ευρωεκλογές του 2014

Για το λόγο αυτό και κατά την διάρκεια της προεκλογικής περιόδου για τις ευρωεκλογές του 2014, οι δημοκρατικοί έθεσαν ψηλά στην ατζέντα τα ζητήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προσπαθώντας να χαλιναγωγήσουν τις ευρωσκεπτικιστικές τάσεις που επικρατούσαν στην κοινωνία. Ευρωπαϊκό πρόσημο είχε και η καμπάνια του κεντρώου συνασπισμού Scelta Europea, που αποτελούνταν από τα κόμματα που στήριζαν τον Mario Monti στις εκλογές του 2013. Η Lega Nord και άλλες μικρότερες ακροδεξιές δυνάμεις όπως Fratelli d'Italia τάχθηκαν υπέρ της εξόδου της Ιταλίας από το ευρώ, ενώ το M5S ήταν υπέρ ενός δημοψηφίσματος για το ιταλικό μέλλον στο ευρώ. Το Forza Italia του Berlusconi κράτησε ένα ήπιο ευρωσκεπτικιστικό προφίλ, αφού έθεσε θέμα επανεξέταση της δημοσιονομικής συμφωνίας. Ένας νέος σχηματισμός εμφανίστηκε, ο L'Altra Europa – Con Tsipras, ο οποίος άνηκε στην χώρα της ριζοσπαστικής αριστεράς και υποστήριζε τον Αλέξη Τσίπρα για την ηγεσία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, με στόχο την ανατροπή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που εφαρμόζονταν από την Ευρωπαϊκή Ένωση.²⁴⁰

²³⁹ Paolo Segatti, Monica Poletti and Cristiano Vezzoni, «Renzi's Honeymoon Effect: The 2014 European Election in Italy», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 3, Οκτώβριος 2015, σ. 313, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1075709>

²⁴⁰ Αυτ., σ. 313

Πίνακας 5.3 Αποτελέσματα ευρωεκλογών 2014 Ιταλία ²⁴¹

Partito Democratico (PD)	40,82%	31
(Movimento 5 Stelle (M5S)	21,15%	17
Forza Italia (FI)	16,81%	13
Lega Nord (LN)	6,15%	5
Coalition Nuovo Centrodestra – Unione di Centro	4,38%	3
L’Altra Europa – Con Tsipras : SEL (Sinistra Ecologia Libertà), PRC (Partito della Rifondazione Comunista), Verdi–Grüne–Vërc, PL (Partito del Lavoro), RC (Rivoluzione Civile), PP (Partito Pirata Italiano), iRS (Indipendèntzia Repùbrica de Sardigna	4,03%	3
FDI-AN : Fratelli d'Italia - Alleanza Nazionale	3,66%	-
Coalition Scelta Europea : SC (Scelta Civica), CD (Centro Democratico), FiD (Fare per Fermare il Declino), CSR (Conservatori e Social Riformatori), PLI (Partito Liberale Italiano), PRI(Partito Repubblicano Italiano), I Liberali, Federazione dei Liberali (FdL)	0,72%	-
IdV : Italia dei Valori - Di Pietro	0,66%	-
SVP : Südtiroler Volkspartei (Partito popolare sudtirolese)	0,50%	1

Αδιαμφισβήτητα ο μεγάλος νικητής των εκλογών ήταν το DP, το οποίο κατάφερε να αυξήσει τα ποσοστά του πάνω από 10 μονάδες από τις εκλογές του 2013. Το 74% των ψηφοφόρων των Δημοκρατικών επέστρεψαν, ενώ επίσης το 55% των ψηφοφόρων του Scelta Civica, το 38 % των εκλογέων του SEL, ένα 13% των εκλογέων του M5S και ένα 8% των ψηφοφόρων του PdL στράφηκαν προς το DP. Παράλληλα και ένα 9% των ψηφοφόρων που απείχαν από τις εκλογές του 2013 ψήφισαν το DP. Το M5S έχασε επίσης τους ψηφοφόρους προς στο PD. Αντίθετα από τα μεγάλα κόμματα, ισχυρή πτώση είχαν το M5S και το Forza Italia, τα οποία έχασαν περίπου από τρία εκατομμύρια ψήφους από τις εκλογές του 2013. Το M5S παράδοξα, σημείωσε σημαντικές απώλειες, μη αναμενόμενο γεγονός για ένα κόμμα εναντίον του ευρώ που

²⁴¹ Ministero dell'Interno, «Elezioni, Europee 2014», διαθέσιμο στο: <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=E&dtel=25/05/2014&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>, επίσκεψη 2 Μαΐου 2018

σύμφωνα με το μοντέλο των εκλογών δεύτερης τάξης θα έπρεπε να είχε βγει κερδισμένο. Οι απώλειές τους ίσως οφείλονταν στις εσωκομματικές διαφωνίες που υπήρχαν μέσα στο κόμμα. Ακολουθώντας το μοντέλο των εκλογών δεύτερης τάξης, τα μικρότερα κόμματα της κεντροδεξιάς επωφελήθηκαν από την πτώση του Forza Italia, όπως το Fratelli d'Italia και η Lega Nord που κατάφεραν έστω και λίγο να αυξήσουν τα ποσοστά τους. Άλλα μικρότερα κόμματα τα οποία αύξησαν τα ποσοστά τους ήταν ο συνασπισμός Coalition Nuovo Centrodestra, που αποτελούταν από μικρά κόμματα τα οποία είχαν εγκαταλείψει το PdL, και είχαν έρθει σε συμμαχία με το χριστιανοδημοκρατικό UDC (Unión de Centro Democrático). Ο κεντρώος συνασπισμός του Mario Monti Scelta Europea, δεν κατάφερε να κερδίσει ούτε μία έδρα στο ευρωκοινοβούλιο. Ο συνασπισμός L'Altra Europa – Con Tsipras κατάφερε να αυξήσει τα ποσοστά του SEL κατά 1% από τις εκλογές του 2013 και να αποκτήσει παρουσία στην ευρωβουλή.²⁴²

5.6. Η πτώση του Matteo Renzi και το Δημοψήφισμα

Ύστερα από το πέρας των ευρωεκλογών και την σημαντική νίκη του DP, που σε μεγάλο βαθμό επωφελήθηκε από το εκτόπισμα του ηγέτη του, Matteo Renzi, για τον ίδιο και την κυβέρνησή του η περίοδος χάριτος επρόκειτο να τερματιστεί σχετικά σύντομα. Αν και κατά την διάρκεια της διακυβέρνησης των Δημοκρατικών, οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν ήταν αμιγώς μεταρρυθμιστικές, σε τομείς όπως η παιδεία, η εκπαίδευση, την απασχόληση, την αγορά εργασίας και την δημόσια διοίκηση²⁴³, οι τριγμοί στην κυβέρνησή του θα έρχονταν σύντομα με την εφαρμογή θεσμικών μεταρρυθμίσεων, που αποτελούσε και το πολιτικό στοίχημα του Renzi προσωπικά.

Οι μεταρρυθμίσεις που σχεδιάστηκαν από την κυβέρνηση είχαν δύο σκέλη και αφορούσαν την ψήφιση ενός νέου εκλογικού νόμου και την μεταρρύθμιση σημαντικών άρθρων του Συντάγματος σχετικά με λειτουργία του πολιτεύματος. Ο νέος εκλογικός νόμος 'Italicum', δέχτηκε αρκετές κριτικές. Αν και η κυβέρνηση υπογράμμιζε πως με τον νέο εκλογικό νόμο, θα είναι ξεκάθαρο ποιος είναι νικητής, εντούτοις φαίνεται πως η λογική που τον διέπει απέχει αρκετά από την κατεύθυνση της ενίσχυσης των κομμάτων και του δικομματισμού, ενισχύοντας σε μεγάλο βαθμό τα σενάρια

²⁴²Segatti, Poletti, Vezzoni, «Renzi's Honeymoon Effect...», ό.π., σ. 318-322

²⁴³Giliberto Capano and Andrea Pritoni, «Mirror, mirror on the wall, who is the 'most' reformist one of all? Policy innovation and design coherence of the Renzi government», *Contemporary Italian Politics*, τόμ, 8, τχ. 3, σ. 297-299, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/23248823.2016.1248470>

κατακερματισμού του κομματικού συστήματος. Αυτό συμβαίνει για τρεις λόγους. Πρώτον το όριο εισόδου των κομμάτων στο Κοινοβούλιο είναι 3%, δεύτερον το bonus των εδρών θα δίνεται μόνο σε κόμματα, αποθαρρύνοντας τους εκλογικούς συνασπισμούς και τρίτον όταν δύο κόμματα φτάσουν σε κάποιο ατελέσφορο αποτέλεσμα, κανένα από τα μικρά κόμματα δεν θα μπορεί να συμμετέχει μεταγενέστερα. Η φύση αυτού του εκλογικού νόμου απομάκρυνε την Ιταλία από την λογική των συγκλίσεων και των κομματικών συνασπισμών που αποτελούν τον κανόνα στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.²⁴⁴ Ο νόμος τελικά ψηφίστηκε τον Μάιο του 2015 αν και ένα τμήμα του DP το καταψήφισε.²⁴⁵

Ακολουθώντας την μεταρρυθμιστική της πορεία η κυβέρνηση του Matteo Renzi, έφερε στο Κοινοβούλιο μια συνταγματική μεταρρύθμιση, συμπληρωματικά με τον νέο εκλογικό νόμο, που επρόκειτο να προκαλέσει πολιτικό σεισμό. Η μεταρρύθμιση αφορούσε την τροποποίηση 47 άρθρων του δεύτερου μέρους του Συντάγματος σχετικά με την λειτουργία του κράτους και της Δημοκρατίας. Συγκεκριμένα προτάθηκε η συγκέντρωση περισσότερων εξουσιών στο κεντρικό κράτος, εξαλείφοντας τις επαρχίες, και παρέχοντας στο κράτος την δυνατότητα να επεμβαίνει όταν κρίνεται πως διακυβεύονται σημαντικά συμφέροντα, καταργώντας ουσιαστικά το ομοσπονδιακό ιδεώδες που διέπει την Β' Δημοκρατία. Το δεύτερο και πολύ σημαντικό ζήτημα που θα μετέβαλε η μεταρρύθμιση ήταν η λειτουργία της Γερουσίας, μειώνοντας σημαντικά τον ρόλο της ώστε να ασχολείται κυρίως με τοπικά και περιφερειακά ζητήματα, προκειμένου να σταματήσει η δυσλειτουργία του ιταλικού κοινοβουλευτικού συστήματος με την ύπαρξη δύο οργάνων με ισότιμη δύναμη. Τρίτον προωθήθηκε η αύξηση των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας, έναντι της νομοθετικής, με την κυβέρνηση να έχει την δυνατότητα να περάσει με πιο άμεσες διαδικασίες, εντός 70 ημερών, νομοσχέδια μόνο με την έγκριση της Βουλής των Αντιπροσώπων. Η συγκεκριμένη πρόταση ψηφίστηκε από το Κοινοβούλιο τον Απρίλιο του 2016 και τέθηκε σε Δημοψήφισμα στις 4 Δεκεμβρίου 2016.²⁴⁶

Η περίοδος πριν το Δημοψήφισμα χαρακτηρίστηκε από ακραία πόλωση μεταξύ των υποστηρικτών και των πολέμιων της συνταγματικής μεταρρύθμισης. Οι

²⁴⁴ Gianfranco Pasquino, «Renzi: the government, the party...», ό.π., σ. 396

²⁴⁵ Euronews, «Ιταλία: Νέο εκλογικό νόμο υιοθέτησε η Βουλή», 4 Μαΐου 2015, διαθέσιμο στο: <http://gr.euronews.com/2015/05/04/italia-neo-eklogiko-nomo-yiothetise-to-italiko-koinovoullo-renzi-mateo>, επίσκεψη 30 Απριλίου 2018

²⁴⁶ Luigi Ceccarini and Fabio Bordignon, «Referendum on Renzi: The 2016 Vote on the Italian Constitutional Revision», *South European Society and Politics*, τόμ. 22, τχ. 3, Αύγουστος 2017, σ. 285-286, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2017.1354421>

υποστηρικτές της μεταρρύθμισης τόνισαν την σημαντικότητα των αλλαγών που επρόκειτο να έρθουν, καθώς η Ιταλία μετά από την παρατεταμένη εποχή της μετάβασης στην Δημοκρατία, θα αποκτούσε μια ‘‘αποφασιστική’’ Δημοκρατία, μακριά από το μοντέλο των δύο Κοινοβουλίων και την παροχή της δυνατότητας στους εκλογείς να επιλέγουν άμεσα την κυβέρνησή τους, χωρίς να απαιτείται η ατελέσφορη σε πολλές περιπτώσεις διαπραγμάτευση μεταξύ των κομμάτων. Το όραμα του Renzi σχετιζόταν με την δημιουργία μιας δυναμικής χώρας συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με την δυνατότητα καθορισμού ενός ξεκάθαρα νικητή μετά της εκλογές. Αντίθετα, οι υποστηρικτές του «ΟΧΙ» προέβαλαν ως κεντρικό επιχείρημα τον συγκεντρωτισμό των εξουσιών στην κυβέρνηση και τον επικεφαλής και την ύπαρξη μιας Γερουσίας μη άμεσα εκλεγμένης, γεγονός που θα οδηγούσε σε μειωμένη λογοδοσία, την μη ορθή λειτουργία της Δημοκρατίας και τον μειωμένο ρόλο της αντιπολίτευσης.²⁴⁷

Το Δημοψήφισμα αυτό που διεξήχθη στις 4 Δεκεμβρίου 2016, δεν είχε μόνο χαρακτήρα τυπικό, προκειμένου να γίνει δεχτή ή όχι η συνταγματική μεταρρύθμιση, αλλά αποτέλεσε ένα είδος ψήφου εμπιστοσύνης στο πρόσωπο του Renzi. Για το λόγο αυτό και δήλωσε πως θα παραιτηθεί αν χάσει, όπως και συνέβη. Ο Renzi παραιτήθηκε αφού στο Δημοψήφισμα επικράτησε το «ΟΧΙ» με ποσοστό 59,1% έναντι του 40,9% που ψήφισε «ΝΑΙ». Αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός πως οι πολέμιοι της μεταρρύθμισης προέρχονταν από όλο το ιδεολογικό φάσμα και είχε πυρήνες σχεδόν σε όλα τα κόμματα. Ωστόσο κανένα κόμμα δεν κατάφερε να καταστεί κύριος φορέας του «ΟΧΙ», γι’ αυτό και ενώ ο Renzi αποδείχθηκε ο ηττημένος, κανένας δεν κατάφερε να αναδειχθεί ως ο νικητής του Δημοψηφίσματος. Η ήττα αυτή του Ιταλού Πρωθυπουργού ήταν μια ουσιαστικά αποδοκιμασία στο πρόσωπό του, κατά των πολιτικών που πρεσβεύει. Αυτή βέβαια η τάση ενισχύθηκε και από το γεγονός πως παρόλο που ο Renzi δεν εκλέχθηκε ποτέ ως Πρωθυπουργός, στην διάρκεια της θητείας του εφάρμοσε πολλές μεταρρυθμίσεις.²⁴⁸

Αμέσως μετά την παραίτηση του Renzi, Πρωθυπουργός της Ιταλίας ανέλαβε ο στενός συνεργάτης και υποστηρικτής του, ο Paolo Gentiloni, ο οποίος και δήλωσε πως

²⁴⁷Ceccarini and Bordignon, «Referendum on Renzi...», ό.π., σ. 286-287

²⁴⁸The conversation, «A damning defeat for Matteo Renzi but Italy’s referendum is not a populist triumph», 5 Δεκεμβρίου 2016, διαθέσιμο στο: <https://theconversation.com/a-damning-defeat-for-matteo-renzi-but-italys-referendum-is-not-a-populist-triumph-69917>, επίσκεψη 5 Μαΐου 2018

θα παραμείνει πιστός στην συνέχιση των πολιτικών που εφάρμοσε ο προκάτοχός του.²⁴⁹

Ο Renzi μπορεί να παραιτήθηκε από Πρωθυπουργός και από την ηγεσία του κόμματός του, έθεσε όμως εκ νέου υποψηφιότητα για την αρχηγία του κόμματός του τον Φεβρουάριο του 2017 κατά την διάρκεια του Συνεδρίου του DP. Κατάφερε να επανεκλεγεί στην ηγεσία του κόμματος με ποσοστό 70% έναντι των δύο συνυποψηφίων του Orlando και Emiliano που κατέλαβαν αντίστοιχα 19,5% και 10,49%.²⁵⁰ Το DP δεν κατάφερε να βγει αλώβητο από όλη αυτή την διαδικασία, με αποτέλεσμα ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι της αριστερής πτέρυγας να αποχωρήσει, υπό την ηγεσία του Enrico Rossi και του Roberto Speranza, με την υποστήριξη μάλιστα της παλιάς φρουράς του κόμματος, του Massimo D'Alema, του Pier Luigi Bersani και του Guglielmo Epifani, ιδρύοντας το MDP (Articolo 1 – Movimento Democratico e Progressista) οι οποίοι και συνεργάστηκαν μαζί με βουλευτές από το SI (Sinistra Italiana), μια κοινοβουλευτική ομάδα που δημιουργήθηκε στην Βουλή των Αντιπροσώπων από SEL και βουλευτές που αποχώρησαν από M5S²⁵¹

Οι Δημοκρατικοί μετά την επανεκλογή στην ηγεσία του κόμματος του Renzi, επανήλθαν με μια νέα πρόταση για εκλογικό νόμο, τον «Rosatellum», σύμφωνα με τον οποίο οι βουλευτές και οι γερουσιαστές θα εκλέγονται κατά τα 2/3 με αναλογικό σύστημα και μόλις το 1/3 με πλειοψηφικό, θα παρέχει όμως την δυνατότητα σχηματισμού κομματικών συνασπισμών.²⁵² Ουσιαστικά πρόκειται για τον εκλογικό νόμο που ίσχυε από το 1993 έως το 2004 με κάποιες μικρές παραλλαγές.²⁵³

²⁴⁹ Repubblica, «Il governo Gentiloni ha giurato, ministri confermati tranne Giannini. Alfano agli Esteri. Minniti all'Interno. Boschi sottosegretario», 12 Δεκεμβρίου 2016, διαθέσιμο στο: http://www.repubblica.it/politica/2016/12/12/news/consultazioni_gentiloni_ministri_governo-153941735/?ref=HREA-1, επίσκεψη 5 Μαΐου 2018

²⁵⁰ Huffington Post, «I dati definitivi delle primarie: Renzi 70%, Orlando 19,5%, Emiliano 10,49%», 1 Μαΐου 2017, διαθέσιμο στο: <https://www.huffingtonpost.it/2017/05/01/i-dati-definitivi-delle-primarie-renzi-70-orlando-19-5-emil-a-22063333/>, επίσκεψη 5 Μαΐου 2018

²⁵¹ Raffaello Binelli, «Nasce il Movimento democratici e progressisti», *Il Giornale*, 25 Φεβρουαρίου 2017, διαθέσιμο στο: <http://www.ilgiornale.it/news/politica/nasce-movimento-democratici-e-progressisti-1368646.html>, επίσκεψη 5 Μαΐου 2018

²⁵² DW, «Πράσινο φως για το νέο ιταλικό εκλογικό νόμο», 26 Οκτωβρίου 2017, διαθέσιμο στο: <http://www.dw.com/el/πράσινο-φως-για-το-νέο-ιταλικό-εκλογικό-νόμο/a-41119938>, επίσκεψη 7 Μαΐου 2018

²⁵³ Rai News, «Arriva il "Rosatellum", Renzi: a giugno la nuova legge elettorale», 17 Μαΐου 2017, διαθέσιμο στο: <http://www.rainews.it/dl/rainews/articoli/Legge-elettorale-arriva-il-Rosatellum-c46c0e3c-3792-47ad-9229-ba5e9573c6aa.html>, επίσκεψη 7 Μαΐου 2018

5.7. Οι εθνικές εκλογές του 2018

Με αυτά τα δεδομένα η Ιταλία εισήλθε σε μια ακραία πολωμένη προεκλογική περίοδο, για τις εκλογές που επρόκειτο να λάβουν χώρα τον Μάρτιο του 2018. Ο Berlusconi ηγούταν του κεντροδεξιού συνασπισμού- Coalizione di centro-destra στον οποίο συμμετείχαν η LN (Lega Nord), το FI (Forza Italia), το FdI (Fratelli d'Italia) και το UdC-NcI (Noi con l'Italia- Unione di Centro). Επικέντρωσε την προεκλογική του ρητορική στην υπόσχεση παροχών, κυρίως ως προς την κατάργηση φόρων. Σε πολλές περιπτώσεις οι εξαγγελίες του Berlusconi προκάλεσαν την αντίδραση του νέου ηγέτη του LN, Matteo Salvini, ειδικότερα ως προς το ευρωπαϊκό ζήτημα, με τον Berlusconi να εμφανίζεται σταθερά με μια ευρωφίλική στάση, έναντι η LN παρέμεινε με ευρωσκεπτικιστικό προφίλ. Ωστόσο και οι δυο εταίροι χάραξαν μια κοινή γραμμή όσον αφορά τον αυστηρό έλεγχο της μετανάστευσης. Στον αντίποδα, ο Matteo Renzi ηγήθηκε του κεντροαριστερού συνασπισμού- Coalizione di centro-sinistra, στον οποίο συμμετείχαν το PD, το Più Europa, το Insieme και το CP (Civica Popolare), και επικέντρωσε την ρητορική του στην ανάγκη για βοήθεια των οικονομικά ασθενέστερων. Τάχθηκε ανοικτά υπέρ της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ενώ ταυτόχρονα υποστήριξε πως το μεταναστευτικό θα λυθεί μόνο μέσω διακρατικών συμφωνιών. Ακραία ευρωσκεπτικιστικό εμφανίστηκε επίσης και το M5S, αρχηγός του οποίου ήταν πλέον ο Luigi Di Maio, με θέσεις εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ παράλληλα ζητούσαν τον επαναπατρισμό όλων των μεταναστών.²⁵⁴

Πίνακας 5.4 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Μαρτίου 2018 Ιταλία Chamber of Deputies ²⁵⁵		
Coalizione di centro-destra: (LN-FI- FdI - UdC-NcI)	37,00%	265
Coalizione di centro- sinistra: (PD- Più Europa-Insieme - CP)	22,85%	122
Movimento 5 Stelle (M5S)	32,68%	227
Liberi e Uguali (LeU)	3,39%	14

²⁵⁴ Giada Zampano, «Italian election pledges: Pizza or pazzza?», *Politico*, 2 Μαρτίου 2018, διαθέσιμο στο: <https://www.politico.eu/article/italy-election-2018-pledges-pizza-pazza/>, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

²⁵⁵ Ministero dell'Interno, «Elezioni 2018, Camera», διαθέσιμο στο: <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=04/03/2018&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levs0=0&es0=S&ms=S>, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

Πίνακας 5.5 Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Μαρτίου 2018 Ιταλία Senate ²⁵⁶		
Coalizione di centro-destra: LN-FI- FdI - UdC-NcI	37,50%	137
Coalizione di centro- sinistra: (PD- Più Europa-Insieme – CP)	22,99%	60
Movimento 5 Stelle (M5S)	32,22%	112
Liberi e Uguali (LeU)	3,28%	4

Πίνακας 5.5

Σχεδόν δύο μήνες μετά τις εκλογές του Μαρτίου 2018 στην Ιταλία δεν έχει σχηματιστεί κυβέρνηση. Οι συγκεκριμένες εκλογές ήταν ένα ισχυρό σοκ για την χώρα, καθώς δύο λαϊκίστικα κόμματα το LN και το M5S, πέτυχαν αρκετά υψηλά ποσοστά. Επιπρόσθετα πολλές συζητήσεις ξεκίνησαν να λαμβάνουν χώρα μεταξύ των δύο αυτών κομμάτων, γεγονός που οδήγησε το LN να αποχωρήσει από τον κεντροδεξιό συνασπισμό, ύστερα από πιέσεις του M5S, το οποίο σε καμία περίπτωση δεν αποδέχθηκε οποιαδήποτε συνεργασία με τον Berlusconi, τον οποίο θεωρούν έναν από τους κύριους εκπροσώπους του κατεστημένου που επιθυμούν να πολεμήσουν.²⁵⁷ Ένας πιθανός συνασπισμός μεταξύ των δύο αυτών κομμάτων είναι ένα από τα σενάρια που προκαλούν τον φόβο των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς έχουν υιοθετήσει ακραίες θέσεις για τα μεταναστευτικά ζητήματα, ενώ παράλληλα ο ηγέτης της LN, Matteo Salvini έχει υποστηρίξει πως σε ενδεχόμενη συμμετοχή του στην κυβέρνηση, το κόμμα του είναι έτοιμο να αθετήσει τον όρο για 3% έλλειμα που ισχύει για όλες τις χώρες της ευρωζώνης.²⁵⁸

5.8. Οι μεταβολές των διαιρετικών τομών στην Ιταλία

Στην Ιταλία παραδοσιακά ίσχυε ο άξονας δεξιά-αριστερά με τους δύο μεγάλους πόλους της κεντροδεξιάς και της κεντροαριστεράς να εναλλάσσονται στην εξουσία. Από τις εκλογές του 2013 ωστόσο φαίνεται πως παράλληλα με τον άξονα δεξιά-

²⁵⁶ Ministero dell'Interno, «Elezioni 2018, Senato», διαθέσιμο στο: https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=S&dtel=04/03/2018&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levs_ut0=0&es0=S&ms=S, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

²⁵⁷ Giada Zampano, «5Stars and League reach deal to break Italian impasse», *Politico*, 14 Μαΐου 2018, διαθέσιμο στο: <https://www.politico.eu/article/5stars-and-league-reach-deal-to-break-italian-impasse/>, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

²⁵⁸ Jacopo Barigazzi And Giulia Paravicini, «How a 5Star-League government would scare Brussels», *Politico*, 17 Μαΐου 2018, διαθέσιμο στο: <https://www.politico.eu/article/5star-league-italy-scares-brussels-eu-luigi-di-maio-matteo-salvini/>, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

αριστερά, η διάσταση φιλοευρωπαϊσμός-ευρωσκεπτικισμός διαδραμάτισε εξίσου πρωταγωνιστικό ρόλο, αλλάζοντας το επίπεδο του κομματικού ανταγωνισμού.²⁵⁹

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο, το 2009, το 49% των πολιτών δήλωνε θετικό ως προς την συμμετοχή της Ιταλίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ το 52% δήλωναν την εμπιστοσύνη τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ωστόσο η πλειοψηφία των Ιταλών αξιολογούσε αρνητικά την οικονομική κατάσταση της χώρας. Όσον αφορά την παγκοσμιοποίηση το 50% των ερωτηθέντων αξιολογεί θετικά το φαινόμενο, ενώ το 40% έχει μια πιο κριτική στάση στο ζήτημα.²⁶⁰ Η ίδια εικόνα επικρατεί και για το 2010 με το 55% των πολιτών να θεωρούν την ανεργία ως το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Ιταλία και το 47% την οικονομία. Σχετικά με την εμπιστοσύνη των πολιτών στους πολιτικούς θεσμούς, το 40% των ερωτηθέντων δήλωνε πως δεν εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 68% τα πολιτικά κόμματα και το 77% την εθνική κυβέρνηση.²⁶¹ Από το 2011 ωστόσο η δραματική οικονομική κατάσταση λόγω της κρίσης άλλαξε τα δεδομένα. Πλέον το 53% των ερωτηθέντων αξιολογούσε την κακή οικονομική κατάσταση της χώρας ως το πιο σοβαρό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Ιταλία. Επιπρόσθετα αξιολογούσαν αρνητικά και τους πολιτικούς θεσμούς στο εσωτερικό της χώρας, με το 76% να δηλώνει πως δεν εμπιστεύεται τα πολιτικά κόμματα και το 80% την κυβέρνηση.²⁶²

Η ίδια εικόνα παραμένει παρόμοια και το 2012, ενώ από το 2013 άρχισε να διαταράσσεται και η εμπιστοσύνη των Ιταλών προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, με το 62% να δηλώνει την δυσπιστία του ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση.²⁶³ Από το 2014 και μετά η εμπιστοσύνη προς την Ευρωπαϊκή Ένωση άρχισε να ανακτάται σε ένα μικρό ποσοστό με το 54% των ερωτηθέντων να δηλώνουν πως δεν εμπιστεύονται την

²⁵⁹ Di Virgilio, Giannetti, Pedrazzani and Pinto, «Party Competition in the 2013 Italian Elections...», ό.π., σ. 85

²⁶⁰ European Commission, « Standard Eurobarometer 72, National Report, Executive Summary, Italy », Φθινόπωρο 2009, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/831>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

²⁶¹ European Commission, « Standard Eurobarometer 74, Factsheets in English, Italy », Φθινόπωρο 2010, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/918>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

²⁶² European Commission, « Standard Eurobarometer 76, Factsheets in English, Italy », Φθινόπωρο 2011, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1020>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

²⁶³ European Commission, « Standard Eurobarometer 80, Factsheets in English, Italy », Φθινόπωρο 2013, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1123>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

Ευρωπαϊκή Ένωση, σαφώς μειωμένο από το 62% το 2013. Η αρνητική στάση ωστόσο προς τα κόμματα και την κυβέρνηση παρέμεινε σε παρόμοια επίπεδα με το 75% να δηλώνει πως δεν εμπιστεύεται τα κόμματα του κοινοβουλίου και την κυβέρνηση.²⁶⁴

Η εικόνα αυτή παρέμεινε και το 2015, από το 2016 όμως εκτός από την οικονομική κρίση και το ζήτημα της μετανάστευσης ήρθε στο προσκήνιο. Τα μεγάλα κύματα μεταναστών προς την Ελλάδα και την Ιταλία δεν άφησαν ανεπηρέαστη την κοινή γνώμη με το 42% να δηλώνει πως το πρόβλημα της μετανάστευσης είναι το πιο σημαντικό ζήτημα που αντιμετωπίζει η χώρα και μόλις το 24% να δηλώνει την οικονομική κρίση. Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από το μεταναστευτικό πρόβλημα σε συνδυασμό με την κατάσταση της οικονομίας, αποτυπώνονται στο ευρωβαρόμετρο του 2016 όπου το 81% των ερωτηθέντων δήλωσε πως δεν εμπιστεύεται τα κόμματα και την κυβέρνηση.²⁶⁵ Η ίδια εικόνα περίπου διατηρήθηκε και για τα έτη 2017 και 2018.

Το ζήτημα της μετανάστευσης φαίνεται να επηρέασε εν γένει την κοινή γνώμη και την πολιτική ζωή στην Ιταλία καθώς το 51% των ερωτηθέντων στο ευρωβαρόμετρο δήλωσαν πως η μετανάστευση είναι ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα. Ταυτόχρονα το 63% δήλωσε πως οι μετανάστες επιβαρύνουν το ασφαλιστικό σύστημα, το 75% πως επηρεάζουν την εγκληματικότητα, ενώ το 58% πως στερούν θέσεις εργασίας από τους Ιταλούς.²⁶⁶

Σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από την Ιταλία, ο παραδοσιακός άξονας δεξιά-αριστερά φαίνεται να επηρεάστηκε από την οικονομική κρίση. Στις εκλογές του 2013 εκτός από την διάσταση δεξιά-αριστερά, πρωταγωνιστικό ρόλο είχε και η διάσταση φιλοευρωπαϊσμός-ευρωσκετικτισμός, ο οποίος διαπέρασε κάθετα τον άξονα δεξιά-αριστερά. Οι ψηφοφόροι επέλεξαν το κόμμα το οποίο θα ψηφίσουν σύμφωνα με την ιδεολογική τους εγγύτητα αλλά και με βάση την τοποθέτησή του ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το Κίνημα των Πέντε Αστέρων κεφαλαιοποίησε την

²⁶⁴ European Commission, « Standard Eurobarometer 82, Factsheets in English, Italy », Φθινόπωρο 2014, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2041>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

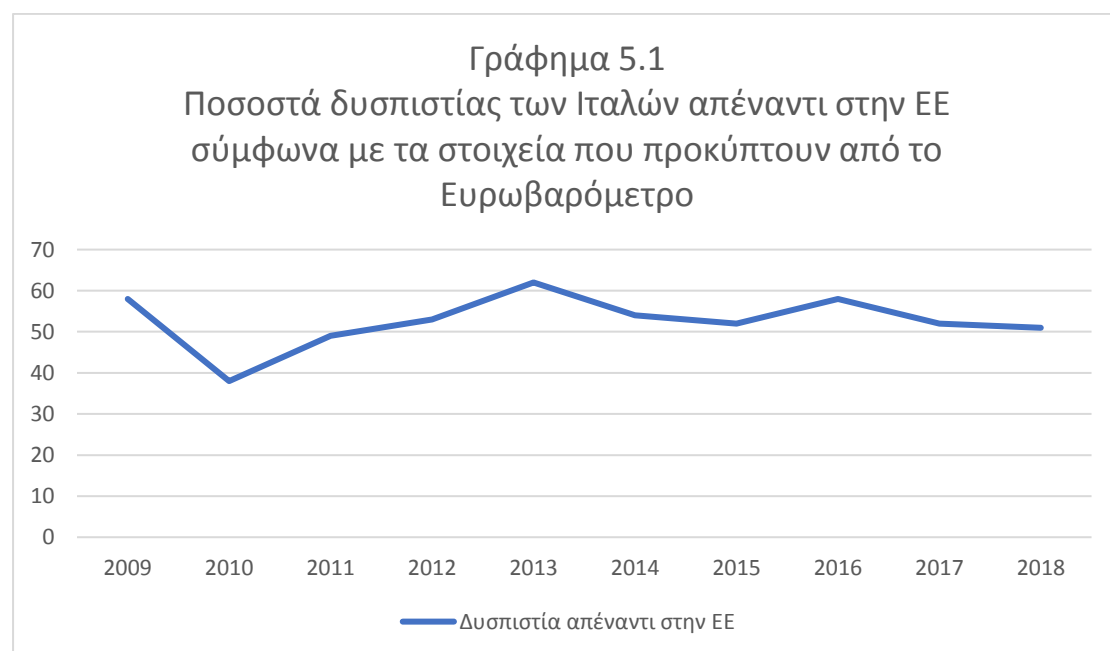
²⁶⁵ European Commission, « Standard Eurobarometer 86, Factsheets in English, Italy », Φθινόπωρο 2016, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2137>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

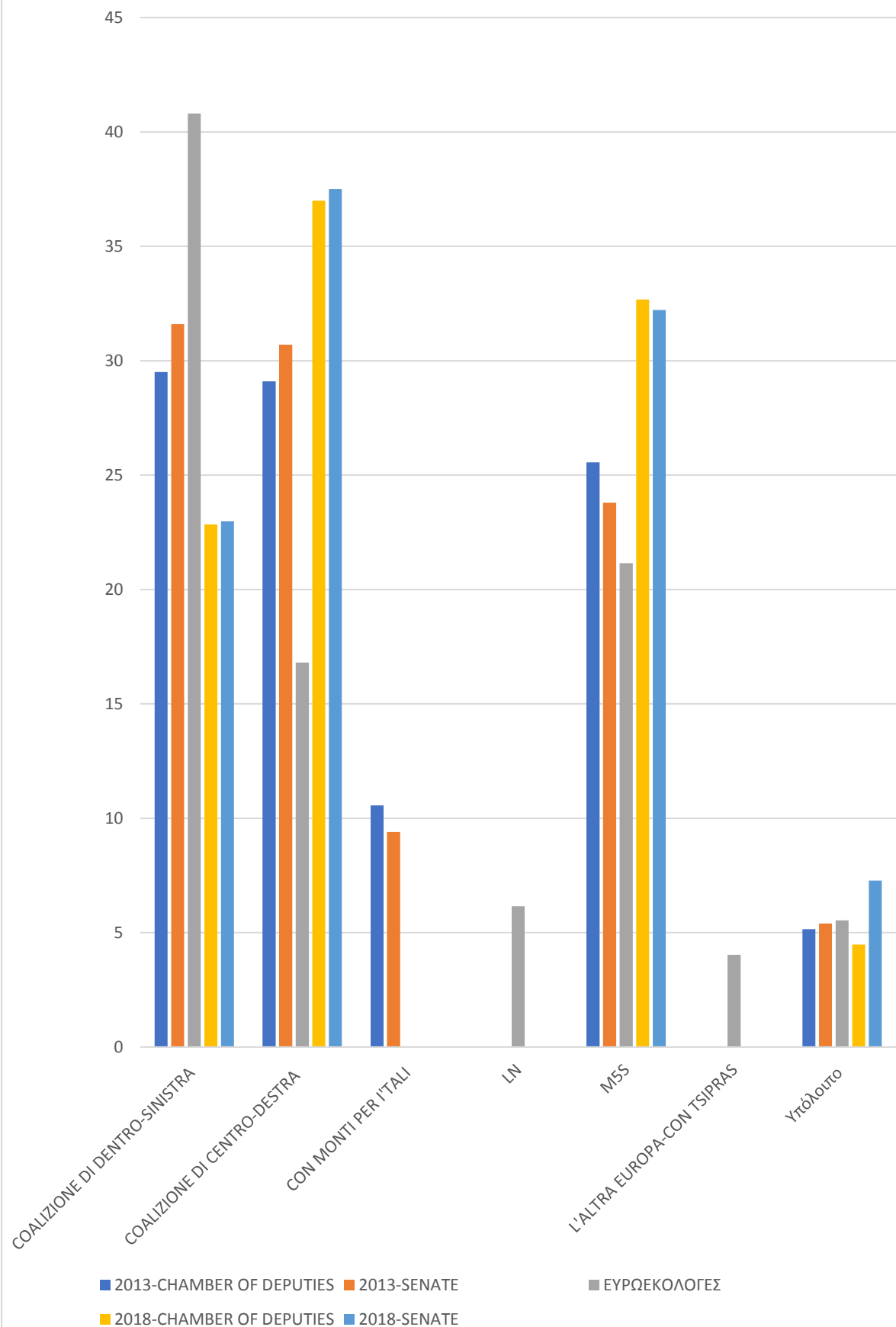
²⁶⁶ European Commission, «Special Eurobarometer 469, Integration of immigrants in the European Union, Factsheets in English, Italy», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο:

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2169>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

αντιευρωπαϊκή ρητορική γεγονός που εκτόξευσε τα ποσοστά του, απορροφώντας ψηφοφόρους κυρίως από την κεντροδεξιά αλλά και το ακροδεξιό LN. Στις εκλογές του 2018 όμως η έκρηξη του λαϊκισμού σε συνδυασμό με τις εισροές των μεταναστών εκτόξευσαν το αντιευρωπαϊκό και ακροδεξιό χώρο αποφέροντας υψηλά ποσοστά και στην LN αλλά και στο M5S. Όπως αναδεικνύουν και τα στοιχεία από το ευρωβαρόμετρο, τα θέματα κουλτούρας και πολιτισμικής ταυτότητας εκτόξευσαν τον εθνολαϊκισμό σε υψηλά ποσοστά. Σε συνδυασμό μάλιστα με τα ποσοστά δυσπιστίας των πολιτών απέναντι στα πολιτικά κόμματα και την κυβέρνηση, η Ιταλία έγινε η πρώτη χώρα στον ευρωπαϊκό νότο, που είδε τα κόμματα της λαϊκίστικης δεξιάς να πλησιάζουν την εξουσία. Θα ήταν εύλογο να αναφερθεί πως η Ιταλία από τις χώρες που ερευνώνται είναι η μοναδική που δεν βρίσκεται σε πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής και αυτό είναι ένα δεδομένο που σε κάποιο βαθμό μπορεί να εξηγήσει γιατί τα πολιτισμικά ζητήματα και κυρίως το μεταναστευτικό, καθόρισαν τόσο πολύ τις κοινωνικές διαιρέσεις, δίνοντας στην διάσταση κοσμοπολίτικος φιλελευθερισμός-παράδοση μια τόσο ισχυρή παρουσία.

Γράφημα 5.2 Εκλογικές Αναμετρήσεις στην Ιταλία 2013-2018

6. Συμπεράσματα

Τα τελευταία δέκα χρόνια, τα χρόνια της κρίσης, οι πολλαπλές εκλογικές αναμετρήσεις είχαν ως αποτέλεσμα ισχυρές ανακατατάξεις στα πολιτικά συστήματα της Ελλάδας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας. Οι χώρες του Νότου που μελετήθηκαν στα πλαίσια της εργασίας γνώρισαν ισχυρές μεταβολές στα κομματικά τους συστήματα.

Στην Ελλάδα η οικονομική κρίση και τα μέτρα λιτότητας που εφαρμόστηκαν προκάλεσαν την δυσарέσκεια του εκλογικού σώματος, οδηγώντας σε μεγάλα κύματα διαμαρτυρίας και την άνοδο ριζοσπαστικών κομμάτων, όπως ο ΣΥΡΙΖΑ, οι ΑΝΕΛ και το νέο-ναζιστικό κόμμα της Χρυσής Αυγής. Ο ``διπλός εκλογικός σεισμός`` το 2012, ήταν οι σημαντικότερες εκλογικές αναμετρήσεις που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα από την εποχή της Μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα. Το κομματικό σύστημα εμφανίστηκε πλήρως κατακερματισμένο, με την είσοδο πολλών και νέων κομμάτων, καταργώντας ουσιαστικά το παραδοσιακό δικομματικό σύστημα, που εναλλασσόταν με αυτοδύναμες κυβερνήσεις μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ. Η απαξίωση του εκλογικού σώματος προς τα δύο μεγάλα κόμματα, το γενικότερο αίσθημα θυμού απέναντι τους λόγω των σκανδάλων σε συνδυασμό με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης που χρεώθηκε στα κατεστημένα κόμματα ως κακοδιαχείριση, οδήγησαν τους ψηφοφόρους να στηρίζουν λαϊκίστικα κόμματα. Το φαινόμενο αυτό οδήγησε στην εκλογή του ΣΥΡΙΖΑ το 2015, ενώ το πάλαι ποτέ κραταιό ΠΑΣΟΚ, ένα από τα ισχυρότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης έχασε περίπου 30 μονάδες από τις εκλογές του 2009. Οι εκλογές του 2012, προκάλεσαν ισχυρές ανακατατάξεις στο κομματικό σύστημα της χώρας, καθώς οι εκλογές του Μαΐου οδήγησαν σε ένα είδος αποευθυγράμμισης του κομματικού συστήματος, ενώ από τις εκλογές του Ιουνίου 2012 επανήλθε ένα είδος δικομματισμού μεταξύ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ, στα πλαίσια ενός πολυκομματικού συστήματος.

Στην Ισπανία η κυβέρνηση του PSOE που βρισκόταν στην εξουσία από το 2004-2011, ήταν το κόμμα εκείνο που τιμωρήθηκε περισσότερο στις εκλογές του 2011, λόγω της αργής αποδοχής από την κυβέρνηση της πολύ κακής οικονομικής κατάστασης στην οποία βρισκόταν η χώρα. Σε εκείνες τις εκλογές, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των ψηφοφόρων του PSOE μετακινήθηκε και προς το συντηρητικό PP αλλά και προς αριστερές δυνάμεις. Αν και στην Ισπανία, παρόλο που ξεκίνησαν μεγάλα κύματα αντιδράσεων με τους «Indignados», έως και το 2014 δεν είχε εμφανιστεί

κάποιο λαϊκίστικο κόμμα, μέχρι την εμφάνιση των Podemos. Στις ευρωεκλογές του 2014 εμφανίστηκαν τα πρώτα ισχνά σημάδια κατακερματισμού του κομματικού συστήματος, γεγονός που επιβεβαιώθηκε και από τις εθνικές εκλογές του 2015. Τα μέτρα λιτότητας και η κακή οικονομική διαχείριση, οδήγησαν τους ψηφοφόρους στο να τιμωρήσουν τα δύο κυρίαρχα κόμματα, PP και PSOE αν και διατήρησαν την πρώτη και δεύτερη θέση αντίστοιχα, με το ζόρι κατάφεραν να συγκεντρώσουν συνολικά το 50% των ψήφων του εκλογικού σώματος. Το ίδιο ακριβώς σενάριο επιβεβαιώθηκε και στις εκλογές του 2016.

Η περίπτωση της Πορτογαλίας κατέχει αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά από την Ελλάδα και την Ισπανία. Αφενός αποτελεί μια χώρα όπου ο άξονας αριστερά-δεξιά ήταν αρκετά χαλαρός, με τους εκλογείς να ψηφίζουν μεν σύμφωνα με την ιδεολογική τους κατεύθυνση αλλά και σε πολύ μεγάλο βαθμό σύμφωνα με οικονομικά κριτήρια. Στην Πορτογαλία ήδη από το 2009 είχαν αρχίσει να φαίνονται τα πρώτα σημάδια κατακερματισμού του κομματικού συστήματος, παρόλο που το PS κατάφερε να κερδίσει τις εκλογές και το PSD να παραμείνει δεύτερη δύναμη, τα δύο κόμματα αθροιστικά συγκέντρωσαν το χαμηλότερο ποσοστό τους από το 1987. Το ίδιο μοτίβο συνεχίστηκε και στις εκλογές του 2011, με την μόνη διαφορά ότι στην συγκεκριμένη εκλογική διαδικασία εμφανίστηκαν πολύ υψηλά ποσοστά αποχής που έφτασαν το 58%. Ένα ακόμα σημαντικό χαρακτηριστικό είναι πως στην Πορτογαλία ενώ οι ψηφοφόροι τιμώρησαν τους σοσιαλιστές λόγω της κακής οικονομικής διαχείρισης και των μέτρων λιτότητας, σε μεγαλύτερο βαθμό επέρριψαν τις ευθύνες στην πολιτική που ασκήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση παρά από εσωτερικούς παράγοντες. Οι εκλογές του 2015 αποτέλεσαν έκπληξη, γιατί παρόλο που ο κεντροδεξιός συνασπισμός κέρδισε τις εκλογές και το PS ήρθε δεύτερο, σύντομα ο χαρακτήρας των εκλογικών αποτελεσμάτων ταρακούνησε τα θεμέλια του εκλογικού συστήματος, καθώς για πρώτη φορά σχηματίστηκε κυβέρνηση με την συμβολή όλων των δυνάμεων της αριστεράς.

Η Ιταλία αποτελεί μια εξέχουσα περίπτωση, καθώς είναι η μόνη χώρα από τις εξεταζόμενες που δεν βρισκόταν υπό το καθεστώς μνημονίου και αυστηρής δημοσιονομικής προσαρμογής. Οι εκλογές του 2013 έδειξαν τα πρώτα δείγματα μεταβλητότητας και κατακερματισμού του κομματικού συστήματος καθώς εισήλθαν στο Κοινοβούλιο έντεκα κόμματα έναντι των οκτώ το 2008. Καθοριστικός βέβαια παράγοντας στην ιταλική περίπτωση αποτελεί ο εκλογικός νόμος, καθώς με διαφορετικό τρόπο εκλέγονται οι αντιπρόσωποι στα δύο κοινοβούλια (Βουλή των Αντιπροσώπων και Γερουσία), με την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση

όμως να απαιτεί την πλειοψηφία και των δύο σωμάτων. Η δυσλειτουργία αυτή του εκλογικού συστήματος έχει επιφέρει πολλά προβλήματα στην χώρα και τρομερή αστάθεια καθώς οι κυβερνήσεις εναλλάσσονται συνεχώς. Στην Ιταλία τα δεξιά λαϊκίστικα κόμματα εμφανίστηκαν δυναμικά κατά την διάρκεια των εκλογών του 2013 όπου το M5S απέσπασε ποσοστό 25% στην Βουλή των Αντιπροσώπων και 23% στην Γερουσία. Οι εκλογές του 2013 στην Ιταλία παρουσίασαν μεγάλη μεταβλητότητα που είχε να παρατηρηθεί από τις εκλογές του 1948. Οι ενδείξεις αυτές οδήγησαν στο συμπέρασμα πως ίσως η Ιταλία σήμαναν το τέλος του δικομματισμού και την αρχή ενός ιδιότυπου «τρικομματισμού» ύστερα από τα υψηλά ποσοστά που απέσπασε το M5S. Ωστόσο και οι πρόσφατες εκλογές του 2018 αποτέλεσαν μια ιδιάζουσα περίπτωση για την Ιταλία, καθώς εκτός το M5S και η Lega Nord, ένα ακροδεξιό κόμμα που συμμετείχε στον κεντροδεξιό συνασπισμό του Berlusconi, πέτυχαν πολύ υψηλά ποσοστά και είναι κοντά στο να σχηματίσουν κυβέρνηση συνασπισμού. Ένας πιθανός λόγος για την αύξηση των ποσοστών αυτών των δύο λαϊκίστικων κομμάτων είναι η αντίδραση του εκλογικού σώματος στην πολιτική που ασκείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση αλλά και από τα κυρίαρχα κόμματα που κυβερνούσαν όλα αυτά τα χρόνια. Σημαντικές απώλειες σημείωσε το DP το οποίο φαίνεται να τιμωρήθηκε από την πολιτική που άσκησε ο Renzi στην διάρκεια της θητείας του αλλά και λόγω του γεγονότος ότι έμεινε προσηλωμένο σε μια φιλοευρωπαϊκή πορεία.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν από την βιβλιογραφία αλλά και από το ευρωβαρόμετρο, οι μεταβολές στα κομματικά συστήματα των τεσσάρων προκάλεσαν μεταβολές και στις διαιρετικές τομές. Ο άξονας φιλοευρωπαϊσμός-ευρωσκεπτικισμός είναι μια κοινωνική διαίρεση που άνθισε τα χρόνια της κρίσης, σε άλλες περιπτώσεις σε μικρότερο βαθμό και σε άλλες σε μεγαλύτερο, σε κάθε περίπτωση όμως είχε εξέχοντα ρόλο επηρεάζοντας άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο την κλασσική διαίρεση δεξιά-αριστερά.

Στην Ελλάδα οι δύο κλασσικές κοινωνικές διαιρέσεις δεξιά-αριστερά και φιλελευθερισμός - αυταρχισμός διατηρήθηκαν παρόλο που το κομματικό σύστημα της χώρας μεταβλήθηκε ριζικά. Ωστόσο ο παραδοσιακός κοινωνικός διαιρετικός άξονας αριστερά-δεξιά διαπεράστηκε καθέτως τον άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο και ευρωφιλία-ευρωσκεπτικισμός, με τους εκλογείς να επιλέγουν τα κόμματα που θα ψηφίσουν σύμφωνα με την ιδεολογική τους ταυτότητα αλλά και με βάση την στάση τους απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι πως το σύνολο των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ που εναντιώθηκε στο μνημόνιο κατευθύνθηκε

προς τον ΣΥΡΙΖΑ. Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός πως σύμφωνα με τα στοιχεία του ευρωβαρόμετρου οι Έλληνες επέρριπταν κυρίως τις ευθύνες της δεινής οικονομικής κατάστασης στο πολιτικό προσωπικό της χώρας και δευτερευόντως στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όσον αφορά τα ζητήματα πολιτιστικής ταυτότητας επηρέαζαν πάντα τον κομματικό ανταγωνισμό στην Ελλάδα. Ειδικότερα τα ζητήματα μετανάστευσης επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό το κομματικό σκηνικό και οδήγησαν την ανάπτυξη της Χρυσής Αυγής το 2012. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από τα στοιχεία του ευρωβαρόμετρου, καθώς από το 2015 και μετά οι μαζικές εισροές μεταναστών κατέστησαν κυρίαρχο το ζήτημα αυτό. Χωρίς ωστόσο να έχουν πραγματοποιηθεί εκλογές από το 2015 είναι δύσκολο κανείς να προβλέψει αν το ζήτημα αυτό θα προσπεράσει τον οικονομικό παράγοντα, που μέχρι στιγμής έχει κυρίαρχο ρόλο. Σε κάθε περίπτωση οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην Ελλάδα με την μεταβολή του κομματικού συστήματος, την δημιουργία του νέου δικομματισμού μεταξύ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ που εμφανίστηκε στις εκλογές του 2012 και επικράτησε και στις εκλογές του 2015, επειδή αποτελούν σχετικά πρόσφατα φαινόμενα, δεν είναι ασφαλές να εξαχθεί συμπέρασμα για το αν οι μεταβολές των διαιρετικών τομών έχουν αποκτήσει μόνιμα χαρακτηριστικά. Η πορεία των χρόνων θα αναδείξει αν είναι αποτέλεσμα της αντίδρασης που προκάλεσε η οικονομική κρίση και το μνημόνιο ή αν πλέον θα γίνεται λόγος για την επικράτηση ενός νέου κομματικού συστήματος και την δημιουργία νέων κοινωνικών διαιρέσεων.

Στην Ισπανία, όπως και στην Ελλάδα οι παραδοσιακές κοινωνικές διαιρέσεις μεταβλήθηκαν. Αν και στην Ισπανία ο χώρος της ριζοσπαστικής αριστεράς, οι Podemos είδαν άνοδο τα ποσοστά τους, εκφράζοντας τον αντιμνημονιακό χώρο, οι κλασσικές διαιρετικές τομές δεξιά-αριστερά και κέντρο- περιφέρεια παρέμειναν, ωστόσο ο άξονας δεξιά-αριστερά ταυτίστηκε με τον άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο, με τον χώρο της δεξιάς να διαθέτει φιλοευρωπαϊκό προφίλ και τον χώρο της αριστεράς να έχει πιο ευρωσκεπτικιστικό πρόσημο. Παράλληλα όπως προέκυψε από το ευρωβαρόμετρο τα ποσοστά δυσπιστίας των πολιτών απέναντι στο πολιτικό προσωπικό της χώρας ήταν υψηλά, με αποτέλεσμα το εκλογικό σώμα να κατευθυνθεί σε διαφορετικά κόμματα μεν, συγγενικά όμως ως προς την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Οι δεξιοί ψηφοφόροι στράφηκαν προς το PP και τους Ciudadanos, ενώ οι αριστεροί ψηφοφόροι προς το PSOE και τους Podemos. Η οικονομική κατάσταση της χώρας επηρέασε σε σημαντικό ποσοστό την εκλογική συμπεριφορά, αλλά σε καμία περίπτωση δεν διαπέρασε τον άξονα αριστερά-δεξιά. Επιπλέον και ο άξονας κέντρο-

περιφέρεια παρέμεινε σταθερός γεγονός που αποδεικνύεται και από το Δημοψήφισμα για την ανεξαρτησία της Καταλονίας. Το ζήτημα της αυτονομίας αρκετών περιοχών της Ισπανίας και της αποκέντρωσης αρμοδιοτήτων από την κεντρική κυβέρνηση, έχει αρκετό έδαφος στην κοινωνία. Τέλος όσον αφορά πολιτιστικά ζητήματα και μετανάστευσης, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το ευρωβαρόμετρο αλλά και από την μη ύπαρξη κάποιου κόμματος της λαϊκίστικης δεξιάς, φαίνεται πως είναι μια παράμετρος που δεν επηρεάζει τον κομματικό ανταγωνισμό.

Στην Πορτογαλία ο διαιρετικός άξονας αριστερά-δεξιά ήταν αρκετά πιο μετριοπαθής από ότι στις υπόλοιπες χώρες και αφορούσε κυρίως πολιτιστικά ζητήματα και δευτερευόντως οικονομικά. Ωστόσο στην διάρκεια της κρίσης αντικαταστάθηκε πλήρως από τον άξονα ευρωφιλία-ευρωσκεπτικισμός ο οποίος απέκτησε πρωταγωνιστικό ρόλο στον κομματικό ανταγωνισμό. Κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης, όπως προκύπτει και από το ευρωβαρόμετρο η αρνητική στάση απέναντι στην Ευρώπη αλλά και στα πολιτικά κόμματα διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο ως προς την αύξηση αριστερών ριζοσπαστικών κομμάτων, δηλαδή το CDU και το BE, τα οποία είχαν αναπτύξει αντιμνημονιακή ρητορική, οξύνοντας το αντιευρωπαϊκό πνεύμα. Στην πορεία των χρόνων ωστόσο οι πολίτες επέδειξαν περισσότερη εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς και στο εσωτερικό της χώρας αλλά και στην Ευρωπαϊκή Ένωση καθώς τα κόμματα επέδειξαν μια πιο μετριοπαθή στάση.

Στην Ιταλία οι εκλογές του 2013 ανέδειξαν τον άξονα φιλοευρωπαϊσμό-ευρωσκεπτικισμό, ο οποίος κατείχε τόσο σημαντικό ρόλο όσο και η κλασσική διαίρεση αριστερά-δεξιά. Ο άξονας φιλοευρωπαϊσμός-ευρωσκεπτικισμός διαπέρασε κάθετα τον άξονα δεξιά-αριστερά, αποκτώντας εξίσου σημαντικό ρόλο στον κομματικό ανταγωνισμό. Οι ψηφοφόροι επέλεξαν κόμματα και σύμφωνα με την ιδεολογική τους ταυτότητα αλλά και τον ευρωπαϊκό παράγοντα. Αυτό είναι εμφανές και από το γεγονός πως η κυβέρνηση του Monti παρόλο που είχε θετική επίδραση στην οικονομία της χώρας, κατάφερε να πιάσει πολύ χαμηλό ποσοστό και το έργο του δεν αναγνωρίστηκε από το εκλογικό σώμα. Επιπλέον και τα ζητήματα πολιτισμικής ταυτότητας διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο. Στην Ιταλία παρατηρήθηκε ένα φαινόμενο που σε καμία από τις υπόλοιπες χώρες δεν παρατηρήθηκε. Εξίσου με τα οικονομικά ζητήματα και την στάση των ψηφοφόρων απέναντι στην Ευρώπη, ο παράγοντας της κλειστής-ανοιχτής κοινωνίας απέκτησε σημαίνοντα ρόλο. Στις εκλογές του 2018 η ακροδεξιά LN και το λαϊκίστικο M5S πέτυχαν πολύ υψηλά ποσοστά, καθιστώντας την Ιταλία την πρώτη χώρα του Νότου όπου η ακροδεξιά θα οδηγούταν στην κυβέρνηση.

Σημαντικά ακόμα στοιχεία προκύπτουν και από την παρουσία των κυρίαρχων κομμάτων σε όλες αυτές τις χώρες. Καταρχάς η κομματική οικογένεια που φαίνεται να τιμωρήθηκε σε όλες τις υπό εξέταση χώρες είναι η σοσιαλιστική. Αρχικά η εικόνα αυτή δικαιολογείται από το γεγονός πως οι σοσιαλιστές ήταν εκείνοι που σε πρώτη φάση διαχειρίστηκαν την κρίση και εφάρμοσαν πολιτικές λιτότητας, με αποτέλεσμα να χάσουν μεγάλη μερίδα του εκλογικού τους σώματος. Στην περίπτωση της Ισπανίας το PSOE παρουσιάζει σημαντικές απώλειες καθώς μετά την εποχή Zapatero, το πάλαι ποτέ δυνατό κόμμα που σημείωνε ποσοστά πάνω από 40%, χάνει ένα σημαντικό ποσοστό ψήφων στις εκλογές του 2011 και του 2015, με το μεγαλύτερο μέρος των ψηφοφόρων του να στηρίζει στις εκλογές του 2015 τους Podemos. Επίσης και στην Ιταλία το Δημοκρατικό Κόμμα σημείωσε σημαντικές απώλειες με το μεγαλύτερο πλήγμα να αποτελεί η ήττα του Matteo Renzi στο Δημοψήφισμα. Το κόμμα εκείνο που παρουσιάζεται να έχει κι εκείνο απώλειες άλλα όχι σε τόσο μεγάλο βαθμό είναι το PS στην Πορτογαλία το οποίο χάνει στις εκλογές του 2011 ένα σημαντικό ποσοστό της τάξης του 8% από τις εκλογές του 2009, ωστόσο στις εκλογές του 2015 βλέπει ξανά το ποσοστό του να ανεβαίνει περί τις 4 μονάδες. Από την άλλη πλευρά στην περίπτωση της Ελλάδας, το ΠΑΣΟΚ υπέστη συντριβή χάνοντας από το 2009 έως το 2015 πάνω από το 35% της εκλογικής του δύναμης, με την πλειοψηφία των ψηφοφόρων του να κατευθύνονται προς τον ΣΥΡΙΖΑ. Από την πλευρά τους τα συντηρητικά κόμματα και στις τέσσερις χώρες, ενώ παρουσιάζουν σημαντικές απώλειες σε κάποιες περιπτώσεις, δεν εμφανίζονται να έχουν υποστεί πλήγμα όμοιο με εκείνο των σοσιαλδημοκρατικών.

Συνοψίζοντας η οικονομική κρίση αποτέλεσε έναν κρίσιμο παράγοντα που άσκησε επιρροή σημαντική στο κομματικό σκηνικό της Ελλάδας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας. Και στις τέσσερις χώρες το κομματικό τους σύστημα μεταβλήθηκε με αποτέλεσμα να μεταβληθούν και οι διαιρετικές τομές. Ο ευρωπαϊκός παράγοντας ήταν ο πιο καθοριστικός από όλους, κατέχοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στις εκλογικές συζητήσεις σε όλες σχεδόν τις χώρες, με μεγάλα τμήματα του εκλογικού σώματος να αντιτίθενται στις πολιτικές λιτότητας που ασκήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αυτό το γεγονός γεννά ερωτήματα σχετικά με το εάν η κρίση ήταν ο καθοριστικός παράγοντας ή απλά η αφορμή για το ξέσπασμα όλων αυτών των μεταβολών και των μετατοπίσεων. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είναι απλή και κατά πάσα πιθανότητα θα εξαρτηθεί από την πορεία αυτών των χωρών στο χρόνο. Μια πιθανή εξήγηση είναι πως η οικονομική κρίση πυροδότησε το λαϊκισμό, ο οποίος λειτούργησε καταλυτικά στον κομματικό ανταγωνισμό. Ωστόσο οι μεταβολές που

προκλήθηκαν, έχουν την προέλευσή τους σε μακρόχρονους μετασχηματισμούς οι οποίοι ήδη συντελούνταν. Αυτό εξηγείται από το γεγονός, όπως αποδείχτηκε και από την βιβλιογραφία αλλά και από το ευρωβαρόμετρο, πως τα ζητήματα πολιτισμικής ταυτότητας αλλά και εμπιστοσύνης προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς απασχολούσαν εδώ και πολλά χρόνια το εκλογικό σώμα και πιθανόν η οικονομική κρίση να ήταν ο παράγοντας που ώθησε αυτές τις μεταβολές. Η πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης που οδηγούσε σε μια νέα μορφή ανοιχτών πολυπληθυσμικών κοινωνιών αλλά και οι εισροές μεταναστών ήταν θέματα που προκαλούσαν την αντίδραση τμήματος των ψηφοφόρων οι οποίοι ήταν αντίθετοι στην έννοια του κοσμοπολιτισμού και επιθυμούσαν την παλιά μορφή των παραδοσιακών κοινωνιών.

Τα αριστερά λαϊκίστικα κόμματα ήταν όντως κόμματα που γέννησε η κρίση καθώς η ρητορική τους στηρίχθηκε κυρίως στην καταγγελία της λιτότητας και στην επίρριψη ευθυνών στην λειτουργία της ευρωζώνης, όμως τα δεξιά ριζοσπαστικά κόμματα στηρίχθηκαν κυρίως σε άλλα θέματα όπως το μεταναστευτικό και η εναντίωση στον κοσμοπολίτικο φιλελευθερισμό, αναπτύσσοντας εξίσου ακραίο ευρωσκεπτικισμό. Η Ελλάδα και η Ιταλία ήταν οι χώρες που επηρεάστηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό από τις μεταναστευτικές ροές, γι' αυτό και παρατηρήθηκε και η άνοδος δεξιών λαϊκίστικων κομμάτων, κάτι που δεν συνέβη στην Ισπανία και την Πορτογαλία. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι η εναντίωση των ψηφοφόρων στην πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ένα φαινόμενο που συναντάται στο σύνολο σχεδόν των κρατών μελών της, ακόμα και σε εκείνων που δεν έχουν πληγεί από την οικονομική κρίση. Ακόμα και σε αυτές τις χώρες παρατηρείται το φαινόμενο τμήμα του εκλογικού σώματος να στρέφεται προς ακραίες δυνάμεις. Όλα αυτά τα δεδομένα οδηγούν στο συμπέρασμα πως οι μεγάλες μετατοπίσεις που παρατηρούνται στα κομματικά συστήματα και τις κοινωνικές διαιρέσεις ίσως να είναι αποτέλεσμα της εναντίωσης ενός μεγάλου τμήματος των λαών απέναντι σε έναν κόσμο που είναι «ανοικτός» και όλο αλλάζει, και η οικονομική κρίση να ήρθε ως ευκαιρία για να αναδείξει ταχύτερα αυτές τις μεταβολές.

Βιβλιογραφία - Πηγές

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Βούλγαρης, Γιάννης και Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Εισαγωγή», στο Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014, σ. 9-31

Γεωργιάδου, Βασιλική, «Συναισθηματική ένταση και ματαιώση – Προϋποθέσεις για την άνοδο του λαϊκισμού», στο Ιωάννης Βαρτζόπουλος (επιμ.), *ο Πειρασμός του λαϊκισμού και οι περιπέτειες του λόγου*, Αρμός, Αθήνα 2016, σ. 119-137

Κουστένης, Παναγιώτης, «Αποδόμηση και αναδόμηση των εκλογικών ταυτίσεων. Η κοινωνιολογική ανίχνευση του Λεκανοπεδίου» στο Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014, σ. 83-123

Πανταζόπουλος, Ανδρέας, *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013: Από την «εξέγερση του Δεκέμβρη, τους «Αγανακτισμένους» και τις εκλογές του 2012 μέχρι το νέο κυπριακό ζήτημα*, Επίκεντρο, Αθήνα 2013

Σταθόπουλος, Πάνος, «Η Απορρύθμιση του Κομματικού Συστήματος», στο Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014, σ. 61-81

Mudde, Cas, «Συνέντευξη στον Γρηγόρη Μπέκο, Η Λεπέν και ο Γκρίλο συνιστούν πραγματικό κίνδυνο για την Ευρώπη», στο Πέτρος Παπασαραντόπουλος (επιμ. και μτφ.), *ΣΥΡΙΖΑ: Η Διάψευση της Λαϊκίστικης Υπόσχεσης*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 117-124

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Alessandro Chiamonte and Roberto D'Alimonte, «The Twilight of the Berlusconi Era: Local Elections and National Referendums in Italy, May and June 2011», *South European Society and Politics*, τόμ. 17, τχ. 2, Αύγουστος 2012, σ. 261-279, doi: <https://doi.org/10.1080/13608746.2012.701793>

Aslanidis, Paris and Kaltwasser, Cristóbal Rovira, «Dealing with populists in government: the SYRIZA-ANEL coalition in Greece», *Democratization*, τόμ. 23, τχ. 6, Μάρτιος 2016, σ. 1077-1091, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13510347.2016.1154842>

Bosco, Anna and Verney, Susannah, «From Electoral Epidemic to Government Epidemic: The Next Level of the Crisis in Southern Europe», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Μάρτιος 2017, σ. 383-406, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2017.1303866>

Capano, Giliberto and Pritoni, Andrea, «Mirror, mirror on the wall, who is the ‘most’ reformist one of all? Policy innovation and design coherence of the Renzi government», *Contemporary Italian Politics*, τόμ. 8, τχ. 3, σ. 289-302, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/23248823.2016.1248470>

Casero-Ripollés, Andreu, Feenstra, Ramón and Tormey, Simon, «Old and New Media Logics in an Electoral Campaign: The Case of Podemos and the Two-Way Street Mediatization of Politics», *The International Journal of Press/Politics*, τόμ. 21, τχ. 3, Μάιος 2016, σ. 378-397, doi: <https://doi.org/10.1177/1940161216645340>

Castañeda, Ernesto, «The Indignados of Spain: A Precedent to Occupy Wall Street», *Social Movement Studies Journal of Social, Cultural and Political Protest*, τόμ. 11, τχ. 3-4, Αύγουστος 2012, σ. 309-319, doi: <https://doi.org/10.1080/14742837.2012.708830>

Ceccarini, Luigi and Bordignon, Fabio, «Referendum on Renzi: The 2016 Vote on the Italian Constitutional Revision», *South European Society and Politics*, τόμ. 22, τχ. 3, Αύγουστος 2017, σ. 281-302, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2017.1354421>

Colin, Katy «Order from Chaos. The referendum in Catalonia, explained», Brookings, διαθέσιμο στο: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/09/29/the-referendum-in-catalonia-explained/>, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2017

Conti, Nicolò and Memoli, Vincenzo, «The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement», *West European Politics*, τόμ. 38, τχ. 3, Ιανουάριος 2015, σ. 516-534, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2014.996377>

Cordero, Guillermo and Ramón Montero, José, «Against Bipartyism, Towards Dealignment? The 2014 European Election in Spain», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 3, Ιούλιος 2015, σ. 357-379, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1053679>

D’Alimonte, Roberto, «The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic?», *Contemporary Italian Politics*, τόμ. 5, τχ. 2, Ιούλιος 2013, σ. 113-129, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/23248823.2013.807599>

De Giorgi, Elisabetta and Santana-Pereira, José, «The 2015 Portuguese Legislative Election: Widening the Coalitional Space and Bringing the Extreme Left in», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Μάιος 2016, σ. 451-468, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1181862>

Dhaliwal, Puneet, «Public squares and resistance: the politics of space in the Indignados movement», *A journal for and about social movements*, τόμ. 4, τχ. 1, Μάιος 2012, σ. 251-273

Di Virgilio, Aldo, Giannetti, Daniela, Pedrazzani, Andrea and Pinto, Luca, «Party Competition in the 2013 Italian Elections: Evidence from an Expert Survey»,

Government and Opposition, τόμ. 50, τχ. 1, Ιανουάριος 2015, σ. 65-89, doi: 10.1017/gov.2014.15

Dimitrakopoulos, Dionyssis, «The Greek Elections of 2012 and Greece's Future in the Eurozone», *Swedish Institute for European Policy Analysis*, Ιούνιος 2012, σ. 2, διαθέσιμο στο: <https://pdfs.semanticscholar.org/19b9/6109361cf885464eb0a9f9ee6bef2325922d.pdf>, επίσκεψη 25 Οκτωβρίου 2017

Dinas, Elias and Rori, Lamprini, «The 2012 Greek Parliamentary Elections: Fear and Loathing in the Polls», *West European Politics*, January 2013, τόμ.36, τχ.1, σ. 270-282, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2013.742762>

Dinas, Elias, «The Greek General Election of 2009: PASOK – The Third Generation», *West European Politics*, τόμ. 33, τχ. 2, Φεβρουάριος 2010, σ. 389-398, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402380903539037>

Downes, James and Loveless, Matthew, «Centre right and radical right party competition in Europe: Strategic emphasis on immigration, anti-incumbency, and economic crisis», *Electoral Studies*, Accepted manuscript, Μάιος 2018, σ. 1-36

Ellinas, Antonis, «Neo-Nazism in an Established Democracy: The Persistence of Golden Dawn in Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ.1, Δεκέμβριος 2014, σ. 1-20, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.981379>

Emanuele, Vincenzo, «Vote (de-)nationalisation and party system change in Italy (1948–2013)», *Contemporary Italian Politics*, τόμ. 7, τχ. 3, Αύγουστος 2015, σ. 251-272, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/23248823.2015.1076617>

Encarnación, Omar, «Spain's New Left Turn: Society Driven or Party Instigated?», *South European Society and Politics*, τόμ.14, τχ. 4, Φεβρουάριος 2010, σ. 399-415, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608740903503811>

Fabio Bordignon, «Matteo Renzi: A 'Leftist Berlusconi' for the Italian Democratic Party?», *South European Society and Politics*, τομ. 19, τχ. Φεβρουάριος 2014, σ. 1-23, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.887240>

Fernandes, Jorge, «The seeds for party system change? The 2015 Portuguese general election», *West European Politics*, τόμ. 39, τχ. 4, Μάρτιος 2016, σ. 890-900, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2016.1150645>

Freire, Andre «The condition of Portuguese democracy during the Troika's intervention, 2011–15», *Portuguese Journal of Social Science*, τόμ.15, τχ. 2, Ιούνιος 2016, σ. 179-193

Freire, André, «Cleavages, values and the vote in Portugal 2005–09», *Portuguese Journal of Social Science*, τόμ. 12, τχ. 3, Σεπτέμβριος 2013, σ. 317-340, doi: https://doi.org/10.1386/pjss.12.3.317_1

Freire, André, «A New Era in Democratic Portugal? The 2009 European, Legislative and Local Elections», *South European Society and Politics*, τόμ. 15, τχ. 4, Φεβρουάριος 2011, σ. 593-613, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2010.521637>

Freire, André and Santana-Pereira, José, «More Second-Order than Ever? The 2014 European Election in Portugal», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 3, Οκτώβριος 2015, σ. 381-401, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1076593>

Freire, André and Santana-Pereira, José, «Economic voting in Portugal, 2002–2009», *Electoral Studies* τόμ. 31, τχ. 3, Φεβρουάριος 2012, σελ. 506-512, doi: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2012.02.006>

Freire, André, Lisi, Marco, Andreadis, Ioannis and Leite Viegas, José Manuel, «Political Representation in Bailed-out Southern Europe: Greece and Portugal Compared», *South European Society and Politics*, τόμ. 19, τχ. 4, Δεκέμβριος 2014, σ. 413-433, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.984381>

Galais, Carol, «Don't Vote for Them: The Effects of the Spanish Indignant Movement on Attitudes about Voting», *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, τόμ. 24, τχ. 3, Φεβρουάριος 2014, σ. 334-350, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2014.887089>

Georgiadou, Vasiliki, «Right-Wing Populism and Extremism: The Rapid Rise of “Golden Dawn” in Crisis-Ridden Greece», in Ralf Melzer, Sebastian Serafin (eds.), *Right Wing Extremism in Europe. Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*, Friedrich Ebert Stiftung, Βερολίνο 2013, σ. 75-102

Gianfranco, Baldini, «Don't Count Your Chickens before They're Hatched: The 2013 Italian Parliamentary and Presidential Elections», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 4, Δεκέμβριος 2013, σ. 473-497, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2013.860269>

Häusermann, Silja and Kriesi, Hanspeter, «What Do Voters Want? Dimensions and Configurations in Individual-Level Preferences and Party Choice», στο Pablo Beramendi, Silja Häusermann, Herbert Kitschelt, and Hanspeter Kriesi (επιμ.), *The Politics of Advanced Capitalism*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2015, σ. 202-230

Hernandez, Enrique and Kriesi, Hanspeter, «The electoral consequences of the financial and economic crisis in Europe», *European Journal of Political Research*, τόμ. 55, τχ. 2, Οκτώβριος 2015, σ. 203-224, doi: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12122>

Hobolt, Sara and Tilley, James, «Fleeing the centre: the rise of challenger parties in the aftermath of the euro crisis», *West European Politics*, τόμ. 39, τχ. 5, Ιούνιος 2016, σ. 971-991, doi: <https://doi.org/10.1080/01402382.2016.1181871>

Hooghe, Liesbet and Marks, Gary, «Cleavage theory meets Europe's crises: Lipset, Rokkan, and the transnational cleavage», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 25, τχ. 1, Απρίλιος 2017, σ. 109-135, doi: <https://doi.org/10.1080/13501763.2017.1310279>

Hutter, Swen, Kriesi, Hanspeter and Vidal, Guillem, «Old versus new politics: The political spaces in Southern Europe in times of crises», *Party Politics*, τόμ. 24, τχ. 1, Ιανουάριος 2018, σ. 10-22, doi: <https://doi.org/10.1177/1354068817694503>

Inglehart, Ronald and Norris, Pippa «Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash», *Harvard Kennedy School Working Paper*, τόμ. RWP16-026, Αύγουστος 2016, σ. 1-52, doi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2818659>

Kaika, Maria and Karaliotas, Lazaros, «The spatialization of democratic politics: Insights from Indignant Squares», *European Urban and Regional Studies*, τόμ. 23, τχ. 4, Μάιος 2014, σ. 556-570, doi: <https://doi.org/10.1177/0969776414528928>

Kennedy, Paul, «From Unpopular Socialists to the Popular Party: The Spanish General Election of 2011», *West European Politics*, τόμ. 35, τχ. 3, Μάιος 2012, σ. 673-681, doi: <https://doi.org/10.1080/01402382.2012.665746>

Kennedy, Paul, «The resignation of Pedro Sánchez has left Spain's PSOE in crisis», *European Politics and Policy*, διαθέσιμο στο: <http://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2016/10/05/resignation-pedro-sanchez-psoe/>, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

Külahci, Erol and Lightfoot, Simon, «Governance, Europarties and the challenge of democratic representation in the EU: A case study of the Party of European Socialists», *Acta Politica*, τόμ. 49, τχ.1, Ιανουάριος 2014, σ. 71-85, doi: 10.1057/ap.2013.26

Lancaster, Thomas, «The Spanish general elections of 2015 and 2016: a new stage in democratic politics?», *West European Politics*, τόμ. 40, τχ. 4, Μάρτιος 2017, σ. 919-937, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2017.1293340>

Lasheras, Francisco de Borja, «Three myths about Catalonia's independence movement», *European Council of Foreign Affairs*, 22 Σεπτεμβρίου 2017, διαθέσιμο στο: http://www.ecfr.eu/article/commentary_three_myths_about_catalonias_independence_movement, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2017

Lavelle, Ashley, *The Death of Social Democracy Political Consequences in the 21st Century*, Ashgate Publishing Limited, Αγγλία 2008, σ. 1-2

Lima, Maria da Paz Campos and Artiles, Antonio Martin, «Crisis and trade union challenges in Portugal and Spain: between general strikes and social pacts», *European*

Trade Union Institute, τόμ. 17, τχ. 3, 2011, σ. 387-402, doi: 10.1177/1024258911410806

Lisi, Marco, «U-Turn: The Portuguese Radical Left from Marginality to Government Support», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Σεπτέμβριος 2016, σ. 541-560, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1225331>

Llaudes, Salvador and Molina, Ignacio, «Spain: An inward-looking and dispirited (but still pro-European) campaign», στο Sonia Piedrafita and Anne Lauenroth (επιμ.), *Between Apathy and Anger: Challenges to the Union from the 2014 Elections to the EP in Member States*, European Policy Institutes Network, EPIN Paper, τόμ. 39, Μάιος 2014, σ. 98-107

Lyrantzis, Christos, «Greek politics in the era of economic crisis: Reassessing causes and effects», Hellenic Observatory papers on Greece and Southeast Europe, GreeSE paper τόμ. 45, The Hellenic Observatory, *London School of Economics and Political Science*, Μάρτιος 2011, σ. 1-24, διαθέσιμο στο: http://eprints.lse.ac.uk/33826/1/GreeSE_No45.pdf, επίσκεψη 23 Οκτωβρίου 2017

Magalhães, Pedro, «The Elections of the Great Recession in Portugal: Performance Voting under a Blurred Responsibility for the Economy», *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, τόμ. 24, τχ. 2, Ιανουάριος 2014, σ. 180-202, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2013.874352>

Magalhães, Pedro, «After the Bailout: Responsibility, Policy, and Valence in the Portuguese Legislative Election of June 2011», *South European Society and Politics*, τόμ. 17, τχ. 2, Αύγουστος 2012, σ. 309-327, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2012.701410>

March, Luke, «Opposing Neo-liberal Europe? The Left TNPs and their Groups in the European Parliament», *EUSA Conference*, τόμ. 21, τχ. 1, Βοστώνη, Μάρτιος 2015, σ. 40-53, doi:10.1177/1354068812462929

March, Luke and Rommerskirchen, Charlotte, «Out of left field? Explaining the variable electoral success of European radical left parties», *Party Politics*, τόμ. 21, τχ. 1, Νοέμβριος 2012, σ. 40-53, doi: <https://doi.org/10.1177/1354068812462929>

Martin, Irene and Urquizu-Sancho, Ignacio «The 2011 General Election in Spain: The Collapse of the Socialist Party», *South European Society and Politics*, τόμ. 17, τχ. 2, Ιούνιος 2012, σ. 347-3, doi: 10.1080/13608746.2012.708983

Matthijs, Matthias, «Mediterranean Blues: The Crisis in Southern Europe, Journal of Democracy», *Journal of Democracy*, τόμ. 25, τχ. 1, Ιανουάριος 2014, σ. 101-115, doi: <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2014.0002>

Medina, Iván and Correa, Patricia, «The 2015 Spanish election: the times they are a' changing», *Regional & Federal Studies*, τόμ. 26, τχ. 3, Απρίλιος 2016, σ. 407-417, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13597566.2016.1176920>

Medina, Lucía, «Crisis, changes and uncertainty: Spanish party system after the Great Recession», *Portuguese Journal of Social Science*, τόμ. 15, τχ. 2, Ιούνιος 2016, σ. 237-254

Molina, Oscar and Godino, Alejandro, «Economic Reforms and the Labor Market: Zapatero's Endless Period in the Wilderness», στο Bonnie Field and Alfonso Botti (επιμ.), *Politics and Society in Contemporary Spain. From Zapatero to Rajoy*, Politics and Society in Contemporary Spain, Νέα Υόρκη 2013, σ. 101-122

Mosca, Lorenzo, «The Five Star Movement: Exception or Vanguard in Europe?», *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, τόμ. 49, τχ. 1, Μάρτιος 2014, σ. 36-52, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/03932729.2013.875821>

Moschonas, Gerassimos, «A New Left in Greece: PASOK's Fall and SYRIZA's Rise», *Dissent*, τόμ.60, τχ.4, 2013, σ. 33-37, doi: 10.1353/dss.2013.0095

Mudde, Cas, «Europe's Populist Surge: A Long Time in the Making», *Foreign affairs (Council on Foreign Relations)*, τόμ. 95, τχ. 6, Νοέμβριος 2016, σ. 25-30

Mudde, Cas, «Populism in Europe: a primer», *Open Democracy*, 12 Μαΐου 2015, διαθέσιμο στο: <https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/cas-mudde/populism-in-europe-primer>, 25 Νοεμβρίου 2015

Muro, Diego and Vidal, Guillem, «Political mistrust in southern Europe since the Great Recession», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 22, τχ. 2, Απρίλιος 2016, σ. 197-217, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13629395.2016.1168962>

Natale, Paolo, «The birth, early history and explosive growth of the Five Star Movement», *Contemporary Italian Politics*, τόμ. 6, τχ. 1, Μάρτιος 2014, σ. 16-36, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/23248823.2014.886418>

Orriols, Lluís and Cordero, Guillermo, «The Breakdown of the Spanish Two-Party System: The Upsurge of Podemos and Ciudadanos in the 2015 General Election», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιούνιος 2016, σ. 469-472, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1198454>

Pappas, Takis and Aslanidis, Paris, «Greek Populism: A Political Drama in Five Acts», in Hanspeter Kriesi and Takis Pappas (eds.), *European Populism in the Shadow of the Great Recession*, ECPR Press, 2015, σ. 181-196

Pasquino, Gianfranco, «Renzi: the government, the party, the future of Italian politics», *Journal of Modern Italian Studies*, τόμ. 21, τχ. 3, Ιούνιος 2016, σ. 389-398, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/1354571X.2016.1169883>

Ramiro, Luis and Gomez, Raul, «Radical-Left Populism during the Great Recession: Podemos and Its Competition with the Established Radical Left», *Political Studies*, τόμ. 65, τχ. 1, Απρίλιος 2017, σ. 108-126, doi: <https://doi.org/10.1177/0032321716647400>

Rodríguez Teruel, Juan and Barrio, Astrid, «Going National: Ciudadanos from Catalonia to Spain», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Δεκέμβριος 2015, σ. 587-607, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1119646>

Rori, Lamprini, «The 2015 Greek parliamentary elections: from great expectations to no expectations», *West European Politics*, τόμ. 39, τχ.6, Μάιος 2016, σ. 1323-1343, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2016.1171577>

Salvati, Eugenio, «Matteo Renzi: a new leadership style for the Italian Democratic Party and Italian politics», *Modern Italy*, τόμ. 21, τχ. 1, Μάρτιος 2016, σ. 7-18, doi:10.1017/mit.2015.2

Schmitt, Hermann and Teperoglou, Eftichia, «The 2014 European Parliament Elections in Southern Europe: Second-Order or Critical Elections?», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 3, Οκτώβριος 2015, σ. 287-309, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1078271>

Segatti, Paolo, Poletti, Monica and Vezzoni, Cristiano, «Renzi's Honeymoon Effect: The 2014 European Election in Italy», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 3, Οκτώβριος 2015, σ. 311-331, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1075709>

Simón, Pablo, «The Challenges of the New Spanish Multipartism: Government Formation Failure and the 2016 General Election», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιανουάριος 2017, σ. 493-517, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1268292>

Spain's Catalan separatist crisis, Strategic Comments, τομ. 23, τχ. 10, Δεκέμβριος 2014, σ. vi-viii, doi: <https://doi.org/10.1080/13567888.2017.1416785>

Stavrakakis, Yannis and Katsambekis, Giorgos, «Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 19, τχ. 2, Ιούνιος 2014, σ. 119-142, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13569317.2014.909266>

Stefano Fella and Carlo Ruzza, «Populism and the Fall of the Centre-Right in Italy: The End of the Berlusconi Model or a New Beginning?», *Journal of Contemporary European Studies*, τομ. 21, τχ. 1, Μάιος 2013, σ. 38-52, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/14782804.2013.766475>

Teperoglou, Eftichia and Tsatsanis, Emmanouil, «Dealignment, De-legitimation and the Implosion of the Two-Party System in Greece: The Earthquake Election of 6 May 2012», *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, τόμ. 24, τχ. 2, Μάρτιος 2014, σ. 222-242, doi : <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2014.892495>

Teperoglou, Eftichia, Tsatsanis, Emmanouil and Nicolacopoulos, Elias, «Habituating to the New Normal in a Post-earthquake Party System: The 2014 European Election in

Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 20, τχ. 3, Αύγουστος 2015, σ. 333-355, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1068377>

Torcal, Mariano, «The Incumbent Electoral Defeat in the 2011 Spanish National Elections: The Effect of the Economic Crisis in an Ideological Polarized Party System», *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, τόμ. 24, τχ. 2, Φεβρουάριος 2014, σ. 203-221, doi: <https://doi.org/10.1080/17457289.2014.891598>

Tsakatika, Myrto and Eleftheriou, Costas, «The Radical Left's Turn towards Civil Society in Greece: One Strategy, Two Paths», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 1, Ιανουάριος 2013, σ. 81-99, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2012.757455>

Tsakatika, Myrto, «SYRIZA's Electoral Rise in Greece: Protest, Trust and the Art of Political Manipulation», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Οκτώβριος 2016, σ. 519-540, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1239671>

Tsatsanis, Emmanouil and Teperoglou, Eftichia, «Realignment under Stress: The July 2015 Referendum and the September Parliamentary Election in Greece», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Ιούλιος 2016, σ. 427-450, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1208906>

Tsatsanis, Emmanouil, Freire, André and Tsirbas, Yannis, «The Impact of the Economic Crisis on the Ideological Space in Portugal and Greece: A Comparison of Elites and Voters», *South European Society and Politics*, τόμ. 19, τχ. 4, Δεκέμβριος 2014, σ. 519-540, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.983317>

Tsirbas, Yannis, «The January 2015 Parliamentary Election in Greece: Government Change, Partial Punishment and Hesitant Stabilisation», *South European Society and Politics*, τόμ. 21, τχ. 4, Σεπτέμβριος 2015, σ. 407-426, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2015.1088428>

Vasilopoulou, Sofia and Halikiopoulou, Daphne, «In the Shadow of Grexit: The Greek Election of 17 June 2012», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 4, Απρίλιος 2013, σ. 523-542, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2013.779784>

Verney, Susannah and Bosco, Anna, «Living Parallel Lives: Italy and Greece in an Age of Austerity», *South European Society and Politics*, τόμ. 18, τχ. 4, Φεβρουάριος 2014, σ. 397-426, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2014.883192>

Verney, Susannah, «'Broken and Can't be Fixed': The Impact of the Economic Crisis on the Greek Party System», *The International Spectator*, τόμ. 49, τχ. 1, Μάρτιος 2014, σ. 18-35, doi: <http://dx.doi.org/10.1080/03932729.2014.877222>

Ελληνόγλωσσες Ηλεκτρονικές Πηγές

ΑΝΕΛ, «Ο Πρόεδρος των Ανεξαρτήτων Ελλήνων Πάνος Καμμένος σε περιοδεία στο Βόλο», Δελτίο Τύπου, 12 Ιουνίου 2012, διαθέσιμο στο: http://www.anexartitoiellines.gr/post.php?post_id=420, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

ΑΝΕΛ, «Ιδρυτική Διακήρυξη», 24 Φεβρουαρίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://anexartitoiellines.gr/files/idritiki%20diakirixi.pdf>, επίσκεψη 26 Οκτωβρίου 2017

Βενιζέλος, Ευάγγελος, «Εμπρός, να χαράξουμε μαζί το μέλλον της πατρίδας, το μέλλον της παράταξης, εμπρός να ολοκληρώσουμε αυτό που ξεκινήσαμε», Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, στην κεντρική προεκλογική συγκέντρωση στην Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/393-speeches2015/4835-2015-01-21-23-33-12.html>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, «Σημεία Προγραμματικής Σύγκλισης μεταξύ των τριών Πολιτικών Αρχηγών που συμμετέχουν στην Κυβέρνηση», 23 Ιουνίου 2012

Γιάννης Βούλγαρης, «Τι αλλάζει στην Ευρώπη», *Τα Νέα*, 22 Ιουλίου 2016, διαθέσιμο στο: <http://www.tanea.gr/2016/07/22/opinions/ti-allazei-stin-eyrwpi/>, επίσκεψη 17 Οκτωβρίου 2017

ΔΗΜΑΡ, «Οι προγραμματικές προτάσεις της Δημοκρατικής Αριστεράς», Προεκλογικό Πρόγραμμα 2012, διαθέσιμο στο: <https://aristerok.files.wordpress.com/2012/04/cf80cf81cebfc3cf81ceb1cebccecb1cf84ceb9cebaceb5cf83-ceb8ceb5cf83ceb5ceb9cf83.pdf>, επίσκεψη 26 Οκτωβρίου 2017

ΚΙΔΗΣΟ, «Διακήρυξη Αρχών και Στόχων», 3 Ιανουαρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.tokinima.gr/diakiryksi/>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

ΚΙΔΗΣΟ: «Σημεία Ομιλίας Γ. Παπανδρέου στο Βελλίδειο Συνεδριακό Κέντρο», 14 Ιανουαρίου 2015, <http://www.tokinima.gr/diakiryksi/>, επίσκεψη 30 Οκτωβρίου 2017

ΚΚΕ, «Αρχές-Στόχοι», διαθέσιμο στο: <http://www.kke.gr/taytothta/>, επίσκεψη 20 Οκτωβρίου 2017

ΚΚΕ, «Η ομιλία του Δ. Κουτσούμπα στη συγκλονιστική κεντρική προεκλογική συγκέντρωση του ΚΚΕ στο Σύνταγμα», 23 Ιανουαρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.902.gr/eidisi/ekloges/59818/i-omilia-toy-d-koytsoympa-sti-syglonistiki-kentriki-proeklogiki-syggkentrosi>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

Μοσχονάς, Γεράσιμος «Τι μας έδειξε η κάλη του Σεπτεμβρίου», *Το Βήμα*, 27 Σεπτεμβρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=740920>, επίσκεψη 1 Νοεμβρίου 2017

Ναυτεμπορική, «Ολόκληρη η ομιλία του Αντώνη Σαμαρά στο Ζάππειο», 22 Απριλίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://www.naftemporiki.gr/story/385206/olokliri-i-omilia-tou-antoni-samara-sto-zappeio>, επίσκεψη 24 Οκτωβρίου 2017

ΝΔ, «Νέος Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας ο Αντώνης Σαμαράς», 2009, διαθέσιμο στο: <https://nd.gr/istoria>, επίσκεψη 21 Οκτωβρίου 2017

Νέα Δημοκρατία, «Απόφαση ευθύνης», Προεκλογικό Πρόγραμμα, Οκτώβριος 2009

Παπαϊωάννου, Γιώργος, «Τι κερδίζουμε, τι χάνουμε με το PSI», *Το Βήμα*, 11 Μαρτίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=447973>, επίσκεψη 22 Οκτωβρίου 2017

ΠΑΣΟΚ, «12+1 Σημεία για την Εθνική Ανασυγκρότηση», Προεκλογικό Πρόγραμμα 2012

ΠΑΣΟΚ, «Πλαίσιο Κυβερνητικού Προγράμματος-Πρώτα ο Πολίτης», Προεκλογικό Πρόγραμμα, Οκτώβριος 2009, διαθέσιμο στο: <http://www.policy-network.net/uploads/media/17/7051.pdf>, επίσκεψη 20 Οκτωβρίου 2017

ΠΡΑΣΙΝΟΙ-ΔΗΜΑΡ, «Ανακοίνωση. Δηλώσεις Φ. Κουβέλη – Ν. Χρυσόγελου», 7 Ιανουαρίου 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.dim-ar.gr/?p=2993>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

Σύνταγμα της Ελλάδας, Όπως αναθεωρήθηκε με το ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, σ. 43-44, διαθέσιμο στο: <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/8c3e9046-78fb-48f4-bd82-bbba28ca1ef5/SYNTAGMA.pdf>, επίσκεψη 17 Οκτωβρίου 2017

ΣΥΡΙΖΑ, «Γιατί ΣΥΡΙΖΑ; 19+1 λόγοι. Βουλευτικές εκλογές 4ης Οκτωβρίου 2009», Προεκλογικό Πρόγραμμα, 10 Σεπτεμβρίου 2009, διαθέσιμο στο: <http://www.syn.gr/gr/keimeno.php?id=16004>, επίσκεψη 20 Οκτωβρίου 2017

ΣΥΡΙΖΑ, «Η Ελπίδα Έρχεται. Η Ελλάδα Προχωράει. Η Ευρώπη Αλλάζει», Προεκλογικό Πρόγραμμα, Ιανουάριος 2015

ΣΥΡΙΖΑ, «Ομιλία του επικεφαλής του συνδυασμού ΣΥΡΙΖΑ ΕΝΩΤΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΕΤΩΠΙΟ Αλ. Τσίπρα, στην κεντρική προεκλογική συγκέντρωση του ΣΥΡΙΖΑ / ΕΚΜ στην Αθήνα (Πλ. Ομονοίας)» 3 Μαΐου 2012, διαθέσιμο στο: [http://www.syriza.gr/article/id/46136/OMILIA-TOY-EPIKEFALHS-TOY-SYNDYASMOY--SYRIZA--ENWTIKO-KOINWNIKO-METWPO--AL.-TSIPRA-STHN-KENTRIKH-PROEKLOGIKH-SYGKENTRWSH-TOYSYRIZA---EKM-STHN-AThHNA-\(PL.-OMONOIAS\).html#.Wl_jHBuLS00](http://www.syriza.gr/article/id/46136/OMILIA-TOY-EPIKEFALHS-TOY-SYNDYASMOY--SYRIZA--ENWTIKO-KOINWNIKO-METWPO--AL.-TSIPRA-STHN-KENTRIKH-PROEKLOGIKH-SYGKENTRWSH-TOYSYRIZA---EKM-STHN-AThHNA-(PL.-OMONOIAS).html#.Wl_jHBuLS00), επίσκεψη 24 Οκτωβρίου 2017

Κίνημα Δημοκρατών Σοσιαλιστών, «Διακήρυξη Αρχών και Στόχων», διαθέσιμο στο: <http://www.tokinima.gr/diakiryksi/>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

Το Ποτάμι: «Απαντήσεις εφ' όλης της ύλης, έδωσε ο Σταύρος Θεοδωράκης, στη Διακαναλική Συνέντευξη του Ποταμιού που έγινε την Τετάρτη 21 Ιανουαρίου, στα Πετράλωνα», διαθέσιμο στο: <http://topotami.gr/o-stavros-theodorakis-dini-apantis-ef-olis-tis-ilis/>, επίσκεψη 30 Οκτωβρίου 2017

Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα εθνικών εκλογών 2009», <http://eklogesprev.singularlogic.eu/v2009/pages/index.html>, επίσκεψη 20 Οκτωβρίου 2017

Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Ιανουαρίου 2015», διαθέσιμο στο: <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2015a/v/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}%22>, επίσκεψη 30 Οκτωβρίου 2017

Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Ιουνίου 2012», διαθέσιμο στο: <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012b/public/#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}%22>, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα εθνικών εκλογών Μαΐου 2012», διαθέσιμο στο: <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012a/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}%22>, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα Εθνικών Εκλογών Σεπτεμβρίου 2018», διαθέσιμο στο: <http://ekloges.ypes.gr/current/v/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}%22>, επίσκεψη 1 Νοεμβρίου 2017

Υπουργείο Εσωτερικών, «Αποτελέσματα Ευρωεκλογών 2014», διαθέσιμο στο: <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/may2014/e/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}%22>, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

Χρυσή Αυγή, «Οι κλέφτες στην φυλακή οι Έλληνες στην εξουσία», Προεκλογικό Πρόγραμμα 2015, διαθέσιμο στο: <http://www.xryshaygh.com/assets/files/programma-2015.pdf>, επίσκεψη 29 Οκτωβρίου 2017

Χρυσή Αυγή, «Πολιτικές Θέσεις. Για την Χρυσή Αυγή του Ελληνισμού. Προτάσεις για τη λύση του ελληνικού προβλήματος, την ανάταξη της εθνικής μας οικονομίας, τη δημογραφική άνθηση και τη γεωπολιτική αναβάθμιση του Ελληνισμού.», διαθέσιμο στο: <http://www.xryshaygh.com/kinima/thesis>, επίσκεψη 28 Οκτωβρίου 2017

CNN Greece, ««Ωμή βία»: Τα πρωτοσέλιδα του διεθνούς Τύπου για το δημοψήφισμα στην Καταλονία», 2 Οκτωβρίου 2018, διαθέσιμο στο: <http://www.cnn.gr/news/kosmos/story/99856/omi-via-ta-protoselida-toy-diethnoys-typoy-gia-to-dimopsifisma-stin-katalonia>, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2018

CNN Greece, «Μεγάλη επικράτηση του «ναι» στο δημοψήφισμα. Οι Καταλανοί κηρύττουν την ανεξαρτησία», 2 Οκτωβρίου 2017, διαθέσιμο στο: <http://www.cnn.gr/news/kosmos/story/99844/megali-epikratissi-toy-nai-sto-dimopsifisma-oi-katalanoi-kiryttoun-tin-anexartisia>, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2018

DW, «Πράσινο φως για το νέο ιταλικό εκλογικό νόμο», 26 Οκτωβρίου 2017, διαθέσιμο στο: <http://www.dw.com/el/πράσινο-φως-για-το-νέο-ιταλικό-εκλογικό-νόμο/a-41119938>, επίσκεψη 7 Μαΐου 2018

Euronews, «Ιταλία: Νέο εκλογικό νόμο υιοθέτησε η Βουλή», 4 Μαΐου 2015, διαθέσιμο στο: <http://gr.euronews.com/2015/05/04/italia-neo-eklogiko-nomo-yiothetise-to-italiko-koinovouliao-renzi-mateo>, επίσκεψη 30 Απριλίου 2018

News 24/7, «Ξεπέρασε το 95% ο Βενιζέλος», 18 Μαρτίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://news247.gr/eidiseis/politiki/lepto-pros-lepto-oi-eswkommatikes-ekloges-sto-pasok.1695480.html>, επίσκεψη 24 Οκτωβρίου 2017

Ξενόγλωσσες Ηλεκτρονικές Πηγές

Amon, Ruben, «It's useless to vote for Rajoy and it's useless to vote for Iglesias», *El Pais*, 22 Ιουνίου 2016, διαθέσιμο στο: https://elpais.com/elpais/2016/06/22/inenglish/1466581498_031145.html, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

Barigazzi, Jacopo and Paravicini, Giulia, «How a 5Star-League government would scare Brussels», *Politico*, 17 Μαΐου 2018, διαθέσιμο στο: <https://www.politico.eu/article/5star-league-italy-scares-brussels-eu-luigi-di-maio-matteo-salvini/>, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

Benito, Roberto and Sánchez, Manuel, «Rubalcaba, nuevo líder del PSOE por 22 votos», *El Mundo*, 4 Φεβρουαρίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://www.elmundo.es/elmundo/2012/02/04/espana/1328364544.html>, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

Binelli, Raffaello, «Nasce il Movimento democratici e progressisti», *Il Giornale*, 25 Φεβρουαρίου 2017, διαθέσιμο στο: <http://www.ilgiornale.it/news/politica/nasce-movimento-democratici-e-progressisti-1368646.html>, επίσκεψη 5 Μαΐου 2018

Deutsche Welle, «Portugal's Socialists to form minority government», 16 Οκτωβρίου 2009, διαθέσιμο στο: <http://www.dw.com/en/portugals-socialists-to-form-minority-government/a-4794540-0>, επίσκεψη 25 Ιανουαρίου 2018

El Pais, «Second election campaign kicks off in Spain, but no party is yielding», 10 Ιουνίου 2016, διαθέσιμο στο: https://elpais.com/elpais/2016/06/10/inenglish/1465546454_358586.html, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

Europa Press, «Pedro Sánchez, elegido por aclamación secretario general del PSOE», διαθέσιμο στο: <http://www.europapress.es/nacional/noticia-pedro-sanchez-elegido-aclamacion-secretario-general-psoe-20140726182937.html>, επίσκεψη 4 Δεκεμβρίου 2017

European Commission, «Standard Eurobarometer 72, National Report, Executive Summary, Portugal», Φθινόπωρο 2009, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/83>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 72, National Report, Executive Summary, Spain», Φθινόπωρο 2009, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/831>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 72, National Report, Executive Summary, Italy», Φθινόπωρο 2009, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/831>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 74, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2010, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/918>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

European Commission, « Standard Eurobarometer 74, Factsheets in English, Spain», Φθινόπωρο 2010, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1069>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 74, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2010, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/918>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 74, Factsheets in English, Italy», Φθινόπωρο 2010, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/918>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 76, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2011, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/1020>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

European Commission, « Standard Eurobarometer 76, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2011, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1020>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 76, Factsheets in English, Italy», Φθινόπωρο 2011, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1020>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 78, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2012, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/1069>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

European Commission, « Standard Eurobarometer 78, Factsheets in English, Spain», Φθινόπωρο 2012, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/918>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 80, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2013, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1123>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 80, Factsheets in English, Italy », Φθινόπωρο 2013, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/1123>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 82, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2014, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2041>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 82, Factsheets in English, Italy », Φθινόπωρο 2014, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2041>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 84, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2015, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/2098>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

European Commission, « Standard Eurobarometer 84, Factsheets in English, Spain», Φθινόπωρο 2015, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2098>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 84, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2015, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2098>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 86, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2016, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2137>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 86, Factsheets in English, Italy», Φθινόπωρο 2016, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2137>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 88, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2143>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, « Standard Eurobarometer 89, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2018, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2180>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, «Special Eurobarometer 469, Integration of immigrants in the European Union, Factsheets in English, Greece», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/2001/yearTo/2018/surveyKy/2169>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

European Commission, «Special Eurobarometer 469, Integration of immigrants in the European Union, Factsheets in English, Spain», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο:
<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/2001/yearTo/2018/surveyKy/2169>, επίσκεψη 15 Ιανουαρίου 2018

European Commission, «Special Eurobarometer 469, Integration of immigrants in the European Union, Factsheets in English, Portugal», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/2001/yearTo/2018/surveyKy/2169>, επίσκεψη 10 Μαρτίου 2018

European Commission, «Special Eurobarometer 469, Integration of immigrants in the European Union, Factsheets in English, Italy», Φθινόπωρο 2017, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/yearFrom/2009/yearTo/2018/surveyKy/2169>, επίσκεψη 12 Ιουνίου 2018

European Commission, «Standard Eurobarometer 72, Public Opinion in the European Union, National Report, Executive Summary, Greece», Φθινόπωρο 2009, διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/2010/yearTo/2018/surveyKy/831>, επίσκεψη 10 Νοεμβρίου 2017

Giada Zampano, «5Stars and League reach deal to break Italian impasse», *Politico*, 14 Μαΐου 2018, διαθέσιμο στο: <https://www.politico.eu/article/5stars-and-league-reach-deal-to-break-italian-impasse/>, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

Hewitt, Gavin, «Italy: Last days of Mario Monti», *BBC News*, 10 Δεκεμβρίου 2012, διαθέσιμο στο: <http://www.bbc.com/news/world-europe-20663413>, επίσκεψη 15 Απριλίου 2018

Huffington Post, «I dati definitivi delle primarie: Renzi 70%, Orlando 19,5%, Emiliano 10,49%», 1 Μαΐου 2017, διαθέσιμο στο: <https://www.huffingtonpost.it/2017/05/01/i-dati-definitivi-delle-primarie-renzi-70-orlando-19-5-emil-a-22063333/>, επίσκεψη 5 Μαΐου 2018

Junquera, Natalia «Spain's parties use Brexit to advance their own agenda ahead of Sunday's elections», *El Pais*, 24 Ιουνίου 2016, διαθέσιμο στο: https://elpais.com/elpais/2016/06/24/inenglish/1466762780_229519.html, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

Khalip, Andrei, «Portugal opposition Socialists choose mayor of Lisbon as candidate for PM in next year's election», *Reuters*, 29 Σεπτεμβρίου 2014, διαθέσιμο στο: <http://www.reuters.com/article/us-portugal-politics-opposition-idUSKCN0HN0Z120140928>, επίσκεψη 1 Φεβρουαρίου 2018

Mackenzie, James, «Italy center-left tensions rise as Renzi cries foul», *Reuters*, 10 Απριλίου 2013, διαθέσιμο στο: <https://www.reuters.com/article/us-italy-vote/italy-center-left-tensions-rise-as-renzi-cries-foul-idUSBRE9390YE20130410>, επίσκεψη 30 Απριλίου 2018

Minder, Raphael, «In Comeback, Pedro Sánchez Is Re-elected Leader of Spanish Socialists», New York Times, 21 Μαΐου 2017, διαθέσιμο στο: <https://www.nytimes.com/2017/05/21/world/europe/pedro-sanchez-socialist-party-spain-re-elected.html>, επίσκεψη 8 Δεκεμβρίου 2017

Ministério da Administração Interna, «Resultados das eleições Europeias 2014 », διαθέσιμο στο: <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/europeias2014/>, επίσκεψη 30 Ιανουαρίου 2018

Ministério da Administração Interna, «Resultados das eleições legislativas Setembro 2009», διαθέσιμο στο: <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/legislativas2009/index.html>, επίσκεψη 25 Ιανουαρίου 2018

Ministério da Administração Interna, «Resultados das eleições legislativas Junho 2011», διαθέσιμο στο: <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/legislativas2011/>, επίσκεψη 30 Ιανουαρίου 2018

Ministério da Administração Interna, «Resultados das eleições legislativas Outubro 2016», διαθέσιμο στο: <https://www.eleicoes.mai.gov.pt/legislativas2015/>, επίσκεψη 20 Φεβρουαρίου 2018

Ministerio del Interior, «Consulta de Resultados Electorales Diciembre 2015», διαθέσιμο στο: <http://www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/busquedaAvanzadaAction.html>, επίσκεψη 4 Δεκεμβρίου 2017

Ministerio del Interior, «Consulta de Resultados Electorales Junio 2016», διαθέσιμο στο: <http://www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/busquedaAvanzadaAction.html>, επίσκεψη 7 Δεκεμβρίου 2017

Ministerio del Interior, «Consulta de Resultados Electorales Noviembre 2011», διαθέσιμο στο: <http://www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/busquedaAvanzadaAction.html>, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

Ministerio del Interior, «Consulta de Resultados Electorales parlamento europeo Mayo 2014», διαθέσιμο στο: <http://www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/busquedaAvanzadaAction.html>, επίσκεψη 3 Δεκεμβρίου 2017

Ministero dell'Interno, «Elezioni 2013, Camera», διαθέσιμο στο: <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=24/02/2013&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>, επίσκεψη 15 Απριλίου 2018

Ministero dell'Interno, «Elezioni 2013, Senato», διαθέσιμο στο: <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=S&dtel=24/02/2013&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>, επίσκεψη 15 Απριλίου 2018

Ministero dell'Interno, «Elezioni 2018, Camera», διαθέσιμο στο: <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=04/03/2018&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

Ministero dell'Interno, «Elezioni 2018, Senato», διαθέσιμο στο: <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=S&dtel=04/03/2018&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>, επίσκεψη 20 Μαΐου 2018

Ministero dell'Interno, «Elezioni, Europee 2014», διαθέσιμο στο: <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=E&dtel=25/05/2014&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>, επίσκεψη 2 Μαΐου 2018

Portugal, «Memorandum Of Understanding On Specific Economic Policy Conditionality», 17 Μαΐου 2011, διαθέσιμο στο: http://ec.europa.eu/economy_finance/eu_borrower/mou/2011-05-18-mou-portugal_en.pdf, επίσκεψη 30 Ιανουαρίου 2018

Rai News, «Arriva il "Rosatellum", Renzi: a giugno la nuova legge elettorale», 17 Μαΐου 2017, διαθέσιμο στο: <http://www.rainews.it/dl/rainews/articoli/Legge-elettorale-arriva-il-Rosatellum-c46c0e3c-3792-47ad-9229-ba5e9573c6aa.html>, επίσκεψη 7 Μαΐου 2018

Raphael Minder, «Spain Calls Snap Elections», *New York Times*, 29 Ιουλίου 2011, διαθέσιμο στο: <https://www.nytimes.com/2011/07/30/world/europe/30spain.html>, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

Repubblica, «Il governo Gentiloni ha giurato, ministri confermati tranne Giannini. Alfano agli Esteri. Minniti all'Interno. Boschi sottosegretario», 12 Δεκεμβρίου 2016, διαθέσιμο στο: http://www.repubblica.it/politica/2016/12/12/news/consultazioni_gentiloni_ministri_governo-153941735/?ref=HREA-1, επίσκεψη 5 Μαΐου 2018

Romero, Juanma, «Rubalcaba deja su escaño en septiembre y abandona la política», *Info Libre*, 26 Ιουνίου 2016, διαθέσιμο στο: https://www.infolibre.es/noticias/politica/2014/06/26/rubalcaba_deja_escano_septiembre_abandona_politica_18821_1012.html, επίσκεψη 3 Δεκεμβρίου 2017

Sánchez, Manuel, «Apoyo unánime de los barones a que Rubalcaba sea candidato a las generals», *El Mundo*, 28 Μαΐου 2011, διαθέσιμο στο: <http://www.elmundo.es/elmundo/2011/05/27/espana/1306516209.html>, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

Spain, «Memorandum Of Understanding On Financial-Sector Policy Conditionality», 20 Ιουλίου 2012, διαθέσιμο στο: http://ec.europa.eu/economy_finance/eu_borrower/mou/2012-07-20-spain-mou_en.pdf, επίσκεψη 20 Νοεμβρίου 2017

The conversation, «A damning defeat for Matteo Renzi but Italy's referendum is not a populist triumph», 5 Δεκεμβρίου 2016, διαθέσιμο στο: <https://theconversation.com/a-damning-defeat-for-matteo-renzi-but-italys-referendum-is-not-a-populist-triumph-69917>, επίσκεψη 5 Μαΐου 2018

The European Elections Monitor, «General Elections in Portugal, 27th September 2009», Fondation Robert Schuman, *The research and Studies Centre on Europe*, 28 Αυγούστου 2009, διαθέσιμο στο: <https://www.robert-schuman.eu/en/eem/0980-general-elections-in-portugal-27th-september-2009>, επίσκεψη 25 Ιανουαρίου 2018

Voa, «Catalan Referendum on Independence 'Not Possible' Says Spain PM», 30 Δεκεμβρίου 2016, διαθέσιμο στο: <https://www.voanews.com/a/catalan-referendum-on-independence-not-possible-says-prime-minister/3657057.html>, επίσκεψη 10 Δεκεμβρίου 2018

Zampano, Giada «Italian election pledges: Pizza or pazza?», *Politico*, 2 Μαρτίου 2018, διαθέσιμο στο: <https://www.politico.eu/article/italy-election-2018-pledges-pizza-pazza/>, επίσκεψη 7 Μαΐου 2018

Kansas, Dave, «Portugal's Government Falls on Budget Dispute, Stocks Rise», *The Wall Street Journal*, διαθέσιμο στο: <https://blogs.wsj.com/marketbeat/2011/03/24/portugals-government-falls-on-budget-dispute-stocks-rise/>, επίσκεψη 26 Ιανουαρίου 2018